

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૦૧૦

વર્ષિક

પુસ્તકનું નામ પોયલા

વિષય ૨-૧૬

પોયણાં

પ્રણેતા

જયેન્દ્રરાય લગવાનલાલ દૂરકાળ એમ. એ.

પ્રોફેસર (અંગ્રેજી ને ગુજરાતી સાહિત્ય), મગનલાલ ઠાકોરદાસ આર્ટસ કૉલેજ,
સંપાદક: થોડાંક છુટાં પૂલ, ઝરણાં, હરિયશગીત, ધી 'રિન્ચુ' ઇત્યાદિ.

‘ હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુખમ્ । ’

—દેશબૃહદારણ્યકયોઃ ।

પ્રથમ આવૃત્તિ.

વિ. સં. ૧૯૮૫.

સ્મરત.

ઈ. સ. ૧૯૨૯.

કિં. રૂ. ૨-૦-૦

સુદક: નાસચણુરાવ શાકમણુરાવ નીકમ.

સુદકસ્થાન: શ્રી "શંકર" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ચૌદામિજ, સુરત.

પ્રકાશક: જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ એમ. એ.

આકાશકના કુવાની પોળ, અમદાવાદ.

આ ગ્રંથના સર્વ હક પ્રકાશક ગ્રંથકર્તાને આધીન છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૧૫૦૫૦

શુદ્ધિપત્ર

(નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.)

પૃષ્ઠ પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯ ૧૩	મનતો	માનતો	૧૪૫ ૨	કબલ	કબલ
૪૧ ૧૨	થય	થાય	૧૫૨ ૨	ખેંચવા	ખેંચાવા
૪૩ ૧	ભાઈઅ	ભાઈઓ	૧૫૬ ૨૩	મોતીતી	પોસાતી
૫૨ ૭	ખીચેન્ટ	ખીસેન્ટ	૧૬૦ ૩	બને છે	બને છે કે
૫૯ ૧૧	દૂઃખો	દુઃખો	૧૬૭ ૨૧	સંભારે	સંભારે
૬૨ ૪	વૃત	વ્રત	૧૮૦ ૪	બનાવવાનું	બનાવવાનું
૧૦૩ ૭	If	It	૧૮૯ ૧૩	છેલ્લે	છેલ્લે પાઠ્યે
૧૦૭ ૧૧	પ્રધાન્ય	પ્રધાન્ય	૧૯૭ ૧	રીને	રીતે
૧૩૩ ૨૪	સંકૃતિ	સંસ્કૃતિ	૨૦૨ ૨૦	લગભગ	લગભગ

POYÑĀ

A COLLECTION OF

Essays on Life and Letters

By

Jayendraray Bhagwanlal Durkal M. A.

Professor of English and Gujarati, M. T. B. Arts College, Surat,

Author of 'Thodānk Chhuttān Phool' 'Zarnā' &c.

Rights Reserved by the Author.

PRICE RS. 2-0-0

1929 A D.

SURAT.

આ અંથકર્તા તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

ચોરાંક છુટાં ફૂલ: સાહિત્ય, સમાજ, વિદ્યા, કલા, ધર્મ ને શિક્ષણ સંબંધે નિબંધો
અને લેખોનો સંગ્રહ, પૃ. આશરે ૨૦૦. પાકું પૂઠું. કિં. રૂ. ૧-૪

ઝરણાં, ટાંઠાં ને ઊંઘાં: રનેહસરિતા આદિ કાવ્યોનો સંગ્રહ, પૃ. આશરે ૨૦૦.
પાકું પૂઠું, એન્ટીક કાગળ. કિં. રૂ. ૧-૪

હરિયશમીત: પૃ. ગં. સ્વ. જસબાએ રચેલાં જ્ઞાન, ભક્તિ ને વૈરાગ્યાદિનાં પદોનો
સંગ્રહ, પૃ. આશરે ૨૦૦. પાકું પૂઠું કિં. રૂ. ૧ કાચું પૂઠું. કિં. રૂ. ૦-૮

ધર્મની ભૂમિકા: ધર્મના સ્વરૂપ, વિવેકબુદ્ધિ, આવશ્યકતા આદિ સંબંધે નિબંધ.
પૃ. ૧૬. નકલો નથી.

**Indian Education: A survey of the fundamental Indian
educational problems P. P. 32+56 Cloth-bound. Re. 1-0**

**The Harmony of Creeds: The reprint of an article
published in The Review P.P. 16. Re. 0-8**

**The Review: Three volumes, each of six numbers of The
Review 1912-3-4, each Re. 1-0**

સિંહુસ્થ યાત્રા વર્ણન: પૃ. ગં. સ્વ. જસબાએ રચેલું વર્ણનાત્મક કાવ્ય. કિં. રૂ. ૦-૨

પોયણાં: સંસાર, સાહિત્ય અને વિદ્યાકલા આદિના નિબંધો. પૃ. આશરે
૨૫૦ પાકું પૂઠું, એન્ટીક કાગળ. કિં. રૂ. ૨-૦

મળવાનાં સ્થાન:

અંથકર્તા: આકાશોઠના કુવાની પોળ, અમદાવાદ. અથવા ખપાડીઆ ચકલા, સૂરત.

મુખ્ય એજન્ટ: મેસર્સ મંગળદાસ એન્ડ સન્સ, ભાગાતળાવ, સૂરત.

અમદાવાદ: રા. મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે, બુકસેલર, ત્રણ દરવાજા.

મુંબાઈ: રા. એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કં. બુકસેલર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

વડોદરા: રા. એમ. સી. કોઠારી, બુકસેલર, રાવપુરા.

આમુખ.

સાહિત્ય-સુરભિનાં તેમજ સુસંસ્કારનાં પ્રેમીઓને સારૂ વિવિધ વિષયોના નિબંધનો આ સમુચ્ચય પ્રકાશમાં લાવું છું. જે બન્ધુભાવ અને આન્તર સ્નેહથી રસિકજનો સમક્ષ એ ધરવામાં આવે છે, તેને અનુરૂપ સહાનુભૂતિથી સુર બન્ધુઓ એને અપનાવી લેશે, એની આશા છે. કોઈ સ્થળે ચિન્તવ્યો કે અણચિન્તવ્યો કોઈ પ્રત્યે કટાક્ષ દેખાય ત્યાં પણ એ હાર્દિક બન્ધુભાવનીજ સંતતિ છે, એમ માની લેવા સુર વાંચકને મ્હારી વિનંતિ છે. હેતમાં જરાક કટાક્ષને અવકાશ ક્યાં નથી? આ પોયણાં સ્નેહનાં વારિમાંથીજ ઉદ્ભૂત થયાં છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રકટ કરેલા લેખો લગભગ છેલ્લા એ વર્ષમાં લખાએલા છે. “થોડાંક છુટ્ટાં ફૂલ”માંના લેખો લગભગ વીસ વર્ષના ગાળામાં લખાયેલા હતા. એટલે અનેક રીતે એ એક બીજાથી છુટ્ટા હતા. આ લેખોને અંગે પણ ફૂલનીજ સંજ્ઞા ચાલુ રાખું, તો સુર વાંચકો તેને સહી લેશે. માત્ર આ બધાં પુષ્પોને કાંઈક સમાન રૂપનાં માની લઈ, એને ‘પોયણાં’નું નામ આપું છું. તથાપિ કદાચ એ બધાંમાં જૂદા જૂદા રંગ દેખાશે. રસિક જનોને આંખમાંનાં કણાં, દાંતણ, હોંચકો, ટોપી, ગુલાબના કાંટા, અને મચ્છરદાની જેવાં રક્ત પોયણાં પ્રિય લાગશે; ચતુર વિચારકો કે વિદ્વાનોને મોઢદંડા, ખોળાખોળનાં ફાંફાં, છેલ્લે પાટલે, અને સાહિત્યની માત્રા જેવાં જરા શ્યામલ રંગનાં કુસુમો કદાચ વધારે આકર્ષશે; અને નિખાલસ જનોને પ્રભુનાં રમકડાં, પાંદડાં, ચકલીનો માળો, અને માયાપુષ્પ જેવાં શ્વેત પોયણાં વધારે રચિકર થશે, એમ સંભવ છે.

પહેલાં આ પુસ્તકનું નામ ‘બકુલ અને ચંપા’ એવું રાખવાનું મ્હને મન થયું હતું. કારણ કે, કેટલાક લેખો એવા ન્હાના છે, કે

એને બકુલનું નામ ખુશીથી આપી શકાય; અને જે કે ચંપામાં એક અવગુણ છે—બ્રમર પાસે જાય નહિ એ, તથાપિ એમાં પણ જન્મતાનું વૈવિધ્ય સારું હોય છે: ઘોળો ચંપો, રાય ચંપો, કનક ચંપો, નાગ ચંપો ઇત્યાદિ અનેક જન્મો હોય છે. સાદા ચંપામાં સ્ફરી મીઠી સુગંધ હોય છે. રાય ચંપામાં મોહક સુરભિ જણાય છે. કનક ચંપાની આકૃતિ લલિત સૌન્દર્યભરી અને સુવાસ મધુર હોય છે. નાગચંપાની સુગંધ આછી તથાપિ આઘે સુધી પ્રસરે એવી હોય છે. પણ આ જુને મનોહર પુષ્પોનાં નામો કરતાં પોયણાંનું ન્હાનું નામ રાખવાનું ઠીક ધાર્યું છે.

મ્હને આશા છે કે સાહિત્યરસિકો ઉપરાંત સત્ય, સુખ અને શ્રેયસ્નાં પ્રેમીજનો પણ મધુકરની પેઠે, આમાંથી સારમધુને લઇ આનંદિત થશે. જેને આ પુષ્પોમાંથી માળા સર્જવી હોય, તે પણ થોડા ઘણા પ્રયત્નથી તેમ કરી શકશે. કારણ કે, આમાંના વિચાર-સર્જની કળાઓની માળા બનાવી લેવામાં માત્ર પોતાનું માનસસ્ત્ર પરોવવાનીજ વાર છે. માળાને લાંથી પરભારી આણેલી માળા કરતાં માળાને પરોવવામાં જે વિશેષ આનંદ આવે છે, એ રસિક નરનારીઓને અજ્ઞાત નથી.

છેલ્લાં બે વર્ષમાં લખાએલા નિબંધોમાંથી રસદષ્ટિના વિચારથી અથવા વિચારદર્શનના રસને અંગે ઠીક લાગ્યા તેટલા નિબંધો જ આ ગ્રન્થમાં મૂક્યા છે, આમાંના કેટલાક લેખો ‘વસન્ત,’ ‘ગુજરાત,’ ‘ગુજરાતી’ ઇત્યાદિ પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. તે સર્વે પત્રના તંત્રીઓના સ્નેહલભ્યાં પક્ષપાતને સાર તેમના તરફ આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરવાને આ અવસર લઈ છું. તે લેખોમાં કોઈક ઠેકાણે સુધારા-વધારા કર્યા છે. ઘણાક લેખો તો પહેલીજ વાર પ્રકટ થાય છે.

અનુક્રમણિકા.

ક

વિષય

પૃષ્ઠ

આરંભ

સૂર્ય	૧
વાગ્દેવતા	૨

ભાષા.

કૃતાં કૌતક	૪
આપણાં ગામડામનાં નામ	૭
અંગ્રેજીનું અગટંબગટમ	૧૩

સંસાર ને સમાજ.

પ્રભુનાં રમકડાં	૧૮
રનેલીનું સુખ	૨૪
ચૈાવનના મોહ	૨૮
આંખમાંનાં કણાં	૩૪
પાંદડાં	૩૮
માનવ-કુટુંબ	૪૩
આંખમાંનાં કણાંના પ્રકાર	૫૦
મોઈદંડા	૫૫
કુશકા ખાંડવાનાં કારખાનાં	૬૨
નવા વહેમો	૬૯

સાહિત્ય.

સાહિત્યની માત્રા	૮૦
નવી અંગ્રેજી કવિતા	૯૭
સાહિત્યચર્યાનાં સૂત્રો	૧૦૩

લેખાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	વિદ્યા, કલા અને શિક્ષણ.	
૧૯	જીવન - કલા	૧૧૦
૨૦	રસ	૧૧૧
૨૧	કલાનો વિનિયોગ	૧૧૪
૨૨	સંસ્કૃતિની કલા	૧૨૪
૨૩	ગુરુ વિનાનું જ્ઞાન	૧૨૫
૨૪	અક્ષાન્તું દૃષ્ટિબિન્દુ	૧૨૮
૨૫	ખોળાખોળનાં કાંકાં	૧૪૭

પ્રકીર્ણ

૨૬	દાતણ	૧૫૩
૨૭	હીચકા	૧૫૮
૨૮	ચકલીનો માળો	૧૬૬
૨૯	ટોપી	૧૭૧
૩૦	કળિયુગની ફેાધ	૧૭૯
૩૧	છેલ્લે પાઠલે	૧૮૪
૩૨	બારમો ચન્દ્રમા	૧૯૦
૩૩	ધર્તીગશાહી	૧૯૭
૩૪	રાંધણુછડ	૨૦૪
૩૫	કીડીઓ ને ગોળ	૨૧૦
૩૬	આયુષ્	૨૧૬
૩૭	વિલાયતના પોપટ	૨૨૧
૩૮	માયા-પુષ્પ	૨૨૬
૩૯	મચ્છરદાની	૨૩૧
૪૦	ગુલાબના કાંટા	૨૩૬

પોયણાં

સૂર્ય.

સૂર્યને આપણે પ્રણમિયે.

સૂર્ય એટલે જ્યોતિનું આલય. સૂર્યમાંથી જ્યોતિનાં ઝરણો આપણી તરફ વહે છે, અને આપણને કાર્યમાં યોગે છે.

એ મહાજ્યોતિને જડત્વ કોણ આરોપે? એ જડત્વની વ્યાખ્યામાં ચેતના સમાર્પ જતી હશે.

સૂર્યમાં ચેતના ભરી છે, શક્તિ ભરી છે; નિરંતર ગતિનું તે એ દૃષ્ટાંત છે.

એ સ્વયં ગતિવાન છે; ચેતનવાન છે. પ્રાણી નથી, પણ પ્રાણુનો પ્રેરક છે. માનરિશ્વા એને અર્ધ આપે છે.

અંધકાર એને જોઈ શકતો નથી. ઉપા એની ઉપચારિકા છે. દિન એનો સહચર છે અને સંધ્યા એની અનુચારિકા છે.

સૂર્યબિંબ એ એનું શરીર છે, અને શરીરમાં આત્માની પેઠે એમાં સૂર્યદેવ વિરાગે છે.

સૂર્ય એ પ્રત્યક્ષ દેવ છે. વિરાટની મહાવિભૂતિ છે. શુકલ ગનિતા અધિકારી જીવાત્માઓનું નિવાસસ્થાન છે.

સૂર્યમાં શી શક્તિ છે, એનો શો પ્રભાવ છે, એ યાજ્ઞવલ્ક્ય જાણે છે, જેમણે એની ઉપાસનાવડે વેદમન્ત્રો પ્રાપ્ત કર્યા; નૈષ્ઠિક બ્રાહ્મણો જાણે છે, જેઓ એના ઉપસ્થાનવડે અને સાવિત્રી મન્ત્રવડે અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ્ સિદ્ધ કરે છે; વૈજ્ઞાનિકો જાણે છે, જે એનામાંથી જીવનતત્ત્વ અને પ્રકાશતત્ત્વ સંગ્રહીત કરવા અદોનિશ મથન કરી રહ્યા છે.

એ પ્રત્યક્ષ દેવ સવિતાને નમસ્કાર હો.

વાગ્દેવતા.

વાગ્દેવતાને ‘આત્માની અમૃત કક્ષા’ રૂપે લખાવૃત્તિ સ્તવે છે. આત્માની અમર કક્ષા થવું એ ઘણીખરી વાળીનો તો પ્રાપ્તવ્ય પણ અપ્રાપ્ત આદર્શજ રહેશે. કેમકે ચિરંજીવિત્વ તો માર્કેડેયને, બહિરાજને કે હનુમાનને પણ મળી શકે, પણ અમૃતત્ત્વ તો દેવોનેય દુર્લભ છે. ચિરંજીવની ઉપાસના સાહિત્યમાં પણ અમૃતત્ત્વને સાધી શકતી નથી. જે અમૃતા વાગ્દેવતાને આપણે સ્તવિયે છિયે તેના પુરાણ કવિને કે તેના મનોરમ કાવ્યને ‘કાણુ વર્ણી શકે ?

સ પર્યગાચ્છુકમકાયમવ્રણમ્ અસ્તાવિરઃ શુદ્ધમપાપવિદ્વમ્ ।

કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયંભૂઃર્યાધાત્યતોઽર્થાન્યદ્વાચ્છાશ્વતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ।

શાશ્વતી સમાઓને અર્થનું પ્રદાન કરનાર મહાવિરાટની જન્દોમયી વાગ્દેવતા સ્વયં પુણ્યદેહે શ્રુતિપ્રદેશમાં વિચરે છે. તેની લવ્ય ચેતના-ભરી અને આનંદમયી જખી વાગ્મીકિ અને વ્યાસ જેવા કવિવરોની

શબ્દસૃષ્ટિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને તેની રતનાદર અનંત
 છાયાઓ પોતાના નિદાનના ચેતનવડે ચેતનવતી, અને આનંદવડે
 આનંદમયી થઈ આપણી માનવસૃષ્ટિમાં વિદરે છે. એ છાયામૂર્તિની
 દ્યુતિ, કાન્તિ અને શોભા માનવની મેધા, ભાવના અને કલા
 જોટલી અદ્ભુત, ભવ્ય અને અનેકરંગી છે. એ આશ્વસવોગીની
 મુખ્યભૂમિ ઉપર સૌંદર્ય, એના ઉરમાં સર્વ રસો અને એના અખિલ
 શરીરે કોઈવાર આછા અને કોઈવાર ગાઢા અલંકારો વિરાજે છે.
 એનો આત્મા એના ઉરમાં વિરાજતો એના સર્વ દેહમાં વિલસે છે
 અને એની પ્રભાવડે સમગ્ર માનવપ્રદેશમાં પ્રકાશે છે. એ, ઘણુંખરૂં,
 સ્વેચ્છાએજ કવિહૃદયમાં આવિર્ભૂત થાય છે અને પાછી સ્વેચ્છાએજ
 કોઈવાર થાકીને કે કોઈવાર રીસાઈને કે કોઈવાર પરિતુષ્ટ થઈને
 દસતી દસતી અંતર્ધાન થઈ જાય છે. ઊર્મિ અને કીર્તિ એ એની
 મહાચારિણી મુખીઓ છે. દેવ, દાનવો અને માનવોના આનંદમય
 પ્રદેશોમાં વિચરવું એ તેનું નૈમિત્તિક કર્મ છે; અને માનવજીવનને
 પ્રેરવું એ તેની હૃદયે વસેલી સનાતન વાસના છે. ભગવતી સરસ્વતીની
 પ્રેરણા થાય ત્યારે કવિવરોના અક્ષરદેહમાંથી એ તેજોશ રૂપે ઉદ્ભવે
 છે અને વશવર્તિનીની પેઠે એસને, કીર્તિ અને ઊર્મિ સમેત તથાપિ સંસાર-
 વૈભવથી નિરપૃહ રહેતી અનુસરે છે. માનવ જગત્ને એનું મુખ મીઠું
 લાગે છે, એનો સંદેશ એને રચિત, પ્રિયકર થાય છે, અને એની
 પુણ્ય ભાવનાઓ એને મન અનુકરણીય અને આદરણીય વસે છે.
 સત્ય અને પ્રિય વાણી એ એનું ત્રણે લોકની પરકમ્મા કરતું વાહન
 છે, આત્મા પ્રસન્ન થાય એવી રીતે દિવ્ય આદર્શોની ઝાંખી કરાવવી
 એ એનો આશય છે અને પુણ્યજીવન, પૃથ્વીની પૃથ્વી અને પરાવરનું
 જ્ઞાન એ એના ભાવિક ભક્તને પ્રાપ્ત થતો ‘અમૃત પે’ અતિ
 મીઠો’ પ્રસાદ છે.

કૃનાં કૌતક.

જેમ સંસ્કૃતિના વિવિધ શાખા-સંબંધોની શોધ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થઈ, તેમ સૃષ્ટિનાં તત્ત્વચિન્તનોની વ્યંજના ભાવી પ્રજ્ઞાઓને કૃ ધાતુના અભ્યાસથી મળી આવે, તો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. જુઓને કૃ ધાતુના એ અર્થમાંજ અથ અને ઇતિ આવી જાય છે. એક અર્થ ‘કરવું,’ અને બીજો અર્થ ‘કાપી નાંખવું.’ બનાવવું અને નાશ કરવું, એ એમાં ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર આવી ગયા. આ એ અર્થ તો અથ-ઇતિને અંગે કહ્યા. ૨ા. આપ્તેના કોશમાં તો બધા અદ્વાવીશેક અર્થો આપ્યા છે. કૃ ધાતુનો અર્થ એટલો વિશાળ છે, કે આખું જગત્ લગભગ એ શબ્દની સંતતિ કહી શકાય. કાલીઘણે એકાદ દેકાણે આ જગતને Do ધાતુનું રૂપાખ્યાન કહેલું છે. પણ એવા સદાયકારક ક્રિયાપદને મુખ્ય પદ મળે, એ કદાચ કોઈને ગમે કે ન ગમે; પણ કૃની ખુબી તો એ છે કે, એ પોતે મુખ્ય ક્રિયાપદ છે, એટલુંજ નહિ પણ તે હરકોઈ નામની જોડે અને વખત આવ્યે વિશેષણની જોડે પણ દાખલ થઈ જાય છે. ને લાગ આવે તો અવ્યયને પણ વળગી પડે છે. વળી ઉપસર્ગને તો આગળ કરીને એ કાંઈનું કાંઈ કરી નાંખે છે. કાલીઘણ શબ્દમાં પણ કૃ ધાતુ નહિ હોય, એમ કેમ કહી શકાય ? ‘કરો, કરો, કામ કરો’ એ તો કાલીઘણનું સૂત્રજ હતું. ક્રિયા કેને અસર કરતી નથી ? અવ્યય બ્રહ્મને પણ વળગી પડીને, પ્રકૃતિએ આ બધો વિલાસ ઉભો કરી દીધો, તો બીજાનું શું ગળું ? પ્રકૃતિ એને વળગી પડી કહો, કે પ્રકૃતિનો એણે આંગીકાર કર્યો કહો, સરવાળે એકનું એક છે. અથવા એમ નહિ, ગુણકારથી એનાં બધાં છે.

વળી કર્તા, ક્રિયા અને કૃતિ એ ત્રિપુટી પણ કૃ ધાતુનોજ પરિવાર છે, અને એ ત્રણ શબ્દોમાં શેનો સમાસ નથી, એ કાણ

કહી શકે ? ઈશ્વરથી પતંગિયા સુધી સર્વ કર્તાઓનો, બ્રહ્માણ્ડથી પરમાણુ સુધી સર્વ કૃતિઓનો અને ઉત્પત્તિ જીવન અને લયની સર્વ ક્રિયાઓનો તેમાં સમાવેશ છે. વિચાર, વાણી અને વર્તન એને પણ એક અથવા બીજી જાતની ક્રિયાઓ કહી શકાય. ક્રિયા શબ્દ એવો નિખાલસ છે કે જેટલો લક્ષ્યક્રિયામાં એ પ્રિય થઈ પડે છે, તેટલોજ મરણ સાથે પણ એ પૂણ્ય થઈ પડે છે. અને કૃતિ સંબંધે તો કાંઈ કહેવાનું હોયજ નહિ. કેમકે, ક્રિયામાં કોઈ થાકયું પાકયું આળસ કરે, પણ પોતાની કૃતિ જગત્ આગળ રજુ કરવામાં તો સાંલિત્યવાળાઓ કહો કે સંસારીઓ કહો, વૈજ્ઞાનિકો કહો કે વેપારીઓ કહો, બધા એક સરખી રીતેજ ઉત્સુક દેખાય છે.

વળી ચાલાક રાજપુરૂષની પેઠે અથવા ચંચલ સ્વભાવની સ્ત્રીની પેઠે, કૃતિ એ ખાસિયત છે કે એની અગાડી અમુક હોય, ત્યારે એનો પ્રકાર જૂદો, એની જોડે કોઈ બીજું હોય ત્યારે એની પ્રકૃતિ વળી જૂદી; એનો ભાવ જ બદલાઈ જવાનો, જાણે પ્રકરણજ બદલાયું. કૃતિ ગતિ ગદન છે. તેમ કૃમાંથી થએલી એની સંતતિની ગતિ પણ કાંઈ ઓછી ગદન નથી. એ બધાની અઘટિત-ઘટનાપટ્ટીયસી માયા છે. જુઓ ને પહેલવહેલી સામ્યાવસ્થાથીજ કૃ પ્રકૃતિમાં બીજ રૂપે આવીને વસે છે. પ્રકૃતિમાં વિકાર થતાં વિકૃતિ થવા લાગે છે. વિકૃતિથી પંચ મહાભૂતો અને જગત્ સુદ્ધાં ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધમાંથી દહીં, મનુષ્યમાંથી મનુષ્ય અને વૃક્ષમાંથી પુષ્પ એ સહુ વિકારનીજ એષ્ટા છે.

પ્રેમમાં પણ ક્રિયાનુંજ પ્રાધાન્ય છે, એમાં કોઈ ના નહિ કહે. સહકાર એજ સ્નેહનો મન્ત્ર છે, અને વિકાર એ એનો પિતા નહિ તો પુત્ર તો હોય છેજ. પણ ધણુંખરું તો પહેલાં સ્નેહીનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પછી એનો કાંઈક ચમત્કાર દૃષ્ટિએ પડે છે, પછી બન્નેમાં સમાન વિકારો થતાં એક બીજને એક બીજનું વશીકરણ લાગે છે,

એક બીજાં પરસ્પરની કૃતિમાં રાચે છે, એક બીજાની પ્રકૃતિને અનુકૂલ થાય છે, પત્ની પતિનું અનુકરણ કરે છે, અને બન્નેના સ્નેહમાંથી બન્નેની પ્રતિકૃતિઓ પ્રકટે છે. બન્ને સ્નેહીઓ હંમેશાં ખાસ કાળજી રાખે છે કે સ્નેહમાં વિક્રિયા ન થાય, અને એમનું જીવન દિન પ્રતિદિન વધારે સંસ્કારી બને.

આપણા સામાન્ય જીવનમાં પણ કૃનાં કૌતકો અબજોમાં નથી. ઉપકાર કરનારને માણસ નમસ્કાર કરે છે, અને અપકાર કરનારનો તે તિરસ્કાર કરે છે, એ તો જાણીતું જ છે. પણ અત્યારના જમાનામાં તો આપણે ખાસ જોઈએ છીએ, કે બધા લોકો કહેવા મંડ્યા છે કે, “કાંઈક કરો, કાંઈક કરો.” આટલી બધી ક્રિયા ચારે તરફ ચાલી રહી છે, જમીન ઉપર મોટરો, દરિયામાં સબમેરિનો અને આકાશમાં એરોપ્લેનો ધમધમાટ ચાલી રહ્યાં છે, તોય લોકોને હજી એમનું પડતું હશે કે શું ? ક્રિયા પ્રત્યેનો મનુષ્યોનો પ્રેમ અતિશય વધી ગયો છે, એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રેમ એવો નિષ્પાત્ર છે કે કૃતિના ગુણદોષને જોતોજ નથી. કોઈ સારો ગ્રંથ લખે કે એવોજ લખે, કોઈ સાંઝ પત્ર નીકળે કે એવુંજ નીકળે પણ “ફીક છે, કાંઈક નવું કર્યું ખરું” એવી ઉદાર બુદ્ધિથી ઘણાખરા લોકો એકસરખી રીતે એને વખાણવા લાગે છે. અને આમાં કાંઈ ખાસ તાજુબી નથી. સામાન્ય રીતે કોઈ જોડાની પ્રતિકૃતિ દુનિયામાં નવી જન્મે છે, સારે લોકો સાકર બહેંચે છે જ ને. પછી ભલે એ ભાઈ કે બહેન ગમે તે પરાક્રમો કરે. માત્ર આપણે તો તે કૃતિને કૃતિ તરીકે વધાવી લઈએ છીએ. પછી તે કૃતિ કેવાં કાર્યો કરે અને પોતાના જીવનનાં ક્રિયાણુ કર્મોથી પોતાના રંગરાગ કેવા દેખાડે, તે ભવિષ્યની વાત છે. તેને અંગે તો આપણે કહી શકીએ કે જનસમાજ સત્કર્મ કરનારનો પુરસ્કાર કરે છે, અને દુષ્કર્મ કરનારને ચમત્કાર બતાવે છે, એમ થવાનું જ.

ભાષામાં તો કૃનો પ્રદેશ વિશાળજ છે; અને સાહિત્યમાં પણ તેમજ છે, એમ કોણ નહિ કહે ? સાહિત્યમાં તો આગળના કરતાં

અસારે લેખનક્રિયા કેટલાગણી વધી ગઇ છે, એ નક્કી કરવાનું ગણિતનું પણ ગળું નથી. ભાષાએ કેટકેટલા નવા શબ્દોનો અંગીકાર કર્યો છે અને કટલાય પુરાણા શબ્દોને નવો અધિકાર આપ્યો છે. ભાષાના શબ્દોના જ નહિ, પણ માનવોના વિચારોના વ્યાકરણની પણ અભિવૃદ્ધિ થઈ છે. સાહિત્યમાં પણ નવા આકારોનો આવિષ્કાર થયો છે. નવલો અને નવલિકાઓએ જન્મીને આપણા સાહિત્યને નવી નવી સફળ કૃતિઓ આપી નથી, એમ કાણુ કહેશે ? સુવર્ણમાં સુંદર આકારનો આવિષ્કાર થાય કે અલંકાર થાય છે,—શબ્દમાં, સાહિત્યમાં ને સંસારમાં.

આપણી ભાવનાઓ અને ધ્યેયોમાં પણ કૃધાતુ વિના ચાલે એમ નથી. રાગીના વર્ણિકારમાં કે યોગીના ચમત્કારમાં કે ભક્તના ઘટ સાક્ષાત્કારમાં અથવા ક્રિયા વિના સિદ્ધિ નથી. વળી સુસંસ્કારવાળી તેમજ કર્તાના અધિકારને અનુરૂપ એવી કર્તવ્યશીલ ક્રિયાની અપેક્ષા રહે છે. આ બધામાં કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મનો વિવેક રાખી જે નિષ્કામ સત્કર્મની સાધના થાય, તો આ જગતને પણ તરી જઈને મનુષ્ય નિરાકાર એવા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે, એ કોને અજ્ઞાણું છે ? કર્મની શાન્તિ અકર્મમાં છે.

આપણું ગામ ઠામનાં નામ.

એ તો જાણીતી વાત છે કે આપણી પોળો, શેરીઓ અને મોહોલ્લાઓનાં નામ ઘણું કરીને તે સ્થાનકના વાસીઓ ઉપરથી પડેલાં હોય છે. જેમકે ત્યાં મોઢાટી આંબલી હોય તો આંબલી શેરી; ટોકરશા રહેતા હોય તો ટોકરશાની પોળ; પારસીઓ રહેતા હોય તો પારસી મોહોલ્લા; ને ખપાટીઆ,—એટલે મજુરો ભેગા થતા

હોય તો ખપાટીઆ ચકલો. એજ રીતે વડ, લીંબડો, પીપળો, લામો પટેલ કે ધનો સુતાર,—શેરી પોળ કે ચોકને નામ આપી શકે છે. આ નામ આપનાર હયાતજ હોય એમ કંઈ નથી, અને હોયે ક્યાંથી ? કેમકે જીવતું જણુ તો પચાસ, સાઠ, એંશી કે સો વરસ જીવે પણ જગ્યા કંઈ જતી રહે છે ? વળી કેટલીક પોળો કે શેરી-ઓનાં નામ ત્યાંની કોઈ નિર્જીવ વસ્તુ ઉપરથી પણ પડેલાં હોય છે, જેમકે હાકાશેકના કુવાની પોળ. અલખત નિર્જીવ એટલે જીવના સંપર્ક વગરનું એમ નહિ, કારણ એ જૂના હવડ કુવામાં ઘણા માણસો વીંછી નાખી જાય છે, એટલે એ કુવો એક કે બે જીવ સોતોજ નહિ પણ અનેક જીવ સોતો કહી શકાય. વળી માના, મહાદેવ, કે દેરાસરના ઉપરથી પણ પોળ ચકલા, કે શેરીનું નામ પડે છે: જેમકે અંબામાતાનો ચકલો, વેરાઈ પાડો, નીલકંઠ મહાદેવની શેરી. વળી કોઈ વાર કોઈની ચાલુ કીર્તિને ટકાવી રાખવાને પણ પોળો, પૂલો, શેરીઓ કે રસ્તાઓનાં નામોના ટેકા અપાય છે. જેમકે સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, હોપ બ્રિજ, ગાંધી ચોક, નિલક મેદાન ઇત્યાદિ. હાકેમો અને રાજાઓને આ પ્રકારની ધક વિશેષ હોય છે. પૃથ્વી એમને હસતી હશે કે અનેક રાજાઓ આ ભૂમિનું અભિમાન કરીને નામશેષ થઈ ગયા.

પણુ વૈરાગ્યના પ્રદેશમાં આપણાથી હમણાં દાખલ થવાય એમ નથી. આપણે તો હામોને નામોનો રાગ કેવી રીતે થયો એ જોવા નીકળ્યા છીએ. વૈરાગ્યની નિવૃત્તિમાં દાખલ થઈ જઈએ તો અનેક આમોની તપાસણી શી રીતે કરી શકાય ? ડિસ્ટ્રિક્ટમાં નીકળવું એ કંઈ સહેલું કામ નથી. એટલા સાડ તો મામલતદારો અને ડેપુટીઓને પાઘડીઓ મૂકી ફેંટા બાંધવા પડે છે.

એક વાર નડિયાદની વાત નિકળતાં તે નામ ‘ નટપદ ’ ઉપરથી છે એમ એક વિદ્વાને જણાવ્યું; મક્કમ રીતે. આપણા સુધારાવાળાઓ

કહે છે ને કે ‘આ વાત નક્કી તો કેદલાડાનીયે થઈ ચુકી છે.’ કંઈક એવી રીતની ફૂંચો કાયમ થઈ ગયા જેવી નિશ્ચિતતા નડિયાદના નામ વિષે એમણે દાખવી. તોય મ્હારા મનમાં શંકા થઈ. શંકિત-કે શંકાન્વિત-હૃદયમાં અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક ઊઠ્યા. હાઈકોર્ટનો ફેસલો હોય તોય અપીલ તો કરવી એમ વિચાર થયો. વિલાયત (એટલે ઘેર) જઈ શોધખોળ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. અલખત એક ખીજા વિદ્વાને ‘વડોદરા’ નામ વટપદ્રમાંથી નીકળ્યાનું જણાવ્યું છે એ હું જાણતો હતો, પણ એ ચુકાદો પણ મ્હને આખરી ચુકાદો લાગેલો નહિ. અલખત આખરી ચુકાદો, કોઈ વિપયનો, દુનિયાં ચાલે છે ત્યાં સુધી આવશે કે નહિ એ ખીજી વાત છે. ઘણુંખરું તો એમ જ બને કે એકાદ પક્ષકાર થાકી જાય, દારી જાય કે મરી જાય એટલે એની મેળે કુદરતી રીતે એ વાત ત્યાંની ત્યાં રહી જાય. જુઓ ને, જૂના ગ્રંથકારોની તારીખ તવારીખની બાબતમાં આપણે ઘણુંખરું ચૂંથણાથી કંટાળીને, જે એ ચાર જણાએ નક્કી કર્યું તે ખરું એમ કરીનેજ પતાવિયે છિયે ને. જોકે આપણને ખાત્રી હોય છે કે આ પુરાવા પુરતા નથી ને ફરી એ પ્રકરણ ઉખેળિયે તો કંડિયામાં ઘો છે કે સાપ એ ખખર પડે ને વળી કંઈક ત્રીજુંયે નીકળે. દુનિયાંની તવારીખનું એવું છે તો દુનિયાનાં માણસનું એમ હોય એમાં આશ્ચર્ય શું છે? કાલોઈક કહે છે એમ આ બધું ભૂતાવળજ છે. આપણે આજ છિયે અને કાલ નથી. કેમકે જગત્ એ તો જગદીશનો જદુધ મહેલ છે. એની તવારીખનો પાર આવે તેમ નથી. કામ જેટલું કામ રાખે તે ચતુર.

આવી રીતે તવારીખનો આગ્રહ પણ મ્હારે નથી તો નામો કે તેનાં કારણનો આગ્રહ તો મ્હને હોય જ નહિ એ કહેવાની જરૂર નથી. કારણ આપણી ભૂલ પણ હોય. ભૂલ કેનાથી નથી થતી?—એક કે ખીજી, આ જાતની કે એ જાતની. અખો કહે છે જે સંસાર

એજ ભૂતનું પરિણામ છે. ભૂતમાં ભૂત. મ્હોટી ભૂલોમાંથી અચિયે તો પ્રભુનો પાડ. પાડ તો ખરોજ ને ? કેમકે પ્રવૃત્તિ પાછળની શક્તિ એનીજ છે. ઇશ્વરજ સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં રહીને સર્વ ભૂતોને પોતાની માયાવટે ચક્રમાં ફેરવે છે. આપણે તો અમસ્તા બધું માથે લઇને ફરિયે છિયે. ભાગ્યદેવીના એક પ્રિય પુત્ર થોડા દિવસ ઉપર સ્વાનુભવ કહેતાં સૂચવ્યું હતું કે મનુષ્ય તો ભાવીના ચક્ર ઉપરનો એક જંતુ છે. પણ એટલુંજ શા માટે ? કેટલીકવાર મનુષ્યનું ડહાપણ એ એની ભૂત હોય છે અને દુનિયાં જેને ભૂત માને એ એના જીવનની કીર્તિ હોય છે.

પણ આપણે તો અહીં થોડાંક નામોનાં કારણો સંબંધે કલ્પનાઓ માત્ર સૂચિત કરિયે છિયે. એને સાચી મનાવવાનો સદાગ્રહ કે દુરાગ્રહ રાખ્યા વિના ફરી નડિયાદને લાથમાં લઇયે. નટોનું પદ્ર એટલે નટોનું ગામ આવો અર્થ નટપદ્રથી નીકળે. પછી બાકીનું એસાડી લેવાનું. વિદુશં કિં તુ દુષ્કર્મ । પણ એનું મૂળ બીજી રીતે એસાડિયે તો કેવું ? નજ્યાદ તે નજ્યા (=એક જનનાં ખરનો જથ્થો) નું અટ (=અગ્નર, ઘાટ કે સ્થાન) એમ પણ કદાચ ન હોય ? ત્યાં એવાં ખરઓ કે સાંઠા થતા કે વેચાતા હોય તો એવું નામ રહેજે પટે. પદ્રમાંથી તો પાદર થયું છે. વળી નડિયાદ એ ઉત્તમ સાંઠીઓની અટારી પણ કયાં નથી ?

એવીજ રીતે પેટલાદ શબ્દ વિષે પણ મ્હને લાગે છે કે તે પિત્તલાદ એટલે પિત્તળના અગ્નરનું ગામ હોવાનો સંભવ છે. ને ચરોતરી ભાઈઓ એનો ઉચ્ચાર કરે છે તેમ ‘પટલાદ’ હોય તો ‘પાટલાદ’ એટલે ‘પાતલ’ જનની ડાંગેરનાં અગ્નરનું ગામ એમ પણ હોઈ શકે.

મુંબાઈ તે મોહમયી છે ખરી પણ મૂળ તો મુમ્બાપુરી હશે; અને મુમ્બાદેવી, કે મમ્બાદેવી કે મમ્માદેવી એ બધાં ‘મહામ્બાદેવી’

નાંજ રૂપો દશે એમ લાગે છે. મુંબાઈ એ મહામ્યાદેવીની પુરી અનેક રીતે છે જ ને.

સૂરત વિષે એમ કહી શકાય કે કેટલાક લોકો રંગરાગ, ખમણદોકળાં, ધારી દાલાદિ વડે હસ્ત ઉ ની કીર્તિ નભાવી રાખવા ખંતીલા હોય નહિ એમ જણાય છે. પણ ગંભીર લોકોને સૂર્યની પુત્રી તપતીને કહે સૂર્યપુત્ર હોય એ વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે. ગમે તેમ પણ લોકો એને ‘સૂરત’ લખે તો દરકત નહિ. કારણ કે એથી કંઈ સૂરત સહેલાણી સડી જવાનું થોડું જ છે? એ તો એનું વાતાવરણ જ છે. સૂરત સંખંધે પણ કહી શકાય કે તે ‘સૂર્યોદ’ (અગ્નિને સૂર્ય જ કહે છે ને) એટલે સૂર્યનું ગ્રામ, એ રીતે થયેલું હોય તો અસંભવિત નથી. ‘અઢ’નો અર્થ અગ્નિ થાય છે જ અને અનિદેશથી અર્થવિસ્તાર વડે ગામના અર્થમાં તે શબ્દ વપરાતો થયો હોય. ‘અઢ’નો ખીન્ને અર્થ અટારી પણ છે. અને સૂરતને સવિતાની અટારી કહેવાય એવું યે ક્યાં નથી ?

અમદાવાદનું મૂળ નામ અદમદાવાદ બાળીનું છે. પણ કેમ બાળે અગ્નિનેના આવ્યા પછી એનો અલંતાનો મદ ઉતરી ગયો હોય એમ એ વાળીઆસાદ ‘અમદાવાદ’ થઈ ગયું છે. ખીન્ન એને મહોડું કરે છે એ એમની મહોડાઈ છે. તદ્વાય લજ ત્યાં કૃત્તા ઉપર સસ્સા આવે છે ખરા. સ્પષ્ટીકરણ નથી કરતો જેથી જેને જે સમજવું હોય તે સમજવાની સ્વતંત્રતા રહે. કેટલાક કહે છે કે ભાપા એ સત્યને સંતાડવાની કળા છે. કદાચ એમ હોય તોય શું ? આપણે આપણા પ્રિયજનની મૂર્તિને હૃદયમાંજ સંતાડી રાખિયે છિયે ને. સત્ય એ સર્વનું પ્રિય છે તો ભાપાનું કાં ન હોય ?

કાઠિઆવાડનાં કેટલાંક ગામોનાં નામો વધારે સરળ છે. ભાવ-સિંહજનું તે ભાવનગર. ઇર્ષી-જૂના-ગઢવાળું તે જૂનાગઢ. મંગલપુર-મંગલહર તે માંગરોળ. ગોમંડળનું સ્થાન તે ગોંડળ. રાજકોટ કે

જામનગરનો તો ખુલાસો કરવો પડે એમજ નથી. કંઈક સ્થાનનું માહાત્મ્ય પણ દર્શો ખરું તેમ કેટલાંક ગામો પોતાના નામનો મહિમા રાખે છે એમે જણાય છે. ગાંડગમાં ગૌનું રક્ષણ ઘણા સમયથી મહારાજ સાહેબે કરી દીધું છે; અને ભાવનગરનો મહેમાનો પ્રત્યેનો ભાવ ક્યાં અગ્નણ્યો છે ?

ખાનગી સ્થાનો એટલે કે, ઘરો ને ભવનો, વંડાઓ ને વિલાઓ, મંદિરો ને મહેલોને તો આપણે ટૂંકામાંજ પતાવી દઇએ; કારણ કે ખાનગી બાબતોની આ જમાનો વધારે પંચાત કરતો નથી, જાહેર વાતોનીજ નોંધ મુખ્યત્વે કરીને લે છે. તોય કહેવું પડશે કે કેટલાક વિલાઓનાં નામ મહેદાર હોય છે. શહેરનાં ભવનો તો તેમના ન્દાના માલિકોનેજ કથે છે પણ ‘લિલી કૌટૅજ’ જેવાં આધુનિક ઝુંપડાં તો જાણે પ્રકૃતિ દેવીનાં ગીત ગાય છે. માત્ર, અંગ્રેજીમાં ગાય છે, એટલું ખરું.

કોઈ કોઈ પર્વતો, નદીઓ અને ગુફાઓ પોતાનાં નામોમાં કોઈ વાર કુદરતને અને કોઈ વાર સંસારને સપાટામાં લે છે. અમદાવાદ જેને તટે કલ્સોલ કરે છે એ સામ્રમતી-વાદળોને પોતાના નિર્ભળ જળમાં પ્રતિબિંબિત કરતી-ગંગાજ છે. પાલિતાણા પાસેનો પહાડ ‘શત્રુંજય’ સંસારની ધમાધમીનું સૂચક નામ ધરાવે છે. એલીફન્ટાની ગુફાઓનું નામ એક મ્હોટા પથ્થરના દાથી ઉપરથી પડ્યું કહેવાય છે. હિમાલયના ઊંચામાં ઊંચા શિખરનું નામ એવરેસ્ટ સાહેબના ઉપરથી પડ્યું છે. અંગ્રેજ લોકો આપણી સાથે સારાસારી રાખે તો એમને એક લાભ તો થાય કે એમણે પાડેલાં નામો કોઈ ખદલે નહિ. નહિતર નવા રાજ થતાં નવાં નામોનો ભય ખ્યાલમાં રાખવા જેવો છે. કહે છે ને કે ‘લાઇ, આપ્યું લીધું કોનું રહ્યું છે, સાઈ નામ રહે તે ખરું.’ પણ આ વાતનો એ લોકોને ઘુંટડો કોણ ઉતારે ?

પ્રવાહી કીર્તિને પાર્થિવ પદાર્થથી કાલવવાને સાઈ ગામ હામનો ઉપયોગ થાય છે. કેમ જાણે નામ એજ નામના હોય નહિ ! ઘણાંય

સ્થળોનાં અને શહેરોનાં નામ ફરી ગયાં. તો પણ નામ રાખવાની તૃષ્ણા મનુષ્યમાં સાહજિક છે, અને સૌ કોઈ જૂદી જૂદી રીતે પોતાનું નામ રાખવા મથે છે. મથવાની છૂટ છે. તથાપિ જેનું અમૃતમથ સ્થાન છે એ તો અનામી છે.

અંગ્રેજીનું અગડંબગડમ્

અંગ્રેજીનું અગડંબગડમ્ એટલે અંગ્રેજોનું અગડંબગડમ્ એમ ન સમજવું. એ વિષય તો બહુ વિશાળ છે. અહીં તો આપણે માત્ર અંગ્રેજી ભાષાની વાત કરીએ છીએ. અગડંબગડમ્ એટલે તૂત, ઢાંગઢાંગ, ધતિંગ એમ પણ છેક નહિ. અગડંબગડમ્ એટલે ગોટાળા, એ અર્થ કંઈક બંધ બેસે ખરો. તો પણ ‘ગોટાળો’ શબ્દ જરા કડક અને કડવો છે ત્યારે અગડંબગડમ્માં તે કટુતા નથી અને માત્ર મગ્નક છે. અંગ્રેજોની ચીજોની તો અત્યારે મગ્નક જ થઈ શકે એમ છે કેમકે મગ્નકને એ લોકો સારા ટેવાયેલા છે.

ત્યારે અંગ્રેજોનાં કોઈ દફતાર વખાણુ કરવા લાગે છે ત્યારે આવી આવી વાતો મન આગળ તરી આવે છે, ને થાય છે કે અરે ભાઈ! અંગ્રેજ સરકાર આપણા ઉપર બિરાજે છે એ થોડું છે કે વળી અંગ્રેજી ભાષાનેય સનોરાલ્યની દેવી થાપવાને મથો છો! વિદ્યાર્થીઓમાં ધણાને એ ચૂંટલ જેવી લાગે છે. એ કયાં અન્નબ્રુ છે? એનું વળગણુ પણ સહેજમાં લાગે છે; અને કોઈ એના વાંસો નેતનું નથી. શું જુએ? વાંસો પોતો ભલે હોય ત્યાં જુએ શું? વાંસો એના અંગોસ્તર વડે ઢાંકેલો રહે છે તે ફીક છે. અંધારે એનું જોર વધારે ચાલે છે અને કામી જનોને એ ઝટ પોતાના દાવમાં લઈ લે છે. લોકો કહે છે કે ચૂંટલ જેને વળગી હોય તેને રોજ રોજ સતાવે છે અને તેની ધર્મપત્નીને હેરાન કરે છે. વળી એમ પણ

કહેવાય છે કે જ્યારે એ પહેલી દેખા દે ત્યારે એનાથી ભોળવાઈ ન જતાં,—મોહિત ન થઈ જતાં, એનો ચાટલો ઝાલ્યો હોય, તો એ વશ થઈ જાય છે. અને ભૂન, છન, ડાકણો છત્યાદિ વશ કરેલાં હોય તો અહુ કામ કરે છે, એ તો શામળભટ્ટ કહી જ ગયા છે.

પણ હવે અંગ્રેજી ભાષાનીજ વાત કરિયે. સાચું છે કે ભાષા-ઓમાં પરીક્ષાઓ થાય છે, ભાષાઓની પરીક્ષાઓ થતી નથી. જો અધી ભાષાઓને ઓઢાવી તેમની સ્વામસ્વામા વડીલો પાસે જુગ્યાનીઓ લેવરાવી હોય તો જોવા જેવો નાલ થાય. અધીઓનું પાણી દેખાઈ આવે. જુઓને અંગ્રેજી ભાષાનું તૂન તે કંઈ થોડું છે ! એ બી સી ડી થી જ શરૂ કરો. અક્ષરો લખવાના જૂદા અને છાપવાના જૂદા. કેમ જાણે હાથીના કાંત હોય નહિ, દેખાડવાના જૂદા અને ચાવવાના જૂદા. ચાર તો એબીસીડી. થોડી ને ઘણી, ને વળી ફેન્સી અક્ષરની એ બીજી. એ વગર તો પાછું ચાલે નહિ ! જેડકુંજ જેમયે. એ લોકો મહેંચેથી સર્વના સરખાપણાની વાતો કરે છે પણ છે તો અક્ષરમાંથી જ બહેરોવંચો. મ્હોટા ને ન્હાના. અત્યારના જમાનામાં એ સમાનતાના હિમાયતીઓએ પહેલી તો એ બી સી ડી માંથી જ મ્હોટા-ન્હાનાની ખટપટ કાઢી નાંખવા જેવું છે. જો એમ થાય તો કેટલી અધી માથાકૂટ મટી જાય—શિષ્યાની અને શિક્ષકોની ? આપણે એમ જ કહેવાનું છે કે ક્ષર પદાર્થ તો ન્હાના મ્હોટા રહેવાના; તમારા અક્ષરને પહેલા ડીક કરોને.

પણ ડીક કરવાની વાત કરતાં તે અક્ષરોની ઉંચાઈ નીચાઈની ગડબડ આંખ આગળ ખડી થઈ જાય છે. નવનો આંકડો જ જુઓને. એ બીચારો એકરંગી છે ત્યારે એને નીચો કાઢવાનો. પણ એ વાત તો આઘી રહી. મૂળાક્ષરોમાંજ જૂઓ ને. કોઈ નીચો, કોઈ ઉંચો, કોઈ વચમાં. તે ઉંચાનીચા પણ કોઈ ખાસ કારણથી હોય તો તો કંઈ નહિ. પણ આ તો અમથાઅમથા જ.

વળી આગળ ચાલિયે. આ અક્ષરોનું બીજું તૂત વળી જૂઓ. એમનું નામ કંઈક અને કામ કંઈક. કહેવાય ‘બી’ અને કામ કરે ‘બ’નું. આવી બેદિલાઈની શી ખાસ જરૂર હશે? આ બધામાં સુધારા કરવાનું ક્ષેત્ર કયાં ઓછું છે કે અંગ્રેજ લોકો હિન્દુસ્થાનમાં માથું મારતા હશે? પણ એમાં યે નવાઈ નથી. કોણ પોતાનો વાંસો જીએ છે? અરે માણસો પોતાનું હૃદય જ કયાં જોઈ શકે છે? વાંસાની તો વાત પછી. તથાપિ એટલું કહેવું પડશે કે એક વાતમાં તો જેવું એમના દેશમાં તેવું જ એમની ભાષામાં છે ખરું. ત્યાં જેમ ભાષા-આયતીઓનું અને અદારે વર્ણનું ભેગમેળ ચાલે છે, એવું જ એમના મૂળાક્ષરોમાં પણ છે. સ્વર ને વ્યંજન દરકોઈ વળે જેને ત્યાં કાઢ્યું ત્યાં પેશી ગયો છે. કાઈ કહેશે એનું નામ તો અવ્યવસ્થા. હા. પણ વ્યવસ્થા હોય તો સાઈં એમ સાને છે જ કોણ? અને કદાચ જ્ઞાનતા હોય તો કોણ તેને અનુસરે છે? સાને ભાતભાતની છૂટ જોઈએ ત્યાં વ્યવસ્થા ખિચારી રહેય કયાં? પણ વ્યંજનોના સ્થાન પ્રમાણે એમની ગોઠવણી નથી એ તો મળે હીક. વળેવ્યવસ્થાને તેઓ ગણતા નથી એમ કહિયે. પણ સ્વરવ્યંજનનો ગોટાળો જરાક વધારે પડતો નથી લાગતો? વ્યંજનો એ વ્યંજના કરતા પુરૂષો અને સ્વરો તે સ્ત્રીઓ (જેના વિના પુરૂષોને રહેવું કહાણ થઈ પડે) એમ ગણિયે તો એ બે વિભાગને જૂદા રાખી પછી જરૂર પ્રમાણે કે આકાંક્ષા પ્રમાણે એમની વરણી કરી હોય તો શું ખાટું? અને પછી ભલે એક ચોકઠામાં તેઓ ભેગા રહે અને જાહેર શબ્દ કરે. પણ આ યોદ્ધેવિકાના જેવો પશુમેળો તો કંઈ હીક લાગતો નથી.

ખેર, એ અવનવાં કૌતુક તો આ જમાનામાં જોવાનાં જ છે; પણ ચાલુ વિષય ઉપર આવતાં ફરી એક બીજી ગડબડ ઉપર ધ્યાન ન્નય છે. અક્ષરોનાં નામ ને કામમાં કંઈકનું કંઈક છે, એટલુંજ નહિ પણ એક અક્ષરનો એક જ ભાવ એમે નથી. ‘યુ’નો ઉ થાય અને વળી અ પણ થાય. જુઓ ‘યુટ’માં ને ‘કટ’માં. અલખત આવી

દેખીતી ગડબડનાં કારણો હશે : અને ક્યાં નથી હોતાં ? પણ એને ગડબડ તો કહેવી જ પડશે. વળી કેટલાક અક્ષરો ખિચારા વચમાં આવે ખરા, પણ તેને લેખવવાના જ નહિ. માત્ર શબ્દને ભારે મારે જેમકે જુઓ Reign 'રેઇન'. એમાં જ ને ખિચારાને અમથા જ જી જી કરતા અથડાવું પડે છે. કોઈ કહે છે કે આ અક્ષરો મૂળ સકારણ હતા. પણ ધારો કે જી અક્ષર કદાચ રાજ્ય શબ્દના જ નો વંશજ હોય તહોય હવે એ જૂના કુળને ગણે છે કોણ ? નરવાનર જે આપદાદાઓ હોય તે ખરા. ભૂતકાળનું ચિંતન અભારના સમજી જનો કરતા નથી તેમ લલિષ્યનું પણ અનુસંધાન રાખતા નથી; વર્તમાન-ને જ હસતા હસતા અનુસરે છે. પૂર્વના માહાત્મ્ય કે માન્દ્યથી તેમને હર્ષશોક થતો નથી.

આ તો જોડણીનું થયું. હવે ભાષાની ચપળતા જોઈએ. આમાં પણ આગલા ગુણો તરી આવે છે. ગુણો એટલે કે દોષો. ફરીને જુઓ. આપણે કૂનરા પ્રત્યે અંગ્રેજીમાં બોલ્યું હોય તો કહેવાનું 'યૂ'—તમે. તો પછી સાણસ જોડે તો 'યૂ'—'તમે'જ વપરાય એમાં નવાઈ નહિ. પણ તે ક્યાં સુધી કે તેની જોડે વાત કરતા હો ત્યાં સુધી. જેવો પેલો તમારી પાસેથી વિદાય થયા કે પછી ભલેને એ મોટો સંત મહંત કે સરદાર કેમ ન હોય પણ થયો 'દી'—તે: ગયો એકવચનમાં. સંસ્કૃતમાં આવું નથી. એમાં તો સ્લામે ય એકવચન અને ગેરલાજરી માં યે એકવચન. આપણી ગુજરાતી ભાષાને જરા વિવેકમાં વધવાનું મન થયું તે હાજરીમાં કેટલાકને સારૂ બહુવચન વાપરે છે પણ પૃઠ ફેરવી કે પક્ષટાયા એવું નહિ. પાછળથી યે એવું જ માનાયે બહુવચન. 'તમે ભલે પધાયી' એમ કહેવાનું ખરૂં પણ પછીથી યે 'એ ગયા' એમ જ કહેવાનું. અલખત, આ બધી ભાષાની ખાસિયતો છે તેને જનસમાજના સ્વભાવ જોડે સંધાયેલી માની લેવી એ સાદસ છે, અને તેમ કદાચ માનિયે તો પણ ભાષાની એવી વ્યવસ્થા માટે જૂના જમાનાઓ જવાબદાર છે એ ખુલ્લું છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યના અગડંબગડમ્ વિષે બોલતા જઈએ તો નવો નિબંધ થઈ જાય. કારણકે અંગ્રેજી સાહિત્ય અંગ્રેજી માનસ જેટલુંજ વિશાળ છે. એમાં પહેલાં ઘણી યે શરૂઆત તો સ્પેન્સર જેવા શાળા લોકોએ શાળી રીતે કરી પણ સાહિત્યમાં યે એની માતા કે નિર્માતા ભાષાનો ગુણ આવ્યા વિના રહ્યો નહિ. હવે તો બધી યે ભાષાનાં સાહિત્યોમાં અગડંબગડમ્ ચાલ્યું છે ત્યાં અંગ્રેજીની સામે કયાં આંગળી ચીંધીયે? અંગ્રેજીમાં ફાયડને ઘણી યે મ્હેનત કરી; સ્વિક્ટે 'ચોપડીઓની લડાઈ'ની ચોપડી લખી કાઢી, કાર્લાઈલે ચોપડીઓમાં હવે આપણે ગડબડ બહુ કરવા માંડી માટે હવે લખવાનું થોડું કરો બંધ કરો, એમ કહીને ચોપડીઓની ચોપડીઓ લખી નાંખી તોય ગોટાળો વધતો જ જાય છે. યુરોપના બધા સાહિત્યમાંજ અગડંબગડમ્ વધી ગયું છે તે એટલે સુધી કે મોં. એન્ડા ને 'લેખકોનો દગો' એ ઉપર ગ્રંથ લખી આખા યુરોપને દલાવવો પડ્યો. યુરોપ હાલ્યો છે ખરો પણ જાગ્યો છે કે કેમ એ પ્રશ્ન જાણે.

અંગ્રેજી ભાષાની ગડબડોથી ખુદ અંગ્રેજી માતૃભાષાવાળાઓ પણ એવા કંટાળ્યા છે કે અમેરિકામાં જોડણી કરવાની નવી પદ્ધતિ નીકળી છે. તેણે નકામા વળગી રહેલા કે વચમાં આડા આવતા અક્ષરોને વિદાય કરવા માંડ્યા છે. પણ હજી અંગ્રેજ લોકો એને છોડતા નથી. કેમ જાણે એ હિંદુસ્થાન જેટલા જ કિમતી હોય નહિ! પણ જૂની ચીજને નરફ એમનો પક્ષપાત કેમ ન હોય? વધારે લાભ એમને જૂની દુનિયાંથી થયો છે કે નવી દુનિયાંથી? એ ભાષાઓ એક અક્ષરનેય છોડે એવા નથી તો વધારેની શી વાત! પણ ખરેખર એઓ આપણને સુધારવા મથે છે તે કરતાં એમની અંગ્રેજીને સુધારવાની બહુ જરૂર છે. પછી કરવું ન કરવું એ એમની મરજીની વાત છે; આપણે તો કહી છૂટિયે.

પ્રભુનાં રમકડાં

દુર્યોધને એકવાર કહેલું કે ‘હું પુણ્ય જાણું છું છતાં એમાં મ્હારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને પાપ જાણું છું છતાં એમાંથી મ્હારી નિવૃત્તિ થતી નથી, કોઈક હૃદયમાં રહેલો દેવ મ્હને દોરે છે એમ હું કહું છું.’ આ વાત એક રીતે ખરી છે અને એક રીતે ખોટી છે. અર્જુન બે વખતે ભગવાનને કહે છે કે આતે માણસને ખોટે રસ્તે ચડાવતું કોણ હશે ? ત્યારે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ઉત્તર દે છે કે એ કામ છે: એને કામ કહો કે ક્રોધ કહો; એજ ચકરાંતિયો અને મદાપાપી છે, એને તું વૈરી જાણ, એજ ઉંધા પાટા બંધાવે છે. વળી ભગવાન ખીજે સ્થળે એમ પણ કહે છે કે:—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यन्त्राल्लहानि मायया ॥

ઈશ્વર સર્વભૂતોના હૃદયમાં રહે છે અને પોતાની માયા વડે તેમને ચક્ર ઉપર ચઢેલાંને ફેરવે છે.

ક્રિશ્ચિયન વિદ્વાનો મનુષ્યની સ્વતન્ત્ર ઇચ્છાશક્તિ ઉપર બહુ ભાર મૂકે છે અને કહે છે કે મનુષ્ય જે સ્વતન્ત્ર ન હોય તો પાપ પુણ્યની જવાબદારી એની કેમ રહે? એટલે પાપ પુણ્યની જવાબદારી આવવાને લઈને એમનો મત સખળ થતો ગળીને તે મત સારો હોય એમ ગણે છે. અલબત્ત ઉપરછલી દલીલથી સારો લાગે માટે તે મત કાંઈ સાચો હોવોજ જોઈએ એમ નિયમ નથી. વધારે ફાવટ આવે માટે આમજ છે એમ કાંઈ કહેવાય નહિ. મ્હારી પાસે લાખ રૂપિયા હોય તો હું ખીજા ઘણા શેઠિયાઓ કરતાં તેના વધારે સારો ઉપયોગ કહું પણ તેથી ઇશ્વરે મ્હને લાખ રૂપિયા આપેલા છે, એમ કાંઈ કહે નહિ. તેની ખાતરી તો તિજ્જેરીની સ્થિતિ, બેન્કની રસીદો, અને શેરનાં કાગળિયાંથીજ થાય.

આપણા એક કવિએ આ બાબતમાં સારો તોડ પાડ્યો છે.
૧ કહે છે કે:—

જો તું જીવ તો કર્તા દરિ, જો તું શિવ તો વસ્તુ ખરી.

૥ વાક્યમાં મન્તવ્યને એક લહેરીની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવ્યું : કેમ જાણે આમ માનવું કે આમ માનવું એ મનને રમણવાની મત હોય ! અને ખરી રીતે તો એ રમનજ છે. કારણ કે ઉપનિષદે છે એમ આ અધું વાસ્તવિક રીતે અભિરૂપજ છે, અદ્વિતીય છે, ૧૩ છે, બીજું કાંઈ નથી. અર્થે આપણો કવિ એવો તોડ પાડે છે કે અમાનો એમ કીક છે; પણ સદાચરણ પાળવામાં સદાયભૂત થાય ।વું માનો કે જેથી પરમ સત્યની વધારે નજીક જવાય. એ કહે છે જો તું પોતાને જીવ માનતો હોય, તો કર્તા દરિને માન એટલે, તારે સાચાં ખોટાં કરવાનું કાંઈ રહેતું નથી, અને જો તું પોતાને પ્રવૃત્તિ — અભિરૂપ — મનાતો હોય, તો તો તે ખરુંજ છે. અને ત્યારે જ ત્યારે કાંઈ કરવાપાણું રહેતું નથી. આ રીતે અન્ને પક્ષે ત્યારે સ્વભાવની માથાકૂટમાં બહુ પડવાનું જ નથી; ચાલતું કામ ત્યારે અભિનિવેશને અંગે નિભાવી લે. આપણાં શાસ્ત્રો પાપપુણ્યના વિધિ-વિધોની બારીક વ્યવસ્થા બતાવે છે પણ ભાર નિવૃત્તિ ઉપર કે છે એમાં બહુ સરસ મુદ્દો છે. અને તે એ કે પ્રવૃત્તિનું મૂળ ભમના છે અને સર્વ પ્રવૃત્તિઓ કોઈકને કોઈક દોષને આધીન છે. ૧૩ ઇચ્છા કહેવતમાં કહેલું છે તેમ માણસ પોતાના સ્વાર્થ વિના ૧૩ તમુ પણ દાલતો નથી. ભગવાન મનુ પણ કહે છે કે મનુષ્ય ૧ કર્મ કરે છે, તે અધું કામનુંજ ચેષ્ટિત છે. આપણમાં કહેવત છે ‘વાણિયો લાભે લાભે તણાય’. અને એ કહેવત વાણિયાને તેમજ નિયાના દરકોઈ વ્યવહારિયાને સરખી રીતે લાગુ પાડી શકાય, ૧૨લે એ રીતે જોતાં સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ કામના જ હોવાથી અને ભમનાને લીધેજ પાપ તરફ પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી કામના ઉપરજ

કુદારાધાત કરવાનું આપણા વિદ્વાનોએ યોગ્ય રીતે દુરસ્ત ધાર્યું છે. જો દુનિયામાં પાપ ન હોય તો પુણ્યની ધમાધમીની આવશ્યકતા પણ ન રહે. પણ એ વિષય મોટો છે; આપણે અત્યારે એમાં નહિ ઉતરિયે.

ભર્તૃહરિએ એક ઠેકાણે એક સુંદર રૂપક આપીને આપણા જગત્ની રમતનો ખુલાસો કર્યો છે. તે કહે છે કે:—

કાલઃ કાલ્યા મુવનફલકે ક્રીડતિ પ્રાણિશારઃ ॥

મહાકાલ મહાકાલીની જોડે ભુવનરૂપી ચોપાટની બાજુ પ્રાણી રૂપી સોગદાં વડે ખેલે છે. આ શ્લોક મહેં પહેલાં એક સાદું રૂપક છે, એમ માની, મગજની અભરાધએ રાખી મૂક્યો હતો. માથાના મગજની અભરાધએ રાખી મૂકેલો પણ ખાવાના મગજની અભરાધએ મૂકી રાખ્યો હોય એવો એ મદને કામ લાગે છે. નકામી ચીજોને કોઈ મૂકી છાંડવા સારૂ પણ આપણે અભરાધઓ રાખિયે છિયે. કેટલાક ધર્મને આવી અભરાધએ મૂકીને એક બીજાનાં માથાં ભાંગવાની કે માલ ખંચવાની તજવીજ કરવા ઘરમાં જગ્યા કરતા જણાય છે. આપણને ઘણીવાર શું એમ નથી લાગતું કે અધર્મમાં કે પાપમાં, ભૂલમાં કે ભ્રમણામાં દોરાતાં મનુષ્યોનો પણ દોષ કાઢવા જેવું નથી? એમને યે ખોટાં શા માટે કહેવાં? એ પણ પ્રભુનાં રમકડાં છે. હાર જીત, સારી ચાલ અને ખોટી ચાલ, સત્વ, રજ અને તમ એ વગર બાજુ જામે નહિ. અને લીલાને સારૂ તો એણે આ બાજુ બનાવી છે.

એ પ્રભુની બાજુથી હું પહેલાં ગભરાતો અને એની કેટલીક ચાલો તરફ મદને લજ્યે કેટલીકવાર અણગમો થઈ આવે છે. પણ હવે મદને એ બાજુથી જરાયે ગભરામણ થતી નથી. કાલે મહારા એક મિત્રે અમારા એક બેરદાર મિત્ર સંબંધે વાત કરતાં કહ્યું કે એ પહેલાં સુધારક હતા પણ હવે સંરક્ષક થઈ ગયા છે. અને એ ઉપરથી

પ્રભુ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે અને કરી શકે એ વાત ઉપર વિચાર કરતાં અમે મુસોલિની, ગાંધીજી, વિગેરેનાં દષ્ટાંતો ઉપર આવી ચઢ્યા. દુનિયાને બદલવી હોય તો પરમેશ્વરે એક પાકેલી કાકરીને ગાંડી કરવી પડે, એટલે ધમાલ ચાલી. ગાંડી સોગડી ઉંધીજ ચાલે ને ગમે ત્યાં ગમે તેને મારે. ક્રમિક ઉન્નતિ કહેવામાં આવે છે તે ક્યાંય સુધી જાય. એવા અનેક યુગપલટાઓ આપણી દુનિયામાં આવી ગયેલા જણાય છે. રોમન લોકો રાજ્ય કરતા હશે ત્યારે એમના મનમાં કદાચ એમજ હશે કે આપણેજ છિયે પણ એ રોમનો આજ નામશેષ થઈ ગયા છે. અંગ્રેજોએ પણ દિલ્હીમાં દરબાર ભરીને પોતાની જમાવટ દેખાડી કે બીજી તરફથી ‘એનાર્કિસ્ટો’ જગ્યા. ખૂનરેજ અને બોંબનું કામ વધું ત્યા ગાંધીજી નીકળ્યા, ને બધાને ઠંડાગાર કરી દીધા. એમનું બધું ફીક હતું સિવાય કે ધર્મશાસ્ત્રના ઉપર એમણે પગ દીધો. એમની સ્વરાજ્ય ઉપરની ચોપડી આપણી પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિની વધારેમાં વધારે નજીક છે. એમનામાં હિન્દને દલાવવાનું બળ હતું, પણ હિન્દની સંસ્કૃતિનું તાત્વિક સ્વરૂપ એમણે શાસ્ત્રોદ્ધારા ત્રીલુ’ હોત તો એમની દાર થાત નહિ. એનીબીસેન્ટ પણ પહેલાં સમાજવાદી અને નાસ્તિક હતી અને પછીથી તે આસ્તિક થઈ ગઈ; અને હિન્દમાં અને બહાર કેટલુંયે કામ કર્યું. મુસોલિનીએ પણ ઇટલીને મદદાન કરી દીધો છે, એટલુંજ નહિ પણ કંઈક ધર્મગિાને એણે ઠોકર મારી છે. આમ એક મદદાન વ્યક્તિ દુનિયાનો રંગ બદલી નાંખે છે, અથવા આ રીતે એક વ્યક્તિને બદલીને પ્રભુ દુનિયાનો રંગ બદલી નાંખે છે. અનાવોનું પણ આમજ છે. કલાહવતી જીતથી હિન્દનો રંગ બદલાઈ ગયો, અને નેપોલિયનની દારથી યુરોપનો રંગ બદલાયો, એ જાણીતી બિનાઓ છે.

દુનિયાના કેટલાયે મોટા મોટા પ્રસંગો એક એક નાના અક્ષરમાત્ર કે નાના અનાવથી એક વા બીજી રીતે નિર્ણિત થઈ ગયા છે. પ્રભુનો હાથ જ સર્વત્ર છે, એમ જાણીને જ ડચુક ઓફ વેલિંગ્ટન પોતાની

જીત થયા પછી રોષ પચ્યો હશે. ઇ. સ. ૧૮૭૦માં જર્મનો પારીસના કિલ્લા સુધી જઈ પહોંચ્યા હતા અને ૪૦ વર્ષની તૈયારી પછી ૧૯૧૪ માં પારીસ સર કરવા ઉપજ્યા ત્યારે અધવચ્ચથી પાછા ફરવું પડ્યું ને હાલ હવાલ થઈ ગયા. મુસલમાનો ખિલાફતને સારૂ લજ્યા અને ટર્કીના નવા સરદારે ખિલાફતનું નામનિશાન ઉઠાવી દીધું. રુશિયામાં ઝારની જોડકમીને લોકોએ રૂખ્સદ આપી અને હવે નવી જાતના જોરજુલમના હવાલો તેઓ લે છે. ઈશ્વરની લીલા અકળ છે.

મહાકાલ અને મહાકાલી ભુવનફલક ઉપર બાજુ બેસે છે; એમાં રંગબેરંગી સોગદાં છે; એ વાત જોટલી મંદાટા જગતને અંગે ગોઠે એવી છે, એટલી જ માનવજગતને અંગે પણ અંધમેસતી છે. એ ચોપાટમાં કાળાં સોગદાં; પીળાં સોગદાં; લાલ સોગદાં અને આપણે કહીશું કે ઘોળાં સોગદાં હોય છે; તેમાં કાઠિવાર કાઠ ને કાઠિવાર કાઠ સોગદાંઓ જીતે છે. એક તરફ શિવની સોગડીઓ અને બીજી તરફ મહામાયાની સોગડીઓ હોય છે. આમ મનુષ્યોને સોગડીઓ કહેવામાં મદને નદાનમ લાગતી નથી. કારણ કે આપણે સૌ એનાં રમકડાં છીએ; એટલુંજ નહિ પણ મીરાંબાઈએ કહ્યું છે તેમ આ વ્રજમાં એકજ પુરુષ છે, એટલે નારીજાતિની સોગડીઓની ઉપમા આપતાં જાતિના વ્યુત્ક્રમનો દોષ મદને બહુ બાધક લાગતો નથી. આ સોગડીઓમાં કોઈ વહેલી પાકે છે અને કોઈને પાકતાં બહુ વાર લાગે છે અને કેટલીક તો અફળાયેલી કેરીઓની પેઠે કેમે કરી પાકતી જ નથી. કેટલીક જરૂર જોગો સદામા પક્ષનો તોડ એકવાર કરીને સીધી પોતાના પડમાં ચાલી જાય છે અને પછી ઝટપટ બાજીના કેન્દ્રરૂપ ચોપાટના મધ્ય સ્થાનમાં પહોંચી જાય છે. કેટલીકને મારામારી કરવામાંજ આનંદ પડે છે ને કેટલીક લગભગ પોતાના ઘર સુધી આવી પહોંચી હોય છતાં બહુ દાવ ખેલવા જતાં પાછી આપી ચોપાટનું ચક્કર ખાય છે. બહુ દોડાદોડ કરવાની ટેવ હોય તેને ચક્કરે ચઢાવવા સારૂ બાજી રચનારે ફીક ગોઠવણુ રાખી જણાય છે.

પુરુષ અને પ્રકૃતિની આ બાજીની ગમ્મત જોવા તટસ્થ રીતે જો કોઈ જોસે તો તેને એ આનંદમાંથી ઉઠવાનું જે મન ન થાય. એ જે તો પ્રેમથી એકબીજાની જોડે બાજી રમે છે પણ સોગદાં મારામારી કરે છે. કાળાં જાણે અમે ઘોળાંને મારિયે અને ઘોળાં જાણે અમે કાળાંને મારિયે. બાજી પાકવા આવે પણ સુવાનો વખત ન થયો હોય તો મહામાયા કે મહેશ પોતાની પાકેલી કાંકરીને ગાંડી પણ કરે છે અને એ પાછી પડમાં આવીને આડા અવળા સપાટા લગાવીને ધમાધમી કરી મૂકે છે. પોતાના સ્થાનક-માંથી પાછી નિકળીને ગાંડી થયેલી કાંકરીને-બુદ્ધની પેઠે વેદને પડતા મૂકીને-ઉલટી રીતે ચાલવાની ટેવ હોય છે. એ કાંકરીઓ ચીલે ચીલે ચાલતી નથી પણ એ એના પ્રેરકના બળે ધમાધમ મચાવી ઝટ સદામાના ઘરમાં પેસી જાય છે. વળી એમ પણ કહી શકાય કે આ બધાં સોગદાં હોય છે તેમાં શક્તિનાં સોગદાંને ચક્કર લેવાનો શોખ વધારે હોય છે અને તેથી એને મારામારી પણ વધારે કરવાની આવે છે. શિવનાં સોગદાંને એકાદ ચક્કર તો લેવુંજ પડે છે; પણ પછી જો પોતાના હામમાં દાખલ થઈ જાય તો સુખે રહે છે. ત્યાંથી મહેશ કદાચ પ્રસંગવશાત્ સોગદીને ગાંડી કરી ચક્કર લેવા મોકલે તો ના ન કહેવાય. પણ ઘણુંખરું એમ થતું નથી. ઘણુંખરું તો જે જાણીને ઊંઘ આવે એટલે બાજી પડતી મૂકી અને એકરસ થઈ મીઠી ઊંઘમાં ઊંઘી જાય છે અને જ્યારે પાછી મહાદેવની નિદ્રા ઉઠી જાય છે, એટલે એકલાં ન ગમવાથી એ પોતાની માયા શક્તિને જગાડે છે અને પડતી મૂકેલી બાજીને પાછી પહેલાંની પેઠે યથાપૂર્વમ્ આગળ ચલાવે છે.

સ્નેહીનું સુખ.

અહીં હું ‘સુખ’ શબ્દ ખાસ આનંદના અર્થમાં નથી વાપરતો પણ તેના ધરગથ્ય અર્થમાં વાપરું છું. આપણે કહિયે છિયે કે અમારે ખાણીનું સુખ છે, કે અમારે નોકરનું સુખ છે, કે અમારે દીવાખત્તીનું સુખ છે, એ જગ્યાએ આપણે ‘સુખ’ શબ્દ સગવડ, લાભ, ખાસ અનુકૂળતા એ અર્થમાં વાપરિયે છિયે. એવો કૈંક અર્થ મહારા મનમાં છે, એમ કહું તો ચાલે. એટલે સ્નેહી જનોના પરિચય, પરિમત્ર અને પ્રસાદથી જે અનેક આનંદો પ્રાપ્ત થાય તેનો ઉલ્લેખ કરવાનો મારો હેતુ નથી. કારણ કે એ આનંદો સુદાગીએને સદજ પ્રાપ્ત અને સુજ્ઞાત છે અને વિરાગીને અપ્રાપ્ત અને અપ્રમેય છે. એટલે એની મીમાંસામાં ક્યાં ઉતરિયે ?

હવે રજ્યો ‘સ્નેહી’—એટલે એ શબ્દ. સુભાગ્યે એને સમજાવવો પડે એમ નથી, સ્નેહથી ઘેરાએલુંજ આપણું જીવિત છે. સ્નેહમાંથી માનવનો જન્મ છે, સ્નેહમાં એનું જીવન છે અને સ્નેહમાંજ એનાં પ્રયાણ છે. એ સ્નેહ માતાનો હોય કે પિતાનો હોય, મિત્રનો હોય કે મહિલાનો હોય, પ્રાણધારીનો હોય કે પ્રભુનો હોય. રમથી છલકાતી મીરાંને પ્રભુનો હતો. ફરહાદને શિરીનમાં હતો. અને રામકૃષ્ણ પરમહંસને પોતાની તેમજ જગતની જનનીમાં હતો. આપણને યે કોઈ કોઈનામાં હોય છે. એ સ્નેહને જગત જીવે તો શરમાવું ન પડે એવો હોય તો સારું, વેરીઓ વખાણે એવો હોય તો વધારે સારું, અને વિશ્વ વહે એવો હોય તો તો વાતજ શી ?

પણ સ્નેહ એ એવી ચીજ છે કે એ સંબંધે ઝાંઝું ચૂંચણું કરવા જેવું નથી. એને તો જેમ પવિત્ર મૂર્તિની આપણે ધીમે હાથે ભાવથી પૂજા કરિયે છિયે એમ સુપૂજિત રાખવા જેવો છે; અત્યારના સમયમાં વળી વિશેષ. એની પ્રભાવડેજ એ પ્રમેય છે

એટલુંજ નહિ પણ વિશ્વના અનુસૂત સૂત્ર જેટલો એ વિશાળ છે. આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે તેને ‘ પ્રેમ ’ શબ્દથી જરાક છુટ્ટો પાડી શકાય. ‘ પ્રેમ ’ શબ્દ ‘ જેક ને જીલ ’ ‘ તે ’ અને ‘ તેણી ’ વચ્ચેના સ્નેહને સાર રાખી મૂકિયે. વળી જેમ ‘ પ્રેમ ’ શબ્દ જરાક ખાસ અર્થમાં વાપરવા જેવો છે તેમ ‘ રાગ ’ શબ્દ જરાક વધારે વિશાળ છે. આપણને અમુક વસ્તુનો, વાનીનો કે વાસણનોયે રાગ હોઈ શકે. પણ સ્નેહ તો જીવતા જીવમાંજ હોય, અને તેયે સજાતીયમાં હોય. અન્ય પ્રાણીઓ તરફ હોય તેને સ્નેહ કહેવા કરતાં ‘ માયા, ’ ‘ ભાવ ’ કે ‘ મમતા ’ આપણે કહિયે છિયે. ઘરની ગાય કે પાજેલા પોષટ તરફના રાગને મમતા, માયા કે ભાવ કહેવાય. ભરતને દરણમાં સ્નેહ હતો એમ આપણે કહિયે છિયે પણ તે શબ્દાર્થના અતિદેશથી. અને જીવો ને એમને ય સ્નેહને લીધે દરણ થવું જ પડ્યું ને. સ્નેહ વસ્તુ જ એવી છે.

હવે આ રીતે શબ્દોનો સાર કહ્યા પછી આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવવું ઘટે છે. મ્હેં મુચ્ચ્યું છે કે સ્નેહીઓના અનેક આનંદોને અહીં લખવાની ભાંજગડમાં ઉતરવાનો મારો હેતુ નથી. અહીં તો એક વિશિષ્ટ, અનન્ય લાલ સ્નેહીને સ્નેહી જોડે મળે છે તેનુંજ સ્મરણ કરાવવાનો મ્હારો વિચાર છે. એટલા સારુ કે એનો સહિમા આપણે વીસરી ન જઈયે. સંખ્યાની રૂપેરી વાદળાઓ કેવી આલ્લાદક હોય છે ? પણ આપણે તેની શાભા કવિઓ કે કોઈ સ્મરાવે ત્યાં મુધી કયાં ધ્યાનમાં લઈયે છિયે ? એ વાદળાઓ કેવી ક્ષણે ક્ષણે નવતા અથવા કહો કે નવનવાં રૂપોને ધારણ કરનારી હોય છે ! અને તે છતાં સર્વ રૂપોમાં પણ કેવી કમનીય ને રમણીય લાગે છે ! મ્હોટી હોય કે ન્હાની હોય, મ્હોટી થાય કે ન્હાની થાય કોઈવાર વધારે ચમકે કે કોઈવાર ઘેરાએલી હોય પણ એ મનોહરજ લાગે છે. કારણ કે એમાં પ્રભુના ધરની શ્રી છે, વિકૃતિ છે, ગર્જિતતા છે. એ જાણે પ્રભુના પ્રકાશમાંથી ઉત્પન્ન થએલી લાગે છે.

એમાં ઓજસનાં બિંદુઓ ભયોં હોય છે અને સવિતાના ભર્ગનો સંસર્ગ થતાં એ બધાં ઝળહળી ઉઠે છે.—વાદળીએ આપણને ધાર્યા કરતાં વધારે રોક્યા. પણ સંભારણાં કરતી વેળા એ ક્યાં નવાઈની વાત છે ?

સ્નેહીનું સુખ હું કહું છું તે એ કે સ્નેહીની પાસે મ્હોટાંથીયે ન્હાનાં થવાય છે. ન્હાનાં હોય તે મ્હોટાં થવા મથે એ તો દુનિયામાં ચાલતુંજ છે. સૌને એની લાંશ હોય છે. અને ઘણાખરા કૈંક ગુણથી, કૈંક ડોળથી, કૈંક દમામથી મોટા થવા મથે છે. કાંઈ ફાવે છે ને કાંઈ નથી થે ફાવતા. કેટલાક કાંઈ વાર ફાવે છે ને કાંઈ વાર નથી ફાવતા. કાંઈ, કાંઈની જોડે ફાવે છે ને કાંઈની જોડે નથી ફાવતા. પણ એ બધી ચાલુ વહેવારની વાત. પણ સ્નેહીની પાસે તો મોટું હોય તે ન્હાનું થઈ શકે છે અને તે અપવાદ કે આરોપ વિના. પ્રેરપ્રેરની કુવરી મિરેન્ડા પોતાના આપના કેદીને કહે છે કે, ‘લાવો તમારી ભારી હું ઉચ્છ્રીશ;’ ત્યાં સ્નેહજ એને ન્હાની બનાવી દીધી છે. દુષ્યન્ત શકુન્તલાને કહે છે કે:—

સંવાહયામિ ચરણાવૃત પદ્મતામ્રૌ ।

ત્યાં મધુર સંવનન તો છે, મૃદુસ્પર્શનું આંતરસ્વપ્ન પણ છે, પણ એ ઉપરાંત એક સમ્રાટની નાના થવાની અભિલાષાનો આવિર્ભાવ છે. સ્નેહી જન જોડેજ એ અભિલાષા સદૃશ થવા છતાં નિર્બલતાની દોષક થતી નથી. સ્નેહીના સ્નેહ પાર્થિવ નવયૌવન આવે છે, ન્હાનપણ આવે છે એ વાતે ખરી પણ હું હમણાં એની વાત નથી કરતો; હું તો માત્ર મ્હોટાં ન્હાનાંનું અંતર તિરોહિત કરી ન્હાનાંને મ્હોટાં અને મ્હોટાંને ન્હાનાં કરી દેવાની સ્નેહની જાદુશક્તિની વાત કરું છું. એજ સ્નેહવડે માતા પોતાના પુત્રને મ્હોટો કરતી કહે છે કે “ભાઈ, તું કહો એમ કરિયે;” એજ દષ્ટિએ પુત્રથી પિતા પરા-ભવ ધમ્મે છે, પોતાનાથી એ સવાયો થાય એમાં દુનિયાનો અનેરો સ્લાવો માને છે. એજ દષ્ટિએ મ્હોટો સત્તાધીશ પોતાનાં સગાંએ

પાસે ન્હાનમમાં પોતાનો કુટુંબસ્નેહ માણે છે. એજ સ્નેહે કરીને આપણે ન્હાનાં બાલકાં જોડે રમવા મંડી જાય છે. આવા સ્નેહના નવવિધાનથી અનુભવાતા ન્હાનાપણાથી આપણને આનંદ થાય છે: કેમ જાણે સર્વના પિતાની પાસે આપણે સૌ બાળકોજ છીએ એનો આપણને સાક્ષાત્કાર થતો હોય નહિ !

આ સ્નેહશક્તિવડેજ ભક્તોની ભક્તિ બલવતી થઈ જાય છે. એ વડેજ દાર આપનાં પ્રભુ વાર કરે છે ત્યારે નરસિંહ મહેતા પ્રભુને મેલણાં મારી શકે છે અને પ્રભુ રોષે ભરાતા નથી, ચીડાતા નથી પણ મ્હારી ભૂલ થઈ એમ જાણે કરેલા કાર્ય કરવા દોડી આવે છે. એજ સ્નેહવડે, નાદ ઉતારવાની શક્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગોપીને પોતાને ખભે બેસાડે છે. પ્રભુ રાધિકાને પાંચે પડે છે તે રાધાજી એમના કરતાં જરાક મ્હોટાં હતાં માટે નહિ પણ સ્નેહની આ લઘુલાઘવી લીલાને સાર. પ્રેમાનંદે પોતાની ભાવવાલિની વાણીમાં એ ભાવભર્યું ચિત્ર હુંડીમાં આલેખ્યું છે. શામળશા નરસિંહ મહેતાની હુંડી તો સ્વીકારે છે જ પણ બેગા એમે કરે છે કે:—

અમે નરસૈયાના કહેવાઈએ રે,
ત્યાં નરસૈયો વેચે ત્યાં વેચાઈએ રે.

જે પ્રભુ મહતો મહીયાન મહાનથી પણ મહાન છે એને સ્નેહની ખાતર જે નવી રીતે અગોળીયાન આણ્યી પણ ન્હાનો થતો આપણે અહીં જોતા ! નથી શું ? પ્રભુ પાસે કે પ્રિયજન પાસે આપણે ન્હાનાં થઈએ છીએ ; તે એટલા સારૂ હશે કે આપણે તેના હૃદયમાં સમાઈ શકીએ ?

યૌવનના મોહ.

થોડા વખત ઉપર સૌ.—જેને અહીં સૂરતમાં લાપણ કરેલું ત્યારે ઘરડાં ન હોવાનો—મતલબ કે ન્હાનાં હોવાનો દાવો કરેલો અને તેની ખાત્રી આપવા કાંકરા ઉછાળવાની પણ તેમણે ઉત્સુકતા બતાવેલી. અને તે પછી પાંચ પંદરે રા.—(તેમના પતિ) આવ્યા તેમણે લાપણમાં પોતે ઘરડા હોવાનો દાવો કર્યો. એક દક્ષિણી ગૃહસ્થ આવ્યા હતા તેમણે પોતાની ઉંમર ૪૫ વર્ષ ઉપરની બતાવીને પોતે જુવાન હોવાનું જોસ્સાબંધ જણાવ્યું. એમની વાત કોરે મૂકીશું. પણ કાયદો ભણ્યા વિનાયે મૂલને લાગે છે કે ખેડવાં બંનેના દાવા તો કાઢી નાંખવા જેવા છે. સૌ.—જેને ન્હાનાં નથી અને રા.—ઘરડા નથી. બંને સારી મધ્યમ વયનાં હોય એમ મૂલને તો લાગે છે.

પણ હમણાં હમણાંમાં યુવકસમાહો અને યુવકસંઘોનો પ્રચાર થવાથી યૌવનની કક્ષા પણ વધી ગઈ હોય એમ જણાય છે. એક ગૃહસ્થ કહેતા હતા કે જે ભવિષ્ય તરફ જુએ છે તે જુવાન અને ભૂતકાળ તરફ જુએ છે તે ઘરડા. બીજાએ કહેલું કે પોતાને જુવાન માને તે જુવાન. અને એકે તો વળી એમજ કહેલું કે જેનામાં ઉત્સાહ અને આશાઓ ભર્યાં હોય તે જુવાન. આવી બધી અવનવી વ્યાખ્યાઓ જાહેર રીતે નેતાઓ આપે છે છતાં યુવકસંઘો ૩૦-૩૫ પાર્થિવ વર્ષોની મર્યાદા કેમ રાખતા હશે ? શું નવા સિદ્ધાન્તીઓના માનની ખાતરજ તેઓ તેમની વાત સાંભળી રહેતા હશે ? કે કદાચ એમના મનમાં એમ પણ કેમ ન હોય કે “પાંત્રીસે મહેરબાનીની રાહે કર્યાં છ, ખરાં તો પચીસજ.” પચીસી તો જાહેર જ છે. પાંત્રીસ સંઘોને સાફ થયાં હશે. સંઘમાં દસ વધારે જ હોય ને ?

‘પચીશી’ની વાત કરતાં કવિ નર્મદાશંકર યાદ આવે છે અને સાથે સાથે નવલરામ. કવિ નર્મદ કહે છે:—

ફરી જોખનિયું આપે,

હરિ, ફરી જોખનિયું આપે.

ફરી જોખન માગવામાં ધરાદો, એનો જરા વધારે સારો ઉપયોગ કરવાનો હશે કે એમને એમજ ગાળવાનો? કહે છે કે આગળ લોકોને મ્હોટા થવાનું મન થતું, હવે ન્હાના થવાનું મન થાય છે. આગળ લોકોને પાઘડી ખેરવાની હોંશ થતી હવે ટોપીમાં વધારે ફાવટ આવે છે. ટોપીનો ચાલ વધવાનું કારણ ટોપીવાળાનું રાગ્ય છે એ જ નથી. પણ કંઈક ટોપીની મનોદશા યે આવી છે. માણસના ખેરવેશ ઉપરથી એની મનોદશા સમજાય એ ક્યાં નવી વાત છે ?

કહે છે કે જે ન હોય તેની કિંમત વધારે થાય. તે શું હવે આપણા યુવાનોનાં શરીરો નખળાં થતાં જાય છે એટલે જુવાનીનું માલત્ય વધ્યું હશે? કે જે આવેડ ઉમરના છે તેમણે પોતાની પાસેથી ચાલી ગયેલી હોવાથી એનાં વધારે વખાણ કરવા માંડ્યાં હશે? જાણ એ જુવાનીની એક નિશાની છે. એક નિશાની કહું છું એનું કારણ એ કે એ નિશાનીથીજ નક્કી કરવા માંડિયે તો ઘણાને કાંકરો કાઢી નાંખવો પડે. મારે ઉત્સાહ, સાહસ ઇત્યાદિને પણ એની નિશાનીઓમાં મૂકિયે તો ઘણાને પસંદ પડશે.

ઉમરની બાબતમાં એટલો અધો મતભેદ છે કે યૌવન કાને કહેવું એની કક્ષા નક્કી કરવામાં ઉતરવું એ જોખમ ભરેલું છે. કાંઈ દાક્તરને પૂછિયે તો તે કંઈ જૂઠ્ઠાંજ બતાવે, અને કાંઈ વૈજ્ઞાનિકને પૂછિયે તો તે વળી તેની જૂદીજ મર્યાદા બાંધે. આદર્શવાદી તો કદાચ એમજ કહે કે મૂળનો દોરો ફૂટવાથી શરૂ થાય તે અભિવ્યક્ત

અખંડિત રહે ત્યાં સુધીજ યૌવન. આવા ઘણા મતભેદ હોઈ શકે. તથાપિ તેથી કંઈ દરકત નથી. ધર્મ કે નીતિની આખતમાં મતભેદ ઉપર ભાર મૂકી જેમ તેને લોકો કોરે મૂકે છે તેમ અર્થની ગુચ્છવણીથી યૌવનને લોકો કોરે મૂકે એવો ખલુ ભય નથી. એટલે યૌવન અનિશ્ચિત હોવા છતાં નિશ્ચિન્ત છે.

પણ દવે તો આદર્શ પ્રેમીઓને આખંડ યૌવનની અભિરચિ થઈ આવે છે. હું આદર્શવાદીઓની વાત કરું છું, પ્રત્યક્ષવાદી વૈજ્ઞાનિકોની વાત નથી કરતો. એમણે તો નાણાથી યૌવન વેચાતું આપવાનો બંદોબસ્ત કરવાની તજવીજ કરવા માંડી છે; અને બિચારા વાંદરાઓના ભોગ મળ્યા છે. પણ એની વાત આપણે કરતા નથી. તેમ રોજ ખાટું દહીં ખાય તો ઘડપણ જ ન આવે એવા અખંડિત યૌવનની પણ આપણે વાત કરતા નથી. એક વૈદ્યરાજે એવી સલાહ એક રાજાને આપેલી કારણ રાજાને દહીંના ખલુજ શોખ ને દહીં છોડે નહિ. વૈદ્ય ખુલાસો આપ્યા પછી રાજાએ પસંદ કર્યું એમ ઘણા લોકો એવા અખંડ યૌવન કરતાં પાકટ વચના કે છેવટે ઘરડા પણ થવાનું વધારે પસંદ કરશે. ને કે તે છતાં દહીં મૂકવું એ અઘરું કામ છે એમ તો કબૂલ કરવું જ નેહયે. કદાચ ખાટું દહીં મૂકાય પણ મીઠા દહીંની તો દમણાં દાક્તરો યે ભલામણ કરે છે. પણ એ બીજી વાત છે.

આપણે કેદવું પડશે કે નવો જમાનો ફૂટે ને ભૂશકે આગળ વધતો જાય છે. રોમની સેનેટમાં ઘરડા માણસોને જ દાખલ કરવામાં આવતા; અને તેમને પસંદ કરવામાં યે કેટલીક ખટપટ હતી. દવે તો જીવાનોને સંઘર્ષજેન દુનિયાના ટંટા અટકી જશે એમ બધા કહેવા લાગ્યા છે. આગળ કહેતા કે ઘરડા ગાડાં વાળે. પણ એ બધું જૂના જમાનામાં ગયું. દવે તો જે હોય તે આવીને જીવાનિયાઓનેજ ચાવી ચઢાવ્યે જાય છે. પણ યુવકો યે કંઈ કાચા નથી.

એ જાણે છે કે હીક છે, ગાજરની પિપુટી ચાલે છે ત્યાં મુધી ચાલવા દો; આપણે પીઠ ઉમરના થઈશું ત્યારે વળી જોઈ લેવાશે.

માણસ યુવાન થવાને ઈચ્છે છે એનું એક કારણ એ પણ હશે કે એ અવસ્થામાં માણસની નાખળાઈઓ તરફ જરા ઢીલથી જોવામાં આવે છે. ઢીલ શું એનું પતંગ ચગાવનારાઓને પૂછવું.—ખૂબ દોર છોડવાની. પણ અંગ્રેજીમાં કહે છે તેમ ‘લાંબી દોરી આપવાની’ તે ફાંસો ખાવાને નહિ પણ જે પતંગની સાથે પેચ થયા હોય તેને છતવાને. ઢીલ મૂકવામાં પતંગો ઘણીવાર કપાઈ જાય છે એ ખરી વાત છે પણ એ તો એની દોરીજ નાખળી હોય છે. પતંગના પેચ જેને લેવા હોય એને સીવવાનું સાદું રીલ તો નજ ચાલે પણ સ્ટેન્ડ સાજા જાંડા કાચ પાયેલી દોરી એ ન ચાલે. એને તો ‘નંદમત્રીશી’ની પદ્મિનીની શુદ્ધિ જેવી ઝીણો કાચ પાયેલી દોરી જોઈએ, જે વિલાસની વાસનાવાળા મ્હોટા રાગને ય મ્હાત કરીને પાછો મોકલી દે, અને તે ખંજર મારીને નહિ પણ ખાંડ ખવડાવીને. પણ એવા પેચ લડાવવા સ્ટેન્ડ નથી. એમાં તો ભલભલાના પતંગો કપાઈ ગયા છે. કોઈ કહેશે કે એક પતંગ જવાનુંજ જોખમ ને; પતંગ તો ચાર્યાશી લાખ આવશે. જેને એ પતંગની રમતજ હોય તેનું એ જાણે. પણ પોતાનો જીવ એ પતંગની દોરીએ ટાંચ્યો રહે છે એમ જે જાણે છે તેને તો પોતાનો પતંગ કપાય એ પોતાની આખરની વાત છે. ભેગાભેગું એ પણ કહું કે ઢીલ મૂક્યા ઉપર કે ન મૂક્યા ઉપરજ પતંગ કાપવા કપાવાનો આધાર નથી; એ તો પતંગને ચગાવવાની કળાની નિપુણતાનો વિષય છે. પણ એટલું ખરૂં કે જ્ઞાનસવાળાં મ્હોટાં ટુકડાવાળાઓ પેચ લેતા નથી. અને વિજ્ઞાનીઓ તો મ્હોટા પતંગ પર પોતે આકાશમાં ચઢીને દુનિયાને નિરખતા આનંદ કરે છે. યૌવનની વાતમાં પતંગની વાતને કોઈ વિદ્યાન્તર નહિ ગણે એમ મ્હને ખાત્રી છે કારણ કે યૌવનનો “આ તન રંગ પતંગ સરીખો” છે એ કોને અજાણ્યું છે ?

પણ એને “જાતાં વાર ન લાગે જી” એમ આપણા કવિ કહી ગયા છે. ગમે એટલી જાતનાં સીરમો કે ગમે તેવાં કાયાકલ્પો તૈયાર કરવામાં આવે પણ લોકો કહે છે એમ ‘જવાની તે જવાની’. યૌવનનો વધારે મોહ હોવાનું કારણ મળે એ લાગે છે કે એમાં બળ છે, એમાં શક્તિ દેવી વિરાજે છે. એ દેવી તે સમયે શક્તિરૂપે તેમજ શાભા, પ્રભા, કાન્તિ અને સૌંદર્યશ્રીરૂપે દેહમાં દેખા દે છે. એટલે એનાથી મનુષ્ય અંજલિ જાય તો આશ્ચર્ય નથી. એટલેજ એ સનાતન યૌવનનાં સ્વમાં સર્જે છે. પણ સનાતન યૌવન તો અધરાં છે. શક્તિ એજ યૌવનનું મુખ્ય તત્ત્વ છે અને શક્તિનો દાસ ન થાય તોજ યૌવન અન્યું રહે. જીવનું એટલે વૈજ્ઞાનિકો કહે છે તે પ્રમાણે, શક્તિનો વ્યય. અને આપણે બધા જીવિયે છિયે એમ જીવનું એટલે તો જીવનનો ધસારો. અને તેમાં જે કેટલાક જીવે છે એમ જીવનું એમાં તો જીવનનો ક્ષય, એમ કહેવું પડે. એવા જીવનનાં યૌવન પણ ચાર દહાડાનાં હોય છે. જુવાની ચાર દહાડાની કહેવાય છે, પણ એના ચાર દહાડા જે ટૂંકા હોય છે. બાકી તો જુવાની ચાર દહાડાની કહેવાય છે, એટલેજ એમાં જીવનનો ધમાધમી ખૂબ કરતા હશે એમે કેમ ન કહેવાય, ત્રણે ‘વાન’વાળાને પાણિનિએ એક સૂત્ર દારમાં રાખ્યા તે છેક અજ્ઞાણતાં નહિ કર્યું હોય. એ વૈયાકરણનામાં જે અટકચાળાપાત્રું નહિ હોય એમ કોણે કહ્યું?

કહે છે કે આગળ આયુષ્ય લાંબાં હતાં અને આગળના લોકો ૮૪૫૪ અને મજબૂત હતા. મળે લાગે છે કે એનું કારણ એ પણ હશે કે અત્યારના કેટલાક લોકોને પૈસા ઉડાવવાનો શોખ હોય છે એમ યૌવન ઉડાવવાનો શોખ એમને ઓછો હશે. એ શોખ એમને નહિ હોય એમ હું નથી કહેતો—કારણ કે એકદરે દુનિયામાં રાગરંગ એના એજ સાથે જાય છે—પણ કંઈક ઓછો હશે. કારણકે

નહિ તો આપણા જીવાનીઆઓના વાળ ન્હાનપણમાં ઘોળા કેમ થવા માંડે ? અને યુવતીઓ બિચારીઓ કુમળી અવસ્થામાં હોય ત્યારથીજ એમના મ્હોં નિસ્તેજ કેમ થઈ જાય ? અખંડ યૌવન તો અખંડપ્રહ્લ-ચારિણી સરસ્વતીને સાર સર્જ્યું છે પણ આપણે ય સંયમવડે ચિર-યૌવન કેમ ન રાખી શકિયે ? યૌવનના ઓરતા તો સૈને વીતે છે પણ યૌવનના જેને મોહ હોય એને સાર સંયમની પડીકી કામની છે.

પણ આવા યૌવનના મોહો એ પાર્થિવ મોહો છે. સનાતન જીવનમાં જ સનાતન યૌવન છે. સનાતન જીવન એટલે અમૃતત્ત્વ. એ અમૃતત્ત્વ સાધનારને જ સનાતની યુવા વરે છે અથવા વશવર્તિનીની પેઠે એને અનુસરે છે. પાર્થિવ યુવાને પોતાના સ્લામે નૃત્ય કરતી જીએ તો ય એને મોહ થતો નથી. જ્યાં ને જાયન્તે જેમ સ્લામે કાંડે રાખી એમ એને સ્લામે કાંડે રાખવાની યોજના એને કરવી પડતી નથી. એનાં ઉડવાં તો એવાં ઊંચા હોય છે કે મંદલાસ્ય કરતી પાર્થિવ યુવાને પણ એને જોવામાં ઉન્નત અને ગગનગામિની દષ્ટિ કરવી પડે.

યુવા મંદલાસ્ય કરતી હશે તે એમ કરીને હશે કે “લોકો તે મ્હારા ઉપર શું મોહતા હશે ?” પણ એમ હોય તોય અસંભવિત નથી. કારણ કે કહે છે ને કે ગમે એની ગાળે ગમે. માનવને યુવા બ્લાલી છે, પછી એનું હાસ્ય એની સ્લામે હોય તોય કાં ન ગમે ?

આંખમાંનાં કણાં

એક દિવસ એકાદ છોકરું ઘરમાં બપોળા કરી પડ્યું હતું અને લગભગ પછાડા મારવા મંડી ગયું હશે. શું છે શું છે થતાં જણાયું કે એની આંખમાં કણું પડ્યું હતું. હવે એમે કહેવાય એમ નહોતું કે કેમ રહે છે. મરચાંવાળો હાથ આંખે અડી ગયો હોય તેના જેવીજ દશા. કેં ઘી ચોપડ્યાં, કેં લુગડાંની વાટો આંખમાં ફેરવી, કેં પાણીની છાલકો મારી, ઉપલી પાંપણ નીચે નીચલી પાંપણ દબાવી એમ કેક ઉપચારો કર્યા હશે. છેવટ અનેક જાતની ખટપટ પછી કાંટો અનાયાસે નીકળી જાય અને ક્યાં ગયો તે ખબરે ન પડે એમ ક્યાં અને ક્યારે કોણ જાણે કીયે માર્ગે કણું નીકળી ગયું ને શાંતિ થઈ.

એમ આપણા આ પ્રભુના મ્હોટા ઘરમાં પણ ન્હાનાં નાનડિયાંની આંખમાં કણાં પડે છે. એ બધાં કણાં કોણ કાઢી શકે? અને નીકળી જાય છે ત્યારે પત્તો એ લાગતો નથી કે એ કણાં ક્યાં ગયાં: કેમ જાણે જ્ઞાનીની દષ્ટિમાંથી જગત્ નીકળી જાય છે એમ. જડભરતને જે વખતે રહુગણુ રાજાએ પોતાની પાલખીએ જોતરાવી દીધા તે વખતે અથવા જ્ઞાનમયી દેહવસના ગાર્ગી જે વખતે જનકરાજની સભામાં આવીને ઉભી રહી તે વખતે જગતનાં દ્વંદ્વોનો એમને મન એવોજ હિસાબ હશે.

પણ એ ચિત્રોની કલ્પના કરતાં તો તેમાં લીન થઈ જવાય છે. મને લાગે છે કે પુરાણકથાઓના ટકા જે ગૃહસ્થો બાદ ગણે છે તેઓ અદ્ધરીઆંજ ચલાવતા હશે-કેંક કોઈવાર કથા સંભળાઈ ગઈ હોય, કે એવા કોઈ આધારે. હા, એટલું ખરું કે ‘ત્રિકોણ ભિન્નિ’ ભણવી હોય તો અમુક લાયકાત મેળવ્યા પછીજ તે ભણી શકાય. જેની દષ્ટિ વિશાલ છે, જેની કલ્પના વિસ્તારવતી છે જેની મેધા નવનવા ઉન્મેષો ત્રીલવાને શક્તિમતી છે તેને તો પુરાણો એ

રત્નોની ખાણ છે. હમણાં હમણાંમાં પુરાણકથાઓને આધારે ડેટકેટલાં સુંદર નાટકો નવીન પ્રતિભાના ઉદ્ભાસભર્યાં લેખકોએ પણ લખ્યાં છે !

વળી એક રીતે જુઓ તો નવીનતા એ પણ શું છે ? અંગ્રેજીમાં એક એવી કહેતી છે કે ‘સુરજની નીચે નવું કંઈ નથી,’ માત્ર આપણે માણસો બદલાયા કરિયે છિયે. એટલે પાઠકેર કરીને આણ્યું એટલે એ નવું. દિલ્હીમાં એના એ વાદો ચકાવા લખને ફરીથી આવે છે. વિજ્ઞાનવાળાએ આપણી જુની વાતો તરફ આવતા જાય છે. કહે છે કે પારીસમાં ફેશનનોમાં પણ એના એ વાયરા વારંફરતી આવે છે. પણ પારીસ સુધી ક્યાં જવું ? આપણે અહીંજ પહેલાં બધરાંઓ, કમખા પહેરતાં; પછી કબજા આવ્યા, સાદી બાંધના; પછી પુલેલી બાંધ આવી; પછી એ ટુંકી થઈ ગઈ અને હવે પછી સાદી બાંધ ફેશનમાં આવી છે. અને કબજાની અંદર કમખાનું રૂપાંતર છેલ્લામાં છેલ્લી દબ મુજબ દાખલ થતું જાય છે. એટલે એમ કહી શકાય કે દુનીયાને કંઈ નવું નથી અને વ્યક્તિને તો ન જોએલું બધું નવું છે. અથવા નવાનો મોદ પોતાની અપૂર્ણતાને કે કદાચ અજ્ઞાનતાને અંગે દર્શે ? પેટ ભરીને જમ્યા પછી ભાત-ભાતનાં પકવાનનો પણ મોદ થતો નથી. પણ કોઈ કહેશે કે પેટ ભરીને જમી ઉઠ્યા લોઢયે તો ય કોઈ ફરસી ચીજ હોય તો તે ખાવાનું મન થાય છે. પણ એ બધાનો આધાર પોતપોતાની ખાવાની રીત ઉપર અને પોતાના મનના સ્વભાવ ઉપર છે, એમ કહિયે તો ચાલે.

અહીં કોઈને લાગશે કે વિષયને અંગે સહેજ આવતા આગંતુક વિષયની આટલી ચચા શી, તો મ્હારે કહેવું પડે કે એમજ સહેજમાં આંખમાં આવી પડેલું કણું મ્હોટું થઈ જાય છે, ધમાલ કરાવી મૂકે છે, ને આંખોને રાતી રાતી કરો દે છે. અહીં મ્હારે કહી દેવું જોઈએ કે, જો કે, માનવને પ્રિય સ્નેહકણાં એની આંખમાં પડે છે તથાપિ તેનો ઉદ્ધેષ કરવાનો મારો હેતુ નથી. એને તો કણાં કહેતાં પણ વિચાર કરવો પડે. એને તો આંખની કીકીમાં વસેલી

છબીજ કહેવી પડે. સામે હોય તેનું જ ચિત્ર આયનામાં દેખાય તેમ જે વસ્તુ ચક્ષુની કે અંતર્યક્ષુની સામે હોય તેનું જ ચિત્ર કાકીમાં રમી રહે એ તો સ્હેજ સમજાય એવી વાત છે. એને કણું ન કહેતાં કાકીની છબી કહેવાનું કારણ એટલું કે કણું હાલે છતાં જડ હોય છે અને આ આંખને રાતરી કરે છતાં આંખને ગોઠે છે.

વળી કણાં કહી શકાય એવાં બીજા કર્મસંજોગનાં છમકલાંની પણ હું ચાહી ચર્ચા કરવા નથી ઈચ્છતો. આપણે કહિયે છિયે ને કે ફલાણું તો એને આંખમાં કણા જેવું ખુંચે છે. જ્યારે સ્લામું માણસ આંખમાં આવ્યાથી વધારે પડતું જણાતું હોય ત્યારે આમ થાય. પણ એનું કારણ તો એમ બને છે કે એને માણસ પારકું કે પ્રતિસ્પર્ધી માનતું હોય છે. જે એ પારકાને પોતાનું માની લે કે પોતાનું કરી લે તો એટલું દુઃખ ન લાગે. કહે છે ને કે કણું જે આંખમાંથી ખસી જાય કે ઝાગળી જાય એટલે પછી કે નહિ. માત્ર પરાયા પદાર્થને ગાળીને પોતાની આંખમાં સમાવી દેવા જેટલો ઉમળકો કે ઉખા નેમ્યે. કાઠ કહેશે કે પરાયો પદાર્થ લોદા જેવો કે પથ્થરના જેવો કે અંગ્રેજ સરકાર જેવો કે કુમારિકાના હૃદય જેવો કહણ હોય તો પછી શું ? અલબત્ત, આ શંકાને સાર મારી પાસે તુરત 'જડતો' જવાબ નથી. પણ મારી સલાહ તો એજ થાય કે ક્રાન્સના પ્રધાન કલ્ડીમેન્શોની પેઠે—ન આશાવાદ, ન નિરાશાવાદની વ્યવહાર દિલ્સુરીનું અવલંબન કરી કર્તવ્ય ક્યેં જવું, અને ફલ પ્રાપ્તિનો વિચાર મહાનિયામકને સોંપવો.

પણ, આ બધી વાતમાં જે વિષય ઉપર મારે મુખ્ય કહેવાનું છે તે તો સહીજ જાય છે. પણ તે માણસો જેમ પોતાના જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય પાછળ રાખે છે તેમ નહીં પણ આપણે ત્યાં ચાર પાંચ માણસો આવી ચઢ્યાં હોય ત્યારે અલકાઉ હોય તેને જેમ પહેલું પતાવી દઈએ છિયે એમ આગંતુક બાબતોને પતાવવી પડે છે. વળી એમ પણ છે કે આસપાસની બાબતો જેટલી પ્રિય થઈ

પડે છે એટલી મુદ્દાની વાત મીઠી લાગતી નથી. અથવા કદાચ મીઠી તો લાગે છે પણ જરા આકરી પડે છે. બધા તત્ત્વચિન્તનનું એમજ છે. કીયા ચિંતનનો માર્ગ અધરો નથી ? અને કપરા અથવા દોહવા હોયા વગરના આનંદોની કિંમત કોણે પૂરી આંકી છે ? વનલતાઓની અને મંદ શીતલ શુભ્ર સમીરની કીંમત શહેરનાં ધુમાડીઆંથી ગુંગળાયા પછીજ થાય છે ને. પણ શહેરી જીવન અને ગ્રામજીવન સંબંધે કોઈ એમ કહેશે કે વાંદરાની પેઠે આ ડાળેથી આ ડાળે ને એ ડાળેથી પેલી ડાળે ફરવું એ મનનો ફરતી સ્વભાવ છે; આ હોય તેને પેલું ગમે અને પેલું હોય તેને આ ગમે. કંઈ એમે દશે ખરું તથાપિ દુનિયાં વસ્તુઓને વધુ કિંમતી કે થોડી કિંમતી ગણતી દશે તે છેક પાયા વગરનું તો નહિ હોય. કંઈ તરફ મન દોડે તે મનના તે વખતના દોડની દિશા ઉપર આધાર રાખે. લાલમાં ગ્રામજીવનને છોડી મજૂરી કરવા આણસો શહેરની મીલોનાં ધુમાડીઆં તરફ જાય છેજ ને.

જે આંખનાં કણાંની મદારે વાત કરવાની છે તે અંતરની આંખનાં કણાંની અને તે એવા કણાંની કે જે આપણા અંતરને ખુલ્લે છે; છતાં એવું ભરાઈ પેઠું હોય છે કે આપણને વ્યાકુળ કરી નાખે છે અને સીધી રીતે કામ કરવા દેતું નથી. ખરાંખોટાં અવનવાં મંત્રવ્યો એ પણ એક જાતનાં કણાંજ છે ને. કોઈ એમજ માનશે કે આપણે સ્વરાજ્યને સાફ લાયક નથી; કોઈ એમજ ધારશે કે ધર્મ એટલે વહેમની પોટલી; કોઈક એમજ લઈ એસશે કે તોફાન કરે તે વધારે હોંશીઆર; કોઈ એમજ સમજે છે કે પૈસાથીજ સુખ મળે. આ સૌને આપણે અંતરની આંખનાં કણાંની વાનીઓ કહી શકિયે. આ વખતે તો આ વિષયના આટલાજ દર્શનથી સંતુષ્ટ થવું જોઈશે. કારણ કે દાદરે ચઢેલા કોઈને આપણે અંતરથી આ-મંત્રતા હોઈએ અને એ તો ના પાડતું જ જાય, એમ વિચાર-પ્રતિભાનું અને ત્યારે બીજો શો ઉપાય ?

પાંદડાં.

કોઈને લાગે કે ‘પાંદડાંમાં લખવા જેવું શું દર્શે?’ તો તેનો એક સચોટ ઉત્તર તો એજ છે કે, આગળ પાંદડાંમાં જ લખાતું. અન્યથાના અન્યથા પાંદડાંમાં લખતા, અને શકુન્તલાઓની ન્હાની પ્રેમ-પત્રિકાઓ પણ પાંદડાંમાં લખાતી. એટલે પાંદડાંમાં લખવા જેવું તો કાંઈક દર્શેજ. આગળના લઘીઆઓ પાંદડા ઉપર લખતા અને સુંદર લખતા તેની યાદગિરીમાં આપણે કાગળનાં પણ પાનાં કહિયે છિયે.

‘પત્રંપુષ્પંવાળા શ્લોકમાં લગવાને પત્રને પહેલું મૂક્યું છે, તે સંબંધે શંકા કરવા જેવું નથી. બધાં પુષ્પો અને બધાં ફળો કરતાં લગવાનને તુલસીપત્ર વધારે પ્રિય છે, એ કોને અજ્ઞાનું છે? અને મહાદેવને બિલ્વીપત્ર પણ એવુંજ પ્રિય છે. આવી પાંદડાંની કિંમત પ્રભુએ આંકી છે. મદને લાગે છે કે આપણે પણ પાંદડાંની કિંમત એવી જ આંકિયે, પણ પાંદડાં પ્રભુએ ઘણાં ક્યાં છે, એટલે આપણને એની બહુ કિંમત નથી.

પાંદડાંથી કેટલાં બધાં પશુઓનું પોષણ થાય છે અને એ પશુઓમાંથી આપણે આપણું પોષણ ખેંચિયે છિયે, એટલે પરંપરાએ તો પાંદડાઓ આપણાં પોષક છે જ. પણ સીધી રીતે ય પાંદડાં કેટલાં બધાં આપણા કામમાં આવે છે? પાકટ વચના માણસને ઘરડું પાન કહેવામાં આવે છે, પણ પાનના એ રૂપકની વાત આપણે હમણાં કરતા નથી. એવાં પાન, લીલાં, સૂકાં, ન્હાનાં, મ્હોટાં, કુમળાં અને પાકાં બધાંય બહુ કામમાં આવે છે, એ ભાગ્યે જ કહેવું પડે. પણ આપણે તો શ્રવતાં જગતાં ન્હાનાં મ્હોટાં ઝાડોનાં પાંદડાંની વાત કરિયે છિયે. એ પણ કેટકેટલાં કામમાં આવે છે? જમવાની પત્રાળીથી પાંદડાનો ઉપયોગ શરૂ થાય છે. પત્રાળી પાંદડાંની થાય

છે, એટલુંજ નહિ પણ એમાં મુકવાની ભાજી અને ભજિયાં પણ પાંદડાંનાં બને છે. જમીને ખાવાનું ખીડું પણ પાનનું બને છે. અને ખાવાપીવાની ગડબડથી પેટમાં દુઃખે, તો પણ ઓસડ તરીકે પાંદડાં કામમાં આવે છે. પાંદડાંનાં ભજિયાંને કેટલાક પાનાં-પોથાંનાં ભજિયાં કહે છે. પણ એ નામ એમ વાપરી દેવા જેવું નથી. પાનાં પોથાં હાથમા રાખીને પોતાની પાસેનું ખીડું એ બાજુ લગાડી પ્રવચન કરવામાં આવે છે, તેને સાર એ ઉપનામ રાખી મૂકવું જોઈએ. એમાં પાનાંપોથાંના ગોળ વાટા કરી નાંખવામાં આવે છે, એટલે બધી રીતે તે લાગુ પડે એવું નામ છે. અને એમ પણ છે કે આ મીઠામરચાંવાળું ખીડું લગાડતા જઈ ન્હાના ન્હાના ગોળ વાટા કરી, તળી તળીને ભજિયાં કરીને આપ્યાં ન હોય તો એ પાનાંપોથાં લોકોને બહુ ભાવે પણ નહિ.

એમ કહેવાય છે કે કેટલાક પાંદડાંઓમાં એટલું બધું જીવન તત્ત્વ હોય છે કે એના રસ ઉપરજ માણસ રહી શકે. અને ગાય ઈત્યાદિ અનેક પશુઓ વનસ્પતિના આહાર ઉપરજ રહે છે, એ આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું આપણને લાગતું નથી. પણ ચાદ, તમાકુ અને વિજયા એ પણ એક જાતનાં પાંદડાં જ છે, એ ચાદ દેવડાવ્યાથી જ આ વિષયમાં ઘણા તો નિઃસંદેહ થઈ જશે. કારણકે આ લોકપ્રિય પાંદડાં વિષે કાંઈ નહિ તો પોતાની તળે રેસો આવવાના કારણે પણ તેમાં જીવનની સ્ફૂર્તિ આપવાની શક્તિ છે, એમ ઘણાને કબૂલ કરવું પડશે.

એક આધુનિક અંગ્રેજ કવિ કહે છે કે એને સૂકા ઘાસના પાંદડાંમાં સંગીત સંભળાય છે; એમાં આશ્ચર્ય નથી. જો પાંદડાં હસે ને વાતો કરે, તો ગાય પણ શા માટે નહિ? એ હસે છે અને વાતો કરે છે, એ તો આપણા કવિઓએ પણ કહ્યું છે. માત્ર વાત પીપ-ળાનાં પાનની છે; એ કહે છે:

પીપળ પાન ખરંતાં હસતી કુંપળીઆં,
અમ વીતી તમ વીતશે ધીરી આપુરીઆં.

કુંપળોને જોણે હસતી ન જોઈ હોય, એને એની વાતો યે ન સંભળાય; તો પછી સૂકા ઘાસનું આછું સંગીત તો તે ક્યાંથી જ સાંભળી શકે ? ગમે તેમ પણ મ્હોટાં પાનામાં ચિત્તને તર્કવિતર્કે ચઢાવવાનો ગુણ તો હશે જ. કેમકે, કહેવાય છે કે એકવાર મુસાફરીમાં તળાવને કિનારે એક મીયાંભાઈ મ્હોટાં પાંદડાંવાળા ઝાડ નીચે લાંબા થઈ સૂતેલા, તે વખતે પાંદડાં જોઈ તેમને થઈ ગયેલું કે “અગર યે પત્તેકી પોલી ઓર પાની કા ઘી બન જાય, તો અંદા પોલી ઝમોલ ઝમોલ કે ખાય” બિચારા મીયાંભાઈના તરંગ તરંગ જ રહ્યા. -વિશ્વા-યતમાં તો ઘણાંયે પાનાંની પોળીઓ બનાવે છે. પોળીઆંમાંથી પોળીઓ બનતાં શી વાર ?

પાનામાં અનેક રંગો હોય છે, એ કેને અગ્નિયું છે ? પણ એમાં અનેક જાતની સુગંધ પણ હોય છે. ચન્દન, મેંદી, કપૂર ઇત્યાદિના પાંદડાંની સુગંધ કેને અગ્નિયું છે ? વળી યુકેલિપ્ટસની ત્રણ ચાર જાતોની તો પ્રત્યેકની ફેર જાતજાતની હોય છે. વળી તુલસીપત્ર બિલ્વીપત્ર ને તમાલપત્રની સુગંધો તો અનેરી જ છે. ડમરાનાં, લિંબુનાં, અને કુદીનાનાં પાનની સુગંધ પણ ગમે એવી હોય છે. આપણા કાગળનાં પાનાંઓમાં આવી સુવાસ હોય તો કેવું સાઈ ?

છંદોને પણ વેદવ્રક્ષનાં પર્ણો જ કહ્યાં છે. કહ્યું છે કે છંદોષી પત્રાવાળા વેદવ્રક્ષને જે જાણે તેને વેદવિત્ સમજવો. મ્હને લાગે છે કે સંસારોષી મહાવ્રક્ષના છંદોને જે જાણે તેને પણ પંડિત કહેવો જોઈયે. કારણકે છંદોને છંદોરૂપે જાણવા, એ કાંઈ ન્દાની સૂતી વાત નથી. એ વાત તો આઘી રહી, પણ એક પાંદડાંમાં પણ કેટલો પ્રકાશ રહ્યો છે, એ જે આપણે જોઈયે તો આપણે એમાં

લીન થઈ જઈયે, એમ કહેવામાં મ્હને અતિશયોકિત લાગતી નથી. એક પીપળાનું પાંદડું લઈને આપણે નેઈયે, તો એમાં કેવી તાજગી, કેવા રંગો, કેવું જીવન, કેવી અકળ કળા, કેવી અપ્રમેયતા આપણને દૃશ્યમાન થાય છે ? એમાં જે સુંદર પીળી નસો દેખાય છે, એ કોણે કરી ? એમાં જે રસ વહે છે તે કોણ વહેવરાવે છે ? એમાં જે જીવન આણ્યે આણ્યમાં પ્રવેતે છે, એ જીવનનો પ્રવર્તીવનાર કોણ હશે ? એ મહાન પ્રશ્નો નાસ્તિકને પણ આસ્તિક કરી દે એવા નથી શું ? આપણે જીવિયે છિયે અને જીવવામાંજ તરબોળ થઈ જઈયે છિયે, પણ આપણું જીવન અસ્તિત્વમાં બીજેથી આવ્યું, અત્યારે પણ એ જીવન આપણા હાથમાં નથી, અને બીજ કોઈ સત્તાની ઘટનાથી જ કોઈ કાળે પણ એ જીવન વિદાય થવાનું છે: એ વસ્તુસ્થિતિનું જે આપણને સમ્યક્ પ્રકારે ભાન થય, તો એ આપણા જીવનની નિયામક સત્તાને, એક જડ તત્ત્વ કહેનારને આપણે આપણું અપમાન કરનાર ગણ્યા વગર રહિયે નહિ. પાંદડાંમાં જીવન ન્હાના રૂપમાં વ્યક્ત થાય છે અને મનુષ્યમાં વધારે વિશિષ્ટ રૂપે વ્યક્ત થાય છે. પણ અન્નેના જીવનનો મહિમા એનો એજ છે. એમાંની ચેતના એ આપણને પ્રભુના પ્રકાશનાં પગલાં ન દેખાડે, તો કોણ દેખાડશે ?

આટલો મહિમા જે પાંદડાંએનો હોય, તે પાંદડાં ઋષિઓને પ્રિય હોય, ઋષિ-પંચમી અને અનન-ચતુર્દશીને દિવસે ખાસ એ વડે આપણે એમને પ્રસન્ન કરિયે, એમાં શું આશ્ચર્ય હોઈ શકે ? આપણે ગભરાએલા ગુંચાએલા હોઈયે, ત્યારે પાંદડાંના પંખાનો વાયુ આપણને શાંતિ પણ આપી શકે. એ પાંદડાંનો પાર્થિવ તેમજ દિવ્ય મહિમા ઋષિઓએ જરૂર જોયો હશે. માર્કિંડેય મુનિએ એક વટના પત્રમાં બાલમુકુન્દને જોયા, વિષ્ણુને જોયા, બાલજીવનને જોયું, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. બાલમુકુન્દને જોવાનું વટપત્ર એ એક સ્થાન ન હોય,

તો બીજું કયું સ્થાન હોઈ શકે ? કહેવાય છે કે મુંબાઈમાં કેટલાક વર્ષ ઉપર એક પરમહંસ આવ્યા હતા તે લોકોને ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ બતાવતા હતા. કેટલાકને દેખાતા ને કેટલાકને નહોતા દેખાતાઃ જેમ પાંદડાંમાં કેટલાકને દેખાય છે ને કેટલાકને નથી દેખાતા.

કેટલાક લોકોને તો પાનાંની ગણતરી જ હોતી નથી, ત્યારે કેટલાક ઋતુપર્ણી પેઠે પાનાં ગણવામાં જ કુશળ હોય છે. અલબત્ત ઋતુપર્ણી કળા તો ગણિતની કળા હતી અને એવું ગણિત તો આપણા નવા ગણિતવેત્તાઓએ પણ તૈયાર કર્યું બનવામાં નથી. એક ન્હાની ડાળખીને લઈ તેનાં પાંદડાં ગણી, પછી વ્યાસની ગણતરીના હિસાબથી આખા ઝાડમાં કેટલાં પાંદડાં હશે, તેનો હિસાબ કાઢીને ગણતરી થતી હશે કે કેવી રીતે તે નજર પહોંચતી નથી. તેમ, જે નવી નવી શોધો થાય છે, અને તેજની ગતિનો વેગ પણ મપાય છે, તે ઉપરથી આ વાતને કેવળ કપોલકલ્પિત અથવા માત્ર સમસ્યારૂપ માનવાની પણ આવશ્યકતા માનવી પડે એવું પણ નથી. મ્હને તો એ ગણિતની શુદ્ધવિદ્યા માત્રજ નહિ પણ એક આકર્ષક કળા લાગે છે. પણ આખા વૃક્ષનાં પાંદડાંઓની ગણતરી કરવા કરતાં પણ એક પાંદડાંનું શ્રવન નિરખવાની કળા મ્હને એથી યે વધારે લલિત અને મનિમાલરી લાગે છે.

માનવ-કુટુંબ.

આપણે સામાન્ય રીતે કહિયે છિયે કે આપણે બધા ભાઈઓ છિયે. આ બંધુત્વની ભાવના આપણને થોડી કે વધારે અસર કરતી હોય, પણ તે સમગ્ર માનવજાતિમાં વ્યાપક છે. આપણે એક પિતાનો પરિવાર છિયે, એ માન્યતા લગભગ બધા ધર્મોમાં પણ અનુસૂત છે. પણ આવી માન્યતાને સામાન્ય રીતે સ્વીકારવી એ એક વાત છે અને જીવનમાં તેને અનુસરવી એ બીજી વાત છે ને જરા વધારે કઠણ છે.

મદને લાગે છે કે આપણી અત્યારની કેળવણીની અસર ખરી રીતે ભાઈચારા તરફ બહુજ થોડી છે. કેટલાક કેળવણીકારો એમ સમજતા જણાય છે કે માણસો પરસ્પર વધારે સહવાસમાં આવે તો ભાઈચારો વધારે વધે. અને તેથી તેઓ કેળવણીમાં બદારનો દેખીતો શંભુમેળો કરવા જાય છે, પણ લોકીકત એવી છે કે બંધુત્વનો આધાર અંતઃકરણની ભાવનાઓ ઉપર છે. અને સહવાસ કે પરિચય તો જેમ કોઈવાર સ્નેહ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ઘણીવાર વિસંવાદો, વિદ્વેષો અને વૈરો પણ ઉત્પન્ન કરે છે; અને અદેખાઈ એ તો એક સામાન્ય નબળાઈ થઈ પડે છે. એટલે જો સહવાસની પાછળ ઉદાત્ત ભાવના, મીઠી પ્રેરણા, અને ઉદાર સદનશીલતા ન હોય, તો તેના દિસાગના ચોપડામાં લાલના જામે પાસા કરતાં નુકસાનનું ઉધાર પાસું ઘણી વાર વધી જાય છે. આજ પરિસ્થિતિ અત્યારની કેળવણીની અસરરૂપે હિન્દુ મુસલમાનોના, બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણોના, નાગર ક્ષત્રિયોના, દક્ષિણી ગુજરાતીના, બંગાળી મદ્રાસીના, અમદાવાદી પેટલાદીના ઇત્યાદિક અનેક પ્રકારના ન્દાના મ્હોટા ઝગડાઓમાં ક્ષતિ થયેલી દેખાય છે.

ખરી રીતે વાત એ છે કે, મનુષ્ય સામાન્ય રીતે અને સ્વાભાવિક રીતે રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ, મત્સર, ઈર્ષ્યા, અસૂચા ઇત્યાદિ

વિકારોને પાત્ર છે. અને સંજ્ઞેગો એકઠા થતાં સહેલાઈથી તે કાઈ કાઈ વખતે તેમાંના એક અથવા બીજાને અથવા અનેકને થોડો ઘણો વશ થઈ પડે છે. આદર્શ શિક્ષણનું કર્તવ્યજ એ છે કે તે વિકારો તેનો પરાલવ ન કરે, અને તે પોતે તેમના ઉપર અંકુશ રાખી શકે એવા સંસ્કારો મનુષ્યના અંતઃકરણ ઉપર નાંખવા. સ્વાભિમાન, અદેખાઈ, પરસ્પર સ્પર્હાં મત્યાદિક અપલક્ષણો એવાં ગ્રીણાં છે, અને એનો કેટલીકવાર એવો સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે કે યદ્યપિ ધણુંખઈ આપણે એને ખાસ નિન્દતા નથી પણ એ અવગુણો ન્દાના અને ન સમજાય એવા હોવાથી જ ઉણટા ધાળીવાર લોકોને વધારે હેરાન કરે છે, અને વધારે વ્યાપક બને છે. તેમાં અત્યારની કેળવણીમાં જેમ થાય છે તેમ પોતાના હક ઉપર, વ્યક્તિવાદ ઉપર, સ્વતંત્રતા ઉપર કે સ્વાર્થ ઉપર વધારે ભાર મૂકો, એટલે પછી જેઈ લ્યો. આવા પ્રકારની પ્રેરણાઓવડે નવી કેળવણીએ, કહો કે નવા વાતાવરણે, આપણામાં હતા તેના કરતાં વધારે બેદો ઉત્પન્ન કર્યા છે. અથવા કહિયે કે વધારે વિદ્વેષો ઉત્પન્ન કર્યા છે. પહેલાં વિભાગો હતા, જ્ઞતિઓ હતી, વણો હતા, ન્યાતો હતી; પણ ભાવના કલુષિત નહોતી. કારણ કે, ધર્મભાવનાથી સમગ્ર જીવન પ્રેરાએજી હતું. અને તેથી પોતપોતાના વિભાગનું અથવા વર્ણનું કર્તવ્ય-કર્મ મનુષ્ય કર્યા કરતો. અને ધર્મને લઈને સર્વ તરફ દયા, મૈત્રી, મુદિતાના ભાવો રાખવા તરફ સામાન્ય વલણ હતું. ભારતવર્ષની યાત્રાએ જતો યાત્રાળુ જગન્નાથજીના ઉડીયાઓને કે કાશી મથુરાના લૈયાઓને, રામેશ્વરના મદ્રાસીઓને કે દ્વારિકાના ગુજરાતીઓને, નાથદ્વારના મારવાડીઓને કે નેપાળના ગુરખાને, શ્રીનગરના કાશ્મીરવાસીઓને કે હરદ્વારના સાધુઓને પરમાત્માની વિભૂતિરૂપે જોવાને પ્રેરતો. એમનાં દર્શનવડે એ પોતાના જીવનને સફલ માનતો, અને દેશ કે જ્ઞતિના કે એવા કાઈ બીજા પ્રકારના અભિમાનથી ઘેરાઈને તેમના તરફ વિદ્વેષથી પ્રેરાવાના સંસ્કારોજ તેનામાં નાંખાતા નહોતા.

કેટલાક કહેશે કે સંકીર્ણ જનસમાજમાં ભેદનાં કારણો હોય જ અને તે રહેવાનાં; અને પ્રજાઓ વચ્ચે વિગ્રહોનાં કારણો જેવાં જ તે વ્યાપક અને સ્વભાવસિદ્ધ છે. આ વાત કેટલેક અંશે ખરી છે. ત્યારે ખૂબ માર ખાય, ત્યારે યુરોપના લોકોને અત્યારે થયું છે તેમ એકાએક સલાહ શાન્તિ રાખવાનો ઉભરો માણસમાં ઉછળી આવે, એમ બને. પણ વિસંવાદ એ પણ સૃષ્ટિના સામાન્ય ક્રમનો એક ભાગ છે, એમ આપણને જણાયા વિના રહેતું નથી. જેટલે અંશે સંવાદ વ્યાપક છે, તેના કરતાં વિસંવાદ કાંઈક વધારે વ્યાપક છે એમ કહિયે તો ગાલે. વિસંવાદમાંથી સંવાદ પ્રેરવો, એ કામ સત્પુરુષોનું.

આ વિષય ઉપર જરા આગળપાછળ દૃષ્ટિ ફેંકતાં જણાય છે કે વિસંવાદ એ જેમ અસ્વાભાવિક નથી, તેમ છેક અનિષ્ટ પણ નથી. અને કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે, કેટલીક વાર તે મનોહર સ્વરૂપમાં પણ દેખા દે છે. આપણે બાળકને ચાર બંજુ આપિયે, વધારે આપવાની ના પાડિયે અને એ જક કરીને બીજાં એ આપણી પાસેથી લે એમાં પણ વિસંવાદ છે. ગૃહજીવનના બીજા વધારે કામગીર પ્રસંગોમાં પણ વિસંવાદ હોય છે. તથાપિ એ વિસંવાદો આપણા જીવનને વધારે રસમય કે વધારે આર્ક્ષાદમય નથી કરતા એમ કોણ કહેશે ? આપણે કદાચ એમ પણ કહેવાને પ્રેરાઈયે કે એ વિસંવાદો સંવાદનાં રૂપાન્તરો છે. દ્વિસસુક્તની દૃષ્ટિએ તો બધા વિસંવાદો સંવાદનાં રૂપાન્તરો જ છે.

દેશની ભાવના એ ધર્મભાવના કરતાં ઉતરતી છે, એનું સૂચન મેં આગળ એકાદ કેકાણે કરેલું છે. અને એ વાત અન્વેષક બુદ્ધિને એટલી બધી સુસ્પષ્ટ છે કે ભાગ્યે જ તે સંબંધે દલીલો કરવી પડે. દેશાભિમાનના દૃષ્ટિબિન્દુનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ બીજાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ ગૌણ રહે. પછી તો આપણા દેશનું તે સાઈ, મેડોટું કે માન્ય એવી સ્વાભાવિક વૃત્તિ ધણીની રહે. આ વૃત્તિ

આડકતરી રીતે સત્યની અને સહગુણની એવી વિધાતક કે વિસ્મારક છે કે થોડાં જ વર્ષોમાં એ વૃત્તિનો પ્રત્યાઘાત યૂરોપમાં થયો છે. અને થોડા જ્ઞાન અને થોડા મુસંસ્કારવાળા દેશોમાં જે કે સ્થાનિક અભિમાનની ભાવના સ્વાભાવિક છે, તો પણ યૂરોપના લોકોએ એ દેશાભિમાન વૃત્તિની ન્યૂનતાઓ ને ત્રુટિઓ તેમજ તેના દુરુપયોગોને જોઈ લીધા છે; અને તેમની સ્વાર્થપરાયણ બુદ્ધિએ પણ સ્વાર્થને અંગે વિશ્વબંધુત્વની ભાવના વધારે યોગ્ય અને વધારે આદરણીય ગણવા માંડી છે. જે આપણે દુનિયાના સમગ્ર ઇતિહાસનું વિમાનાવલોકન કરિયે અથવા માત્ર દુનિયાના જૂદા જૂદા સૈકાના નકશાઓના અદલાના રંગોનું પણ નિરીક્ષણ કરિયે, તો આપણને જળણે કે દેશાભિમાન એ અહિંયાસુરતા જેવી લડાઈઓમાં વખતોવખત અદલાતી વસ્તુ છે. યૂરોપ કે હિન્દુસ્થાનના જ નકશાઓના પચીસ પચાસ વર્ષે અદલાના રંગો ઓછા સૂચક નથી. ઈંગ્લાંડ જેવા ન્હાના સંકુચિત પ્રદેશમાં જ્યાં રીતરિવાજો, ધર્મ, રાગ, ભાવનાઓ, સાહિત્ય એ બધાં, બધા લોકોનાં લગભગ એક જ પ્રકારનાં હોય ત્યાં કાંઈક એવા દેશાભિમાનને વધારે સાર્થકતા ને અવકાશ રહે છે. પણ જ્યાં મોટા ખંડો તરફ આપણે દૃષ્ટિ ફેરવિયે ત્યાં આપણને સહેજ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે, આવી દેશાભિમાનની ભાવના કાં તો સફલ થતી નથી, કાં તો કૃત્રિમ અને બનાવટી દેખાય છે, કાં તો દુરુપયોગને અર્થે એની સાધના કરવામાં આવે છે, કાં તો રાજકીય નેતાઓની એક યુક્તિ રૂપેજ માત્ર તે કાર્યકારિણી થાય છે; અને આપણને લાગે છે કે સમગ્ર માનવકુલના હિતને અર્થે તેમજ મનુષ્યોની ઉન્નતિ અને શાન્તિને અર્થે દેશાભિમાન કરતાં કોઈ વધારે પવિત્ર અને ઉન્નત ભાવનાની આપણને જરૂર છે. બધી પ્રગત્યોમાં અને લગભગ બધા દેશોમાં આ દેશાભિમાનનું પ્રાપ્ત્ય અત્યારના વખતમાં અમુક કારણોને અંગે વધી ગયેલું હોવા છતાં મનુષ્યનો સહગુણ અને સદાચાર સંબંધેનો નૈસર્ગિક ભાવ એટલો બધો સ્વાભાવિક અને સુરુપેષ્ટ છે કે ધર્મ

અથવા પંથોને અંગે મહાન સમુદાયો સંગઠિત થયા છે. ધર્મનું ઐક્ય એ દયા, તપ, સદ્ગુણ અને સત્યની સહભાવના ઉપર સ્થપાયેલું હોવાથી એજ ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારનું અને ચિરસ્થાયી ઐક્ય છે; અને ઉત્તમ આદર્શો ઉપર સ્થિત થયેલું હોવાથી, એ ઐક્ય જ મનુષ્યના જીવનને દૃઢ અસર કરે છે. એવું ઐક્ય પ્રજાઓના જીવનમાં પણ મ્હોટી અસર કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ પ્રજાઓને માનવસમૂહોને અને સૈન્યોને અનેરી શક્તિ, અપૂર્વ બળ અને બલભર્યું પ્રેરણાદન આપવામાં વિજયી થાય છે. એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને નોંધ્યું છે કે દુનિયાના મ્હોટામાં મ્હોટા સંગ્રામો અને વિજયોની પાછળ પ્રેરક બળ અથવા તેા મુખ્ય સદયોગી કારણ ધાર્મિક હોય છે. ધર્મ એજ જીવનનું મ્હોટામાં મ્હોટું તત્વ છે અને તેના નાશ થતો હોય, ત્યારે તેનું રક્ષણ કરવા મનુષ્ય ન છૂટકે સંગ્રામ કરવાને તૈયાર થઈને પણ તેનું રક્ષણ કરે એના કરતાં વધારે ઈષ્ટ બીજું શું હોઈ શકે ? ધર્મયુદ્ધને આપણા વિદ્વાનોએ સ્વર્ગનું ઉઘડેલું દારૂ માનેલું છે, એમાં કાંઈજ આશ્ચર્ય નથી. વધારે ધનને સારૂ ભાટકાં ભારતી પ્રજાં યુદ્ધમાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચી નાંખી, જર્મની કે ઈંગ્લાંડની પેઠે પૈસે પાયમાલ થઈ જાય—જે પૈસાને સારૂ લગ્નશે લોકોનાં દિલ દુખાવ્યાં હોય, અથાગ મજુરીઓ કરી હોય, કૈક ઉધાંચતાં કર્યાં હોય, જેને સારૂ લડાઈ ઉભી કરી હોય, તે પૈસાને લાખોને થોડકે લડાઈમાં ધૂમાડો કરી દેવો એના કરતાં તે પ્રજાને સારૂ બીજી વધારે મ્હોટી મોહાન્ધના કઈ હોઈ શકે ? વળી માત્ર સત્તાને ફેલાવવા સારૂ કે બીજા દેશોને દબાવવા સારૂ યુદ્ધ કરીને પોતાની પ્રજાનાં લગ્નશે માણસોને હોમી દેવાં અને પ્રજાના શાન્તિમય જીવનને ખલેલ પહોંચાડવાની જોડે તેના ધનની ખુવારી કરવી, એને પણ મહાન્ધના સિવાય બીજું નામ ભાગ્યેજ આપી શકાય. જો કોઈ હેતુને સારૂ ઈચ્છા કે અનિચ્છાએ યુદ્ધ સ્વીકાર્ય હોય, તો તે જીવનની ઉચ્ચ ભાવનાઓના પ્રેરણા—બળ જેવા ધર્મના રક્ષણને અર્થે જ હોઈ

શકે. અને તેથી જ માનવજીવનના જીવનહેતુને અંગે જ પુરાતન કાળથી યુદ્ધને મંજુર કરવામાં આવ્યું છે. જે કે યુદ્ધ એ અનિષ્ટ વસ્તુ છે, જીવનની વિધાતક છે, જ્ઞાન્તિની વિનાશક છે અને ભાવનાઓની વિધાવક છે, તથાપિ જ્યારે વધારે ઉદાર ધ્યેયનો નાશ થવાનો સંભવ હોય, જીવનના વિવેક, મર્યાદાઓ અને મદાશયો ઉપરજ આધાર થતો હોય, જ્યારે પરિણામે વધારે મ્હોટા, વધારે ભયંકર અને વધારે વિનાશક વિધ્વનોનો સંભવ ઉભો થતો હોય—ટૂંકામાં જ્યારે માનવની માનવતા અને દિવ્યતા ઉપર આક્રમણ થતું હોય, ત્યારે યુદ્ધ એ રાત્યદંડની પેઠે અણગમતી છતાં આવશ્યક વસ્તુ થઈ પડે છે. દુનિયામાં ઔદાર્ય, શાન્તિ, અને સ્વાર્થત્યાગના તેમજ ઉચ્ચ આદર્શોના પ્રેરક રૂપે ધર્મનું સ્થાન અત્યંત અદ્વિતીય છે કે તેના રક્ષણને અર્થે કરાતું યુદ્ધ, એ માત્ર અનેક યુદ્ધોને અટકાવવાનુંજ સાધન છે.

ખીજી દૃષ્ટિથી જોતાં કહિયે કે આપણી દુનિયામાં સંવાદપ્રેરક બળના પ્રચારની અને સંરક્ષાની જરૂર છે. એ જો થાય, તો કલહો ઓછા થાય, અને માનવ સંસ્કૃતિના સંજોગોમાં બની શકે તેટલી વધારે શાન્તિ આપણને મળે. સારાંશ, એ છે કે નાદનામાંઓ, સલાહના કોલકરારો, આર્થિક સંબંધો, સસહતો અને મેળાવડાઓ આપણને શાન્તિ આપી શકે, એ બધા કરતાં પ્રગ્નજનની જીવન-ભાવના ઉદાર થાય, માનવ કુટુંબ પ્રત્યે સ્નેહભરી થાય અને તેની સ્વાર્થપરાયણતા ઓછી થાય તે વધારે અગત્યનું છે. અને આપણા પ્રયત્નો તે દિશામાં થાય, તો તે વધારે ફલદાયક અને અસરકારક થવાનો વધારે સંભવ છે. પણ આવા પ્રયત્નો અત્યારે ઉઘટા ઓછા થઈ ગયા છે: ગમે તે કારણથી. અને કેટલાક તો એમ માનવા લાગ્યા છે કે, ધર્મ એ ઝઘડાનું મૂળ છે. આ માન્યતા ભ્રમમૂલક છે એ સ્પષ્ટ થતો આપણે કરી ગયાજી જિયે. પણ કેટલાક ધર્મિષ્ઠ જનો પણ પોતાના કેટલાક સત્યાગ્રહોથી કે દુરાગ્રહોથી નજીવ ઝગડાએ

પ્રેરી એ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતા દેખાય છે. આવા પ્રસંગોમાં આપણે ધ્યાનમાં એ રાખવાનું છે કે જે આધ્યાત્મિક બળના સર્વ ધર્મો પ્રતિનિધિઓ છે, તે બળમાં લિખતા નથી પણ, તે તે ધર્મો અથવા પંથોના અનુયાયીઓની વ્યક્તિગત સમજણોના ભેદથી ઝગડા ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેવા નાના ઝગડાના નિવારણનો ઉપાય પણ એજ છે કે એવી કલહપ્રિય વ્યક્તિઓને પ્રાધાન્ય ન આપતાં જે મહાત્માઓના આંતરજીવન અને બાહ્યજીવનમાં ધર્મની શાન્તિ, ઉદારતા અને પરોપકાર ઓતપ્રોત થયાં હોય તેવાઓનુંજ નેતૃત્વ જનસમાજે પ્રયત્ન કરીને સાધવું.

બ્યારે હું સનાતન ધર્મના સન્ત સંન્યાસીઓને કે ખ્રિસ્તીધર્મના સ્વાર્થત્યાગી પાદરીઓને કે મુસલમાન ધર્મના ઓલિયા ફકીરોને કે પારસીઓના સંફદ સાદાં વસ્ત્રવાળા મોઝેદોને કે કેઠપિણુ જીવની હિંસાથી ડરનાર દયામય જૈન યતિઓને જોઉં છું ત્યારે સર્વ ધર્મોના વાસ્તવિક ઐક્યનું મ્હને લાન થયા વગર રહેતું નથી. મ્હને એ બધાય પૂજ્ય જણાય છે. અને એવાઓને આધારે આપણા માનવ-કુળની શાન્તિ અને સમભાવ થોડે ઘણે અંશે જળવાઈ રહ્યાં છે, એમ મ્હને લાગે છે.

શૈક્ષણીકર ઇત્યાદિ જન સ્વભાવના અનુભવી અને સંસાર સ્વભાવના પંડિતોએ આપણને થોડામાં ઘણું કરી જણાવી દીધું છે કે આ દુનિયાને આપણે એક ધર્મશાળા અથવા નાટકશાળાની રંગ-ભૂમી જેવી સમજવાની છે. એમાં આપણે આવિયે છિયે ને જન્મ્યે છિયે, એમાં સુવાસ મૂકી જવી અને નશીબે જે પરિસ્થિતિ આવી ચડે, તેને નભાવી લેવી અને સુધારી લેવી, એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. પ્રો. રેલે કહે છે તેમ મનુષ્ય એ શિકારી નથી, પણ શિકાર છે. અને ત્યાં સુધી તે પોતાના અભિમાન અને તન્જન્ય રાગદ્વેષમાં અને સ્વાર્થમાં ભ્રમિત થઈ જાય, ત્યાં સુધી ભૂલા ભટકનારની

પરિસ્થિતિ'જ એને ભોગવવાની. મનુષ્યને આ રીતે અસારમાંથી સાર કાઢવાનો છે. બગડી બાજી સુધારવાની છે અને ન્હાના સુખને મ્હોટું કરી માનવાનું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સંવાદ, તાલબંધ, સદ્-સંગીત, સમન્વય, બંધુભાવ એ બધાંની આવશ્યકતા કેટલી છે, એ કેને કહેવું પડે ? અને એ બધાંની કિંમત કેાણુ આંકી શકે ? એ તો આપણા માનવજીવનની શાન્તિનાં, સુખનાં, ઉદ્ધાસનાં, પ્રગતિનાં અને ચિરં-જીવિત્વનાં આધાર-સૂત્રો છે, જીવન-તંતુઓ છે. એ ભાવના જે આપણાં અંતઃકરણમાં વધારે સુસ્થિર થાય, તો આપણું માનવકુટુંબ કેટલું બધું વધારે સરલતાથી રહી શકે ?

આંખમાંનાં કણાંનાં પ્રકાર.

આંખમાંનાં કણાં કેને અગ્નણ્યાં છે ? સૌની આંખમાં કોઇને કોઇ વખતે કણું પડ્યું જ હશે. જે પોતાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હોય, પરાયું અને આવી પડેલું હોય જેને લીધે માણસ અનેક ઉઘાળા પછાડા મારે, જે દષ્ટિની વચ્ચે આવતું જણાય નહિ છતાં દષ્ટિને કામ કરવા ન દે, જે આંખમાં ભરાઈને આંખને આકળી ખેંચાકળી કરી દે, એ કામ કણાનું. આ આંખનાં કણાં બાહ્યચક્ષુનાં હોય કે અંતર્ચક્ષુનાંય હોય. ખુદારની આંખ અને અંતરૂની આંખના વ્યાપારની રીતો લગભગ સરખીજ હોય છે. જેમકે: આંધે હોય તેની ઝીણી ખાંચખુંચો બહુ જણાય નહિ, આંધેના ડુંગર વધારે રળિયામણા લાગે, આંખની કીકીની બહુ પાસે લઈ જઇયે તો ચીજ મ્હોટી લાગે, જે ચીજને એક ચિત્તે ધારી ધારીને જોયા કરિયે એજ આંખ આગળ તર્યા કરે, જે ચીજને ઘણી જોતા હોઇયે તેનાં સ્વપ્નાંય આવે, જે તરફ નજર કરિયે તે વસ્તુ દેખાય, બીજી ઘણીયે દુનિયામાં હોય પણ તે તરફ

નજર કર્યા વગર તે ધ્યાન ઉપર ન જ આવે, ઘણે આંધેની ચીજ ન્હાની દેખાય અને જેમ જેમ વધારે આંધે તેમ તેમ ચંદ્ર અને તારાની પેઠે વધારે ન્હાની થતી જાય, ચારેબેર અંધાઈ હોય ત્યારે કશું દેખાય નહિ, અને જાંખું તેજ હોય ત્યારે જાંખું અને અજવાળું હોય ત્યારે સ્પષ્ટ જણાય; અતિ આંધે હોય ત્યારે તે ચીજ ન પણ દેખાય અને ઘણા તેજમાં પણ સૂર્યને લીધે તારા દેખાતા નથી એમ ઘણી ચીજો ન દેખાય, વળી જેમ અંધારામાં તેમ અતિ અજવાળામાં પણ જાંઝવાં વળે; આવા આવા ખ્હારની આંખના અને અંતરની આંખના સામાન્ય નિયમો છે, એ તરફ વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન હજી બહુ ગયું નથી. એ લોકો અંતઃકરણવડે બધું જુવે છે એટલે અંતઃકરણ વિષેની શોધખોળ એમણે પાછળ રાખી છે. દ્રૌપદી વડે પાંડવો પોતે જમતા અને બધાને જમાડતા. રોજ એમ ચાલ્યા કરતું. પણ રહેજમાં તૃમ ન થાય એવા દુર્વાસા પોતાની શિષ્યસેનાને લઈને એક દિવસ આવી પ્હોંચ્યા તે દિવસે દ્રૌપદીને પૂછવું પડ્યું કે જમ્યાં છો કે બાકી છે જમવાનું. કેમકે દ્રૌપદી પાસે અક્ષયપાત્ર હતું, અમીની થાળી હતી. પણ એ વળી બીજી વાત છે, વિજ્ઞાનને કામની નથી. વિજ્ઞાને આટલામાંજ આખી દુનિયાં માથે કરી છે તો પછી માનસ-વિજ્ઞાન મળે તો ધરતિ ઉપર પગે ન મૂકે. પણ ધરતિ ઉપર પગ ન મૂકે તો તો સાફરેતો.

આપણે કહી શકીએ કે એકાએક આવી પડીને આંખમાં ખુંચતાં છતાં, આંખને રાતી, ગાભરી અને ખ્હેબાકળી કરી દે ને પોતાનું કામ ન કરવા દે. એવાં કણાં આપણી માનવોની અંતરની આંખમાં અવારનવાર, ઘણીવાર, પડે છે. મ્હને જો એવાં કણાંમાંનું મ્હોટામાં મ્હોટું અને ઝીણામાં ઝીણું કણું કીયું એમ કોઈ પૂછે તો હું કહું કે ‘અશ્રદ્ધા’ અથવા ‘અનાસ્થા’ આ કણું દુનિયાનાં ‘આચળ ઘસતી’ માણસોના અંતર્ચક્ષુમાં એવું દાખલ થઈ ગયું છે કે ન્હાના આળકના પછાડ તો એની પાસે હિસાબમાંજ નહિ. દયુથરને એવું

જ ભૂત ભરાઈ ગયું હતું કે ‘આઈબલ’ના અર્થ કરવામાં શિષ્ટપ નહિ પણ બુદ્ધિને માનવી. પણ બુદ્ધિ તે કોની પ્રમાણુ એનું ન રાખ્યું; તે વાત છેવટે અનવસ્થા ઉપર આવીને ઉભી રહી. વિગેરેને વળી ઇટાલીનો ધરતિકંપ સાંભળીને જ મનમાં ભરાઈ કે ઇશ્વર જ નહિ હોય, હોય તો આમ બધાને કેમ મારી આમને આમ ત્યાં કેટલોક વખત બધા ભરમાતા’તા પછી સિદ્ધાંત જાણ્યો એટલે મિસિસ એની બીએન્ટ વિગેરે ‘સોશિયલ ને નાસ્તિક વિચારોમાંથી જૂના વિચારો તરફ વળ્યાં.

જેમ વ્યક્તિની તેમજ સમાજની અંતરની આંખમાં પણ પડે ખરાં. હમણાં કેટલાક લોકોને એમ મનમાં ભરાયું છે કે (સાયેન્સ) તે ખરું અને તત્ત્વજ્ઞાન તે કાંઈ. કોઈ જોતું ન વિજ્ઞાનવાળાઓ તો પોતાનાં ચક્કરો ફેરવ્યેજ જાય છે. મંતવ્યો, એમની કલ્પનાઓ (થિયરી) અને એમના અંકુશો જ જાય છે. “ઇવોલ્યુશન”નો અર્થ ડાર્વિનનો જૂદો, હુકમ જૂદો, વૉલ્ફસનો જૂદો, લામાર્કનો જૂદો, વીઝમનનો જૂદો છેલ્લા વૈજ્ઞાનિકનો જૂદો. જેમ બીજી બધી વિદ્યાઓને તેમ વિ પણ વગર સાબિત થયે માની લીધેલા પાયાઓ છે. આઈનસ્ટીને હા એની “સાપેક્ષતાની કલ્પના” વડે બતાવ્યું છે કે વૈજ્ઞાનિક અને ગણનાઓ બધી સાપેક્ષ છે. જાણુભેદુ વૈજ્ઞાનિકો તો આ પ્રામાણ્યનો કંઈ દાવો કરતા નથી. કારણ કે તેઓ તો પે ચીજોની કિંમત જાણે છે. પણ વિજ્ઞાનના ધાંધળિયાઓ એને આશમાન ચઢાવી દે છે. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે ને કે કાંતો જા સારો કે કાં તો ન જાણનારો સારો પણ અર્થદગ્ધને ન પહે વર્તમાન પદાર્થોનાં ગુણ ક્રિયાદિક જાણુવાં એજ વિજ્ઞાનનું વાક્ય છે. ભૂત અને ભવિષ્ય વિષેની તો વિજ્ઞાનની પણ કલ્પનાજ કે એ ખરી થે પડે અને ખોટી થે પડે—જેશીઓના તેજ સ્વર્તારાની પેટ્ટે. ખોટી પડે તેથી કાંઈ જોશીને પૂછવાનું કોઈ

દેતું નથી તેમ જોશીજીએ રૂના વાયદાના સદામાં લાલ થશે કહ્યું છે માટે પરિણામ આવ્યા પહેલાં, લાલ થવાનો જ, એમ માનીને તે તારીખનો કાઢને એક લખી આપવો એ પણ ભૂલ જ કહેવાય.

આ વૈજ્ઞાનિક કણું આંખમાં પડવાથી કેક લોકો હેરાન થઈ જાય છે. વળી સામાજિક વિષયોમાં પણ ભ્રમનાં કણાં હોય છે. કેટલાકના મનમાં એમ ભરાઈ ગયું હોય છે કે આપણા લોકો, કે કે એશિયાના લોકો, કે જૂના સમયના લગલગ અધાય લોકો સ્ત્રીઓના તરફ જીલમ અને ક્રૂરતાથી વર્ત્યા છે. હવે આવા ભ્રમનો શો ઉપાય? પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ એ તે કાંઈ સ્લામસ્લામી છાવણીયો આંધીને રહેતાં હશે કે શું? આ શકિત હૃદયના ભાઈઓ ખીજના ભરમાવ્યા ભૂલી જાય છે કે એમ ખની જ શકે નહિ. સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને મળીને જ એક સંપૂર્ણ માનવ છે એ વાત સ્ત્રીને અર્ધાંગના અને 'એટર લાફ' તરીકે સમજનારાઓને અજાણી નહોતી. દુનિયાં ચાલી તે પહેલાંથી જ સ્ત્રી અને પુરૂષ એક ખીજના ખોળામાં જ સૂતાં આવ્યાં છે, અને માનવસંસ્થાઓ એ બંનેના સમન્વિત આદર્શોથી—અભિપ્રાયોથી—જ ઘડાય છે. અહીં “જૈલર”માં ક્ષત્રિયાણી અગ્નિવેદીમાં ઝંપલાવતી તે એટલા સાચું નહિ કે સ્લામી છાવણીના પુરૂષોએ એમને હુકમ કરેલો, એટલા સાચું નહિ કે પોતાના મહેલના મોટેરાઓએ એમને આજ્ઞા કરેલી પણ એમના ચારિત્ર્યના ભવ્ય આદર્શને જ લીધે. પવિત્રતાના કે પાશવતાના જે આદર્શો જ્યાં પ્રસરે ત્યાં તેને અંગે સમાજ તેવી જ રેખાઓમાં સંક્રમણ કરે એમાં કાંઈ જ આશ્ચર્ય નથી. અને કરે ત્યારે સ્ત્રી પુરૂષો બંને જ કરે. રૂશિયાના બોલ્શેવિકોમાં, જીઓ ને, સ્ત્રી પુરૂષો અધાય એકમતમાં છે. બંનેએ એકમતિથી નક્કી કર્યું છે કે તમને મનમાં આવે તેમ તમે ફરો અને અમને મનમાં આવે એમ અમે ફરિયે. એટલે એ તો સંયમ કે બ્રજતામાં, દુનિયા વિષે માનવદંડના સહકારથી જ કામ ચાલે છે. વિધવાવિવાહની કે એવી વાતો વખતે, સ્ત્રીઓની જાણે જૂદી છાવણીઓ હોય અને પુરૂષોએ ભેગા થઈને

સ્ત્રીઓ ઉપર જીલમ કરવાનું કે કૂરતા કરવાનું નક્કી કર્યું હોય એમ કોઈ માની લે ત્યારે મ્હને તો ગુસ્સો આવવાને બદલે હસવું આવે છે; ને વિચાર આવે છે કે એ ભાઈ કે બહેનના 'ડેનમાર્કના રાજ્યમાં કંઈકે ગડબડ છે.'

વળી બીજાં અનેક જાતનાં કણાં હોય છે. ક્રાન્સના ફિલ્સુફોથી ઉતરી આવેલું સરખાપણાનું કણું પણ આંખને રાતીચોળ કરી દે છે. ખોટાને ખરૂં માનવાથી કંઈ કંઈ આપત્તિઓ ઉભી ન થાય ? જે સરખાં નથી એમ ઉઘાડી આંખે ચોખ્ખું દેખાય તેને સરખાં કહેવાં એટલે હજાર નવા સવાલો ઉભા થાય તો નવાઈ શી ? પણ જેમ એકાએક મ્હોટો વંટોળિયો ચઢી આવે ને ઘણાંની આંખમાં એની એજ રજનાં કણાં પડે એમ આ કણાએ તો અત્યારે લાખખા માણસોને આંખો ચોળતા અને લાલચોળ આંખવાળા કરી દીધા છે. આવાં આવાં કણાં અનેક હોય છે અને તેની યાદી દિવસે દિવસે વધતી જાય છે એ બધા ઉપર લખવું એ અશક છે. અધરાતું તો કંઈ નહિ પણ સહીસલામતે નથી. કારણ આંખમાં આવાં કારમાં કણાં પડે છે ત્યારે આંખ ચોળવામાં કેટલાક તો એવા મશગુલ હોય છે કે કોઈ કાંઈ કહે તો ચ્હીડાઈ બેઠે છે. પોતે જાણે કે આંખમાં કણું જ પડ્યું છે. પણ કોઈ તેનો ધામેથી ઉપાય બતાવે તો કહે કે, 'એસોને, એની જ માથાફટ કરિયે છિયે ને'.—અને માથાફટમાં હોય આંખ ચોળવાનું.

ખરેખર, જેમ બધામાં તેમ આમાં પણ ગુરૂ વિના જ્ઞાન આવતું નથી. એટલે કણાને કાઢવામાં તે કાઢવાની રીતના જાણનારની સલાહ પ્રમાણે કયો વિના આંખ નિર્મળી થતી નથી. આમ એક કે બીજાની આંખમાં વખત એવખત કણાં ભરાય છે એટલું જ નહિ પણ વેદાન્તીઓ જેને માયા કહે છે, એ કણું તો એવું છે કે ભાગ્યેજ તેનાથી કોઈ બચ્યું હોય. એને લાંબને જ રજભરી આંખે

પણુને આ ધૂસરૂં, ઝાંખું, ઘડીમાં આવું ને ઘડીમાં આવું જગત
 ય છે, એને લીધે જ ઘડીએ ઘડીએ આપણે આંખો ચોળિયે
 િ, એને લીધે જ આપણને અધીરાઈ, અજંપ અને અકળામણ
 િ કરે છે. જે એ કણું આપણી આંખમાંથી નીકળી જાય તો એ
 િ અજંપ અને વલોપાત જતા રહે. એ ગયા પછીની નિર્મળા
 ખવાળી આનંદદશાને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આહ્વા સ્થિતિ કહે છે.
 તે શોકમાત્મવિત્ આત્મવિદ્ શોકને તરે છે. એટલુંજ નહિ પણ
 િ શિવતત્ત્વને જોયું છે—જે તત્ત્વ પ્રકૃતિથી પર હોવા છતાં
 િ જેના એક દેશમાં—ખોળામાં—વિરાજે છે, એવા એક અને
 દ્વિતીય તત્ત્વને જોણે જોયું છે એને, ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ કહે છે
 િ, શો શોક કે મોહ પણ હોઈ શકે ?

મોઈદંડા.

જ્યારે આપણે કેટલીક જૂની ચીજો સંબંધે વિચાર કરિયે છિયે,
 રે આપણને આપણા પૂર્વજોની અસાધારણ બુદ્ધિનો, દૂરદર્શિતાનો
 ને તેમની માનસ સંસ્કૃતિનો નવોજ ખ્યાલ આવે છે. એટલુંજ
 ને પણ જે પ્રજાજનોએ એ વિદ્વાનોની વિવેકદૃષ્ટિને સ્વીકારી
 િ અને તેને સમાજ-શુવનમાં અનુસૂત કરી લીધી, તેમના
 િપણુ સાર અને તેમના તરફના આપણા ઉપકારોને સાર આપણને
 તતાનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. માનવબુદ્ધિનું ઉંચામાં ઉંચું
 િચિન્તન ન્દાનાં બાળકોની રમત ગમતમાં સમાવી દેવાનો વિચાર
 િ આવે ? અને એ વિચાર આવે તોપણ એને બાળકોમાં પ્રિય
 િ જાય એવા સ્વરૂપમાં કોણ મૂકી શકે ? અને કદાચ એવો પ્રયત્ન
 િ, તોપણ તેને પોતાના શુવનમાં ઝીલવા લોકો ક્યાંથી દરકાર
 િ ? આમ છતાં આપણા દેશમાં આ બધું થઈ શક્યું છે; એનાં

દૃષ્ટાન્તો અનેક છે, પણ અત્યારે આપણી પ્રજાકીય સંસ્થા જેવી થઈ પડેલી મોઈ-દંડાની રમત સંબંધે હું કાંઈક કહેવાનો વિચાર કર છું.

‘વકટ’ એ શબ્દને કેટલાક વિદ્વાનોએ મદ્રાસ ઈલાકાની એકાદ ભાષાના તેને મળતા શબ્દની જોડે જોયો છે. ‘વકટ’ શબ્દનો અર્થ એ ભાષામાં એક થાય છે. અને તે અર્થ કાંઈક અંધએસતો લાગવાથી, તે ભાષાનો શબ્દ આપણી ભાષામાં આવ્યો છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે. મ્હને લાગે છે કે આપણે હવે પછી આખી રમતનું અંધારણ જોઈશું, તે ઉપરથી જણાશે કે ઉચ્ચાર સામ્યને લીધે આવા કોઈ અનુમાનનો આગ્રહ રાખવાની જરૂર પડે એવું નથી. શબ્દોનાં મૂળિયાં ખાખતની ચર્ચામાં ઉતરવાનો અત્યારે મ્હારો વિચાર નથી કારણકે, એના કરતાં મોઈદંડાની રમતનો વધારે રસિક પ્રદેશ, અથવા રસિક નહિ તો વધારે ગમ્મતવાળો પ્રદેશ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં છે.

મોઈ, દંડા અને ગમ્મી એ ત્રણ શબ્દોમાં એટલી બધી વ્યંજના ભરી છે કે, ચતુર વાંચક તો થોડા સૂચનથી જ તેના આખા વાતાવરણને સમજી જશે. મોઈ તે મર્ત્ય; દંડો તે દંડ; ગમ્મી તે ગર્ત, માયા-ગર્ત. મોઈ તે મર્ત્ય અથવા જીવ અથવા મનુષ્યની સૂચક છે. આ મોઈ દંડને લીધે આમ તેમ ઉછળે છે અને તેને સ્લામે ઉભેલો કોઈ પાછી ઉચકી લઇને ગર્ત એટલે મૂળસ્થાન, ગુદા, ખાડા તરફ ફેંકે છે. ગિલ્લી તે ગૃહી-ગૃહસ્થ-સંસારી મનુષ્ય. સંસારી મનુષ્ય આમ અફડાતફૂડીએ ચડે છે, તેના રૂપકને કેવી સુંદર રીતે રમતમાં યોજ્યું છે, એ જોવાનો હવે આપણે યતન કરીએ.

પણ એ પહેલાં મ્હને એક સુંદર શ્લોકની-મનુષ્ય જો ધારે તો એને જીવનપ્રેરક થાય એવી મનોહર પંક્તિ-યાદ આવે છે, અને તે અહીં ઉતારવાની લાલચ હું જતી કરી શકતો નથી. મોઈ એક નાના સરખા લાકડાના ટુકડાની બનેલી હોય છે. સુતારે એને

વાંસલાના એ ચાર ઘા મારી કે જરા આમ તેમ રહેા ફેરવી અણીઆળા કરેલી હોય છે. ગુરૂઓ અને સંસ્કારદાતાઓ બાળકને ઘણું કરીને એવી જ રીતે સરલ સાફ અને ચપળ બનાવે છે. જે વનસ્પતિમાંથી આપણે આપણું જીવન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, અને જે કાષ્ઠમાં આપણે જતે દહાડે મળી જવાનું છે, એ કાષ્ઠનું રૂપક આપણને આપવામાં આવે, તો એમાં અણુઘટતું છે, એમ કોણ કહેશે ? આપણે મહા વટવૃક્ષની ન્હાની મોટી ડાંખળીઓ છીએ, એમ કહેવામાં મ્હને કાંઈ ન્હાનમ લાગતી નથી. એટલું જ નહિ પણ આપણો સર્વનો સમાગમ પણ પેલા સુંદર શ્લોકમાં કહ્યો છે એવોજ છે:-

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।

समेन्य च व्यपेयातां तद्वद् भूतसमागमः ॥

જેમ નર્મદાના મોટા પૂરમાં ન્હાનાં મોટાં લાકડાં તણાતાં તણાતાં એક બીજા સાથે મળી જાય, થોડો વખત જોડે જોડે તણાય અને પાછાં થોડેક જઈ વિખૂટાં પડી જાય, એવો જ આપણો આ દુનિયામાં, ઝખક દિવડા જેવા જીવનની અંદર અનુભવાતો, સમાગમ છે.

મોહદંડાની અથવા ગિલીદંડાની રમતમાં શી લકીકત છે, તે હવે આપણે જોઈએ. જેનો દાવ હોય, તેના હાથમાં મોહ ને દંડો બન્ને હોય છે. એટલે સમજે કે, મર્ત્ય અને દંડ બન્ને એક પ્રેરક નિયામક ઈશ્વરના હાથમાં છે. પહેલવહેલો દંડવડે મર્ત્યને-જીવને-ઉછાળવામાં આવે છે. ઈશ્વર જેમ લીલાને અર્થે જગતને પહેલું ગતિમાન કરે છે, એવી રીતે. સ્લામેથી જો કાષ્ઠ, મોહને અહ્મર ઝીલી લે, એનું પતન ન થવા દે, તો એ ખેલનારનો દાવ પૂરો થાય છે. અને પછી બીજો ઈશ્વર બનીને, પોતાનો દાવ ખેલે છે. તે પણ રમતને શરૂ કરતાં મોહને ઉછાળે છે. ગમ્બીના ખાડા ઉપર એ મર્ત્ય પહેલો પડ્યો હોય છે-પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થામાં જેમ

જીવ મહાકારણમાં સૂતો હોય છે, એવી રીતે. પછી ઉજાળીને, એ જીવ કોઈક ઠેકાણે પડે છે. ત્યાંથી કોઈક એને હાથમાં લઈ, ગમ્ખી પાસે નાંખે છે—એના આદિસ્થાન પ્રત્યે મોકલે છે—એવી રીતે મોકલે છે કે દંડને પણ તે દૂર કરી નાંખે. જો આ પ્રમાણે પહેલે જ ટાંકણે મોઈ દંડને તાકીને આંટી દે, તો, ધર્મને યથાર્થ અનુસરવાથી જેમ મનુષ્યની મુક્તિ થઈ જાય છે, તેમ પેલો દાવ પૂરો થાય છે. પણ જો મોઈ એવા કોઈના હાથમાં આવે કે જે ધર્મરૂપી દંડની સ્થિતિના ભાન વિના તેને આઘી પાછી ફેંકી દે અને તે મોઈ પોતાના મૂળ સ્થાનથી આઘી આઘી જાય, તો પછી એના ઉપર દંડનું બળ ચાલવા માંડે છે. શરૂઆતમાં તો દંડ આદિસ્થાનમાં શાન્તિથી પડ્યો રહેલો હોય છે. યમદંડરૂપે નહિ પણ ધર્મરૂપે. તેને જ જો મોઈ લક્ષ્ય કરીને સાધે, તો તેની શાન્તિ થઈ જાય છે. પણ જો તે ઉફરાંટી જાય, તો એજ દંડ યમદંડ થઈ, તેનું તાડન કરવા ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. હવે પહેલવહેલાં તો મોઈને કે ગિરફાની—કહો કે ગ્રહીને—દંડપર રહેવું પડે છે. પછી તેને અદ્ધર ઉજાળીને, દંડવડે ગતિમાન કરવામાં આવે છે. સ્વભાવવડે અથવા ધર્મવડે અથવા ધર્મિરની શાસનાથી પ્રેરિત નિયમ—દંડથી ગતિમાન થએલાં મર્ત્ય પાછા ફરીવાર એજ દંડથી ગતિમાન થાય છે, અને જીવ પોતાના પ્રારબ્ધ અને સંચિત કર્મોના દંડથી જેમ કોઈઠેકાણે જઈને પડે, તેમ મોઈ કોઈ ઠેકાણે જઈ પડે છે. ત્યાંથી પાછો કોઈ સારો માંદો ગુરૂ એને હાથમાં લઈને એના મૂળ સ્થાન તરફ ફેંકે છે. પણ ત્યાં જતાં જતાં વચમાં ફરતો દંડ જેવી એની ગતિ તે પ્રમાણે સ્લામો તૈયાર હોય છે. જો એ દંડની સ્લામો ચાલે, તો તો એ દંડ એને પાછો વાગે છે, પણ જો ધર્મની સ્લામે ન જતાં પોતાના આદિસ્થાનમાં—ગમ્ખીમાં કે ગમ્ખી પાસે તે દાખલ થઈ જાય, તોપણ દાવ પૂરો થાય છે. પણ તેમ ન થાય ને મોઈ દંડો વાગવાથી અથવા તો પોતાની આડી ગતિથી ગમ્ખીથી આઘી જતી રહે, તો

પછી ગળ્ખીથી તે જેટલી વધારે આઘી જાય, તેટલી તેને વધારે પીડા ખમવી પડે છે. જો એક દંડ જેટલી આઘી હોય, તો એની દશા વિકટ થવાની, એ દંડ જેટલી દૂર હોય તો ફૂવાની રેંટ માફક તેને ચક્કર ખાવાનો દંડ, જો ત્રણ જેટલે છેટે જાય, તો તેને મૂક વાગવાની કે મુક્કીઓ ખાવાની. ચાર જેટલે છેટે જાય, ત્યારે ઘોડાની પેટે ચાર ખાવાનો કે કદાચ ચાર ખાવાનો એને પ્રસંગ આવવાનો. એથી પણ એક વધારે દૂર જાય, તો આંખનું જ ઠેકાણું નહિ, એવી સ્થિતિ એને ભોગવવાની. એથી પણ વધારે દૂર હોય, તો વાંકા થઈ ગએલા લાથની કુળીઓને સમી કરનાર લાડવૈદ પાસે એને જવાનું. અને છેક સાત દંડ જેટલે દૂર જાય. ત્યારે તો ખીજા જન્મનાં કે ખીજા યોનિનાં દુઃખો ભોગવવાને એ યઃ કઃ-જકુ-દરકોઈ પ્રાણી થાય અને પછી પાછો એનાં એ દુઃખો, એની એ દશાઓ એટલે વિકટ ઉપાધિઓ, એના એ ચકાવા, એની એ મુક્કીઓ, એની એ ચારો કે ચાણુકો, એનાં એ ઘડપણનાં ઇન્દ્રિયનાં દુઃખો, એનાં એ લાથપગનાં ભાંગવાં, ઇત્યાદિ મરણ પહેલાં જીવનની સાતે અવસ્થા તેને ભોગવવી પડે છે. આ અવસ્થાઓને સદજ જૂદી રીતે પણ આ રમતોને અંગે ઘટાવી શકાય. જેમકે, પહેલો મર્ત્ય માનવી બાળપણમાં ઝોરી અછબડા, ભણવું ગણવું, તાવતરિયા, ઇત્યાદિની વિકટ અવસ્થામાં જાય છે. પછી જીવાન થતાં સંસારની રેંટમાં પડે છે. પછી વિલાયતનો રહેવાશી હોય, તો કોઈ મુન્દરીની મૂંઝ એને લાગે છે, એની મુકીમાં આવી જાય છે; ને, આવા તેવા આપણા દેશ જેવામાં જન્મ્યો હોય, તો તો એ બાબતની એને ચિન્તા હોતી નથી, પણ શાન્તિ હોય છે, એટલે દરકોઈ રીતે મુકીભર બાજરી પેદા કરવાની ચિન્તામાં એ પડે છે. પછી આ એવને છતાં પણ આસપાસના લોકો એને ચારો ઘોઝ્યા કરે છે. મધ્યમાવસ્થામાં આ અનુભવો લીધા પછી આંખ ઇત્યાદિક ઇન્દ્રિયો લીળી પડવા માંડે છે. એંતાળાં તો આવ્યાંજ હોય છે, પણ સાદ ઉપર જવા માંડયું કે

લોકો એના અંતર્યક્ષુને સાર પણ શંકા ઉઠાવવા લાગે છે. સારું બુદ્ધિ નાહી ઇત્યાદિ કહેવતવાળી અન્તર્યક્ષુની કે બાહ્ય ચક્ષુની ઉપાધિ એને આવી પડે છે. પછી અડબડીયાં ખાતાં, હાથ પગ ભાંગતાં તે વૈદને આધીન થાય છે. અને પછી થોડા વખતમાં ગણત્રી વગરના હરકોઇની દશા ભોગવી બીજે જન્મે પાછો ‘જે કોઈક’ બનવાનો હોય, તે બને છે.

ગજબી એ મોઢનું જેમ નીકળવાનું આદિ સ્થાન તેમ શાન્ત થવાનું પણ વિરામ સ્થાન છે. દંડના ભોગ ન થઈ પડતાં ત્યાં જવું, એ મોઢનું—કહો કે મર્ત્યનું—ખરું કામ છે. જે કોઈ એને અદ્વરથી ઝીલી લે, તો એનો ઉદ્ધાર થાય. અથવા દંડની સ્લામે ગયા વિના પોતાના વિરામસ્થાને જાય, તો એનો છુટકારો થાય. દાવ લેનારને રમત ખેલવી છે, એટલે એ તો જેવી મોઢ દંડાની સ્લામે આવી કે દંડો ફટકારે છે. તે વિના રમત ચગે નહિ. જે સ્લામેથી મોઢને ઉચકી લઇને નાંખનાર મોઢને ગજબી પાસે પહોંચાડી દે, તો તે મોઢને ટલ્લા ખાવાના બંધ થાય છે. અને તે મોઢ—દંડાથી રમનારનો દાવ—ઈશ્વરની લીલા પૂરી થાય છે. દાવ ખેલનાર પોતે પોતાની લીલા વધારવા, મ્હોટો ગણાવા યત્ન કરે છે. જેનો દાવ વધારે લાંબો ચાલે, તેણે વધારે ગમ્મત કરી એમ ગણાય. મ્હોટા ઈશ્વરની મ્હોટી લીલા.

મોઢ દંડાની રમત ઘણી ઘણી રીતે રમાય છે, તેમાં નવાઈ નથી.—અવનવી રીતે ને નવનવી રીતે ન રમાતી હોય, તો નવાઈ કહેવાય. દેવો અને દાનવોના સ્લામસ્લામા પક્ષો બંધાઇને પણ મોઢને ટોલ્લે ચઢાવે છે. ગજબીને બ્રહ્મગુલા કહિયે, તો પણ ખોટું નહિ. સર્વ ભૂતોના કારણરૂપ, વિશ્વયોનિરૂપ, સર્વાધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ એ મર્ત્યનું આદિસ્થાન, લક્ષ્યસ્થાન અને શાન્તિસ્થાન છે તથા ‘મરજીવા’નું પરમપ્રાપ્ત્ય છે, એમ કહેવાની હવે આવશ્યકતા રહેતી નથી. દંડ એ ધર્મનું જ બીજું સ્વરૂપ છે, એ શાસક છે. ધર્મ એ શાસનાનો મંત્ર અને દંડ એ એનું નિયામક સ્વરૂપ છે. ભગવાન મનુ કહે છે કે:—

દંડઃ શાસ્તિ પ્રજાઃ સર્વા દણ્ડ એવાભિરક્ષતિ ।

દંડઃ સુતેષુ જાગર્તિ દણ્ડ ધર્મં વિદુર્બુધાઃ ॥

દંડ એ પ્રજાનો રક્ષક છે, દંડવડે પ્રજા સન્માર્ગે ચાલે છે. સૌ ઉદ્યતા હોય, તે વખતે દંડ જાગે છે. દંડના ભયથી કૂર, જુલ્મી, દુષ્ટ, દુરાચરણી અને અન્યાયી મનુષ્યો નિયમમાં આવે છે. એટલે દંડને વિદ્વાનો અધર્મરૂપ નહિ પણ ધર્મરૂપ ગણે છે. એ દંડથી બચવાને સાર પરમાત્માની સમીપ જો મનુષ્ય જાય, —તેના ધર્મનેજ જો અનુસરે, તોજ તે બચી શકે છે; નહિ તો ઈશ્વર સામાન્ય રીતે તેનાં કર્મ પ્રમાણે તેને દંડ આપે છે. ધર્મની સ્લામેની ગતિ હોય, તો ધર્મ દંડરૂપ થઈને તેને વાગે છે. જો માત્ર તે પરમાત્મા પાસે જવાની ઈચ્છા રાખે, અને દંડ નીચે નમ્ર રહીને તે તરફજ ગતિ કરે, જો ધર્મની સ્લામે ન થાય, તો તે અહ્યયુદ્ધમાં જઈને શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

સામાન્ય લાગતી એક મોઘદંડાની કે ગિલીદંડાની રમતમાં કેવું તત્ત્વ ભર્યું છે ! ખરેખર, આ રમતનો રચનાર પંડિત હોય, તો કાંઈ આશ્ચર્ય નહિ, પણ એ પંડિતની જોડે કેલ્પનારસિક સર્જક પણ હશે. એણે કદાચ ભાગ્યેજ આશા રાખી હશે, કે એની આ સુંદર રમત પેટીધરપેટી ઉતરીને, દબરો બાગકાને આનંદ આપવા છતાં, એવી પ્રાકૃત રૂપમાં આવી જશે કે તેનું રહસ્ય ભાગ્યેજ પકડાઈ આવે. એને ભવભૂતિની પેઠે વિવાસ તો હશેજ કે, ભવિષ્યમાં કોઈકે તો મદારી આ રમતની કિંમત સમજશે.

‘उत्पत्त्यनेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

કોઈકે તો એનો વિચાર કરી, એમાંથી તત્ત્વને જોઈ લેશે. અને કદાચ ન જુએ, તોપણ એને શું ? એણે તો ઈશ્વરની પેઠે રમત રચી નાંખી. એ રમતમાંથી જેને સાર લેવો હોય, તે સાર લઈ લે; જેને રમત રમવી હોય, તે ન્દાનાં બાલુડાં ભલે રમતે રમ્યાં કરે. એ રમતના વિધાયકને ધન્ય છે.

કુશકા ખાંડવાનાં કારખાનાં.

દાકમાં કુશકા ખાંડવાનાં કારખાનાં બહુ વધી પડ્યાં છે. કોઈ કહેશે કે કુશકા ખાંડીને તે શો સાર નીકળવાનો હતો ? પણ એ વાત વ્યાપસ્યા નવા સાલસિકાને નડતી નથી. કારણ કે એઓ તો એનું નિડર અને નિયમિત વૃત્ત લઈને એહા છે. એઓ નવા મીલોવાળાઓની પેઠે ભોકાના લાભાર્થે એમનું સાલસ માથે ઉઠાવ્યાનો દાવો કરે છે; અને દાકમાં એમનામાંના કેટલાકનાં કારખાનામાં નફો પણ સારો મળે છે, કારણ દાકમાં એના ભાવ તેજ છે.

ભાવની તેજ થવાનું કારણ એ પણ છે કે એ કુશકાનો જે આરિક લોટ બનાવવામાં આવે છે તે એવો મુલાયમ અને લીસો હોય છે કે બનવરો તો તેને ખાય છે એટલું જ નહિ પણ મુનિવરોને પણ તેના શીરો ઝટપટ ગળે ઉતરી જાય છે. ઘણા માણસો તો નિશાળીઆઓની પેઠે જ્ઞાનભૂખ્યા હોવાથી તે આટાને એમને એમજ ગળી જાય છે. કેટલીકવાર એથી તેમને અપચો પણ થાય છે; અને ઉલ્ટી તો ઘણીવાર થઈ આવે છે.

કોઈને ભાગ્યેજ શંકા થશે કે આ કુશકાની મીલો ક્યાં દશે; કારણ કે આવી મીલો તો દવે ફેરફેર ને ચારેમેર થઈ મઈ છે. પણ એને પાટીઆં લગાડેલાં હોતાં નથી, જુવે એને જણાય એવી હોય છે. એનું કામ નવીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ચાલે છે, અને કુશકાનું નામ સરખું પણ તે મીલો આગળ દેવાનું નથી. કારણ કે આવી ચીજો તેની ખાસ તજજીજ ન હોય તો ચાલે પણ કેમ ? બનાવટી ઘી અને મગફળીના તેલને ધકેલનારાઓ ક્યારે કહેવા દે છે કે એમની દાળમાં જશાયે ઠાળું છે ! એ તો ખાઓ ત્યારે ખખર પડે. ને વખતે ન ચે પડે. ગાંડું એમને એમે ગળડયે જાય.

આ મીલો તે કઈ એમ કોઈ ભાઈઓ પ્રશ્ન પૂછે તો તેમને એમ પણ કહી શકાય કે ભાઈ, એ મીલોનો સાક્ષાત્કાર કરવો તો અધરો છે. અને કદાચિત્ પ્રભુના અવતારની પેઠે એ તમારી પાસે પ્રત્યક્ષ રૂપે દર્શન દે તોપણ તેને તે રૂપે તમે ઓળખી શકો નહિ કારણ કે એ તો માયાથી ઢંકાયેલી જ હોય છે. પણ કદાચ એનો સાક્ષાત્કાર ન થાય તો ય જરા જાંખી કરવી હોય તો આજની ઐતિહાસિક શોધખોળની ધમાલોને જ જુઓને એટલે તમે જાણે કુશકા ખાંડવાની મીલોને જ જોઈ.

કારણ કે એમાંની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓને બીજી વધારે સારી શી ઉપમા આપી શકાય ? આપણે એક માણસની હયાતીમાં, પુષ્કળ સહવાસ છતાં તેના અંતરને પ્રેરપ્રેર પારખી શકતા નથી તો સંખ્યાબંધ મનુષ્યની વૃત્તિઓ, ભાવનાઓ અને સ્ફુરણોએ વિષે શેરાઓ માર્યે જવા એ કેટલું સાદસ કહેવાય ? આપણે જોઈએ છિયે કે કાયદાની કોર્ટમાં ન્યારે મ્હોટો કેસ હોય છે ત્યારે કેવા કેવા નવા નવા પુરાવાઓ આવે છે અને કેસનું સ્વરૂપ કેવું બદલાઈ જાય છે. વળી સાક્ષીઓમાં પણ સાચા તેમજ જૂઠા અને શરમને કે સૂગને લીધે ભળતી વાત કહેનારા પણ કેટલાક હોય છે એ કાણ જાણતું નથી ? કેટલીકવાર તો વિચક્ષણ ન્યાયાધીશો પણ ગુંચવણમાં આવી પડે છે. વળી કોઈ પણ અગત્યની બાબત વિષે એનું રૂપ દેખાડવામાં મતભેદ થયા વગર કયાં રહ્યો છે ? વર્તમાન બાબતો વિષે જ જો આવી સ્થિતિ હોય તો ભૂતકાળ વિષે જો કાંઈ હાથમાં થોથારિયાં આવી ગયાં તે વડે તે વખતની કાર્યકારણવાર પરિસ્થિતિ આંકવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કુશકા ખાંડવા નહિ તો બીજું શું કહેવાય ?

જેમ વિજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ એજ મુખ્ય પ્રમાણ છે તેમ ઇતિહાસમાં આસ્વાક્ય એ મુખ્ય પ્રમાણ છે અને ‘દિવ્યદ્રષ્ટા’ને બાદ કરતાં ‘આત્મ’ તો ઇતિહાસ પરત્વે એજ ગણાય કે જે નજરે જોયાનો પાકો પુરાવો

આપી શકે અને પાછો પોતે આગ્રહો અને આસક્તિઓ વિનાનો હોય. બીજી કોઈ રીતે પછીના જમાનાઓમાં આગલા જમાનાઓનો ઇતિહાસ તારવી કાઢવામાં આવે તો લોકો તે લેખકનું ચલણ હોય ત્યાં સુધી કદાચ માને ખરા, પણ લાંબું ચાલે નહિ. અથવા કદાચ તે ઇતિહાસ તરફ લોકોની ઐદરકારી હોય તો તેઓ તે પોથીઓને લલે પડી કરી રહેવા દે.

આ રીતે તો ઐતિહાસિક શોધખોળ નકામી થઈ જાય એમ કોઈ કહે તો કહેવું પડે કે એમ છલ્લે પાટલે બેસવાનો અમારો હેતુ નથી. પણ એટલું તો કહિયેજ કે જો અમુક હેતુબાજીથી એ શોધખોળ કરાતી હોય તો તો એનાથી પ્રભુ આપણને દૂર રાખે. એમ પણ કહેવું પડે કે આવી પ્રવૃત્તિઓ સાક્ષર વર્ગના એક મ્હોટા સમુદાયને કુશકા ખાંડવા જેવા કામમાં રોકી રાખે છે. જેમ સમગ્ર માનવ જાતિની જરૂરિયાતો ઉપરાંત નવા નવા હુન્નરોને સારૂ મથવું ને તેને ખરીદવા સારૂ બીજાને મથાવવા એ માનવશ્રમનો વૃથા વિનિયોગ છે અને તેમને વધારે સારા કામથી કે કુરસદથી આધાર રાખવા બરાબર છે એમ આમાં પણ કહી શકાય.

અલગત આવા પ્રયત્નો ઘણીવાર સકારણ હોય છે ખરા. જેમકે રામાયણ અને મહાભારત જેઈ જઈને તેમાંથી ફાવતું લઈ, અણુફાવતું મૂકી દઈ, ગડબડ ગોટા વાળી સફાઈથી અમુક હેતુઓને ફાવતી આવે એવી ઘટનાઓ ગોઠવી શકાય. આર્યો ઉત્તરમાંથી આવીને હિન્દુસ્થાનમાં ઘુસી ગયા ને દેશના જૂના વાસીઓને મારી કાઢી દક્ષિણમાં ધસ્યા વિગેરે તૂત આવી જ રીતે ગોઠવી કાઢવામાં આવ્યું છે ને. આમાં કેવી ખુબી છે ! કહેવાય શોધખોળ, અને વળી પુરાણા ગ્રંથો ઉપરથી અને સાધે કાર્ય જૂદું. કેમ, જુઓને, કદાચ ચોખ્ખેચોખી વાત કહેવાનો પ્રસંગ આવે તો અંગ્રેજોએ એમજ કહેવાનું રહ્યું ને કે તમેય બીજાને લાંકી કાઢીને હિન્દ પચાવી પચા

છો; પછી મુસલમાનોનો વારો આવ્યો; હવે અમારો. આવી ઇતિ-
હાસનો ગબોઝો કરવાની રીતે શું ન કલ્પી શકાય એજ વિચારવા
જેવું છે. આ શોધકોને કહો કે આમ ક્યારે થયું તો તેમના જુદા
જુદા અભિપ્રાયોની વચ્ચે સૈકાઓ પેસી જાય.

ત્યારે ‘ખરી હકીકત શી?’ એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ખુલ્લા
દિલનો ઉત્તર તો એજ છે કે ખરી હકીકત તૈયાર કરીને રજુ
કરવાનું ખીટું અમે ક્યાં ઝડપ્યું છે? અડધી ખનાવટી હકીકત
રજુ કરવાનું કે કલ્પનાથી કોટ રચી કાઢવાનું અમે અમારે માથેજ
શા માટે લઇએ? અમારું કહેવુંજ એ છે કે આટલે દહાડે નિઃસંદેહ સત્ય
હકીકત નીકળી જ ન શકે. અને એ કલ્પનાના કોટમાં અમારી સ્થામેનું
લશ્કર તૈયાર થતું હોય તો એને ન્યાંથી એ આવ્યું ત્યાંજ ઉરાડી
દેવાનું અમને ફીક લાગે છે.

વળી આવી કલ્પનામય રચના બીજા વિષયોમાં પણ ચાલે છે.
એક જણે એમ બતાવ્યાનું કહેવાય છે, પોતાની દલીલોથી-કે
ક્રીસ્ટ થયોજ નથી. આવા વાદોની રીત સહેલી છે. કોઈદારી
કેસના વકીલની પેઠે કામ લેવું. સ્થામા પક્ષના ચોકસ પુરાવાવાળા
સાક્ષીઓ હોય તેના ઉપર શંકા નાંખવી અને આડકતરા પુરાવાઓ
સંબંધે બતાવવું કે તેનાથી ગુન્હો સાબિત થતો નથી. ડૉ. બ્રુન્ડે
હોમર સંબંધે પણ લગભગ એમજ કર્યું છે. વ્યાસને પણ ઉરાડી
દેવાની તજવીજને ચાલે છે. કારણ એ કે વ્યાસે આવા મહાગ્રંથો
ખનાવ્યા હોય તો પછી હોમર ને મિસ્ટનના માહાત્મ્યનું શું થાય?
શૌકસપીયરને પણ એકનતી તોપને ગોળે ઉરાડી મૂકવાની ખટપટ
ચાલી હતી પણ લોકો એને ચાહે એટલે એમણે નાસ્તિકોને ધુત-
કારી કાઢ્યા.

વાંચકોની બેદરકારી આવા કાલ્પનિક ઘોડાઓની મદદગાર
થાય છે. બેદરકારીને જ એ લાયક છે એમ કોઈ કહે તો મ્હારે

વાંધો નથી. પણ બેદરકારી એવી હોય કે ‘ગમે એમ હશે, જેને જેમ ફાવે તે માને’ તો તો કંઈ નહિ. પણ આપણને તે બાબતની ચોકસાઈ કરવાનો સમય નથી તો પછી એણે કહ્યું તે સાચું જ હશે એમ માની લેવાની બેદરકારી ખોટી. એ તો બેદરકારી નહિ પણ વધારે કહેવાય. એમાં તો જે માનવાન્તેગ નથી તેને માનવાની ગફલત થાય છે.

આવું અત્યારે ઘણું થાય છે, અને ઘણું થતું રહેશે. કારણ, ઇતિહાસ હવે ધીમે ધીમે વિચારો અને મંતવ્યોને ફેલાવવાના સાધનરૂપ થતો જાય છે. યુરોપના છેલ્લા મહાસંગ્રામ વિષે જ નોંધ્યે તો તેના ખુલાસા સંબંધે અનેક મતો છે. પહેલાં અમેરિકાને મ્હોટા પેગંબર તરીકે માનવામાં આવ્યો. અને પછી બધાયે મળી એને બહુચક બનાવ્યો અને હવે એ ખસીને બેઠો. હાલના પેગંબરોનું થાય છે જ એવું. પહેલાં જર્મનોને સેતાનની સેના માનવામાં આવતી. હવે એમની જોડે અંગ્રેજોને પાછી ‘પૂરવની પ્રીત’ જાગી છે. રાજનીતિ એ તો ફાવતે ગાડે ચઢી બેસવાની કરામત છે; અને બનાવટી ઇતિહાસો એ રાજનીતિના ખિજમનદારો હોય છે.

ઇતિહાસ લેખકની ‘આપ્તતા’ જેટલી જરૂરી છે તેટલી જ મોંઘી છે. કારણ કે આગ્રહો અને દુરાગ્રહો, પક્ષપાતો અને પક્ષદ્વેષો જ્યાં જુઓ ત્યાં પુષ્કળ હોય છે; ન હોય તો નવાઈ ગણાય. આપ્ત એટલે તો જેનો શબ્દ સંપૂર્ણ રીતે માનવા યોગ્ય હોય તે. આપ્તના બીજા અર્થો છે. બીજા અર્થના આપ્તને માનવાનો પણ ચાલ છે. પછી તે ખરૂં કહે કે ખોટું. સરસ્વતીચન્દ્રના પિતા તેમની આપ્ત સુન્દરી ગુમાનનેજ પ્રમાણરૂપ માનતા હતા ને. લેખકની સત્યપ્રિયતા સંખ્યાબંધ ગ્રંથો જેવાથી કે સત્યનિષ્ઠાના આડંબરથી સમજવાની નથી. એ સત્યનિષ્ઠા તો તેના સમગ્ર જીવનમાં, તેના સમગ્ર અક્ષરદેહમાં ફેફસે ફેરી રહી હોય છે.

આવા પ્રકારની સત્યનિષ્ઠાથીજ ગ્રંથો તે ધર્મગ્રંથો બની જાય છે. એ સત્યનિષ્ઠા પુરાણોમાં છે, આઈબલમાં છે, ધર્મપાદમાં છે. એવા ગ્રંથોનો લેખક ભૂલ કરતો હોય ત્યારે પણ કોઈ મત કે માનિંતાને સાફ જાણીનેમને ગોઠવણી કરતો નથી. એવા ગ્રંથોનાં વાંચનોમાં કે વ્યાખ્યાનોમાં વૃત્તિ થંભી જાય છે, ઠરી જાય છે અને એજ ભાવના રુકુરે છે કે એ અસત્ય હોયજ નહિ, આપણે દશ એને સમજવાનાં છે.

આપણા જૂના ગ્રંથોનો ઇતિહાસ પણ વિલાયતી ચોકડામાં ગોઠવાઈને અહીં આવી પહોંચ્યો છે. વેદનો આ ભાગ ત્યારે થયો ને પેલો ભાગ ત્યારે થયો. મહાભારત પહેલું રચાયું ને રામાયણ પછી રચાયું, ઈત્યાદિ આપણી ઘટનાઓ અધી વિલાયતને આધારે ચાલે છે. યુરોપીયન લેખકોએ અને તેમની રૂબે ચાલનારા આપણા વિદ્વાનોએ કરેલી આપણી વ્યવસ્થા અનિશ્ચિત અને આપણને અપવાદદાયક છે. એ તો જૂદી વાત પણ એ બધાયમાં ઘણુંખરું કુશકાજ ખાંડલા હોય છે. સત્યનું પરિશીલન, મદાન સિદ્ધાંતોનું અનુદર્શન ને ભાવનાઓનું અનુકરણ એ આદર્શ હોવો જોઈએ ત્યાં ‘કીયું પહેલું ને કીયું પછી?’ ‘કાળીદાસ કેટલા થયા’ ને ‘વિક્રમ કેટલા થયા’ ‘કીયો શબ્દ કયાં કયાં કેટલીવાર વપરાયો છે?’ ‘શંકરાચાર્યની મનાતી તારીખ ખોટી છે કે ખરી?’ આવી આવી બાબતો ઉપર ચૂંચણાં ચાલે છે. આવી પંડિતાર્થના પંડિતો ખરું કહિયે તો કડછીની પેઠે મિષ્ટાન્નમાં વારંવાર ફરતા છતાં તેના સ્વાદને જાણતા જ નથી.

ખીજાં પણ કુશકા ખાંડવાનાં કારખાનાં અનેક છે. અંગ્રેજ સરકાર પણ કુશકા ખાંડવાનું કારખાનું જ લઈ બેઠા છે ને. અહીં આવી, મહેનત કરી, સાચાંજૂઠાં કરી, લખરો ખટપટો કરી કરી અહીંથી નાણાં વિલાયતમાં ભરે છે અને ‘મીયાં ચોરે મૂડે ને અલ્લા ચોરે જાટે’ એની પેઠે, થાય છે એવું, કે એકાદ મ્હોટી લડાઈ જાગે છે ને બધાનો ધૂમાડો થઈ જાય છે અને પાછા એ લોકોના બિચારા

ચેલૈયાઓ હોમાઈ જાય છે તે તો જુદા. એમનું પ્રજ્ઞકીય દેવું તો વધતું જ ચાલ્યું છે. ત્યારે આવી રીતનો કારભાર એ કુશકા ખાંડવાનો જ પ્રયોગ કે બીજું કાંઈ? તેઓ કહે છે કે અમે પ્રત્યક્ષ-વાદીઓ છિયે પણ આપણને જે દીવા જેવું દેખાય છે એ એમને કેમ નહિ દેખાતું હોય? મ્હને તો લાગે છે કે એકન ઐત્યામે એમને ઉદ્ધરાંટા ચઢાવી દીધા છે.

આપણા માનવજીવનમાં પણ આપણે કેટલીકવાર કુશકા ખાંડવાના કામમાં નથી ગુંથાઈ જતા? માનવદેહ એ તો અમૃતત્ત્વનું સાધન છે, પુણ્યપ્રાપ્તિનું ધામ છે, મોક્ષનું દ્વાર છે, એ આપણે કેટલી બધી વાર ભૂલી જઈએ છિયે? આપણે સંસારના વિલિત આનંદો ભોગવિયે એ તો ઉપશમનીજ એક પ્રકારની સાધના કહી શકાય. પણ બીજી નકામી કુથલીઓ, માથાઝીકા અને વેડો આપણે કેટલી બધી કરિયે છિયે? અને આનંદોમાં પણ કેવા દીન થઈ જઈયે છિયે? એ દીનતાને દાથમાં રાખવી એ પણ ન્હાનું સનું કાર્ય નથી. શ્રી રામચન્દ્રે પણ એકવાર લીલા દેખાડી છે. ભગવાન વસિષ્ઠ રાઘવનું ધ્યાન કરતા. એમણે ધ્યાનમાં જોયું તો રાઘવને કામકેલિમાં નારીચેષ્ટા કરતા જોયા. વસિષ્ઠે એમને બોલાવ્યા. શ્રી રામચન્દ્ર ઉતાવળા ઉતાવળા આવ્યા. કપાળમાંથી બિન્દી કે આડ ભુંસી નાખવી રહી ગયેલી તે ગુરૂએ જોઈ. એ તો જાણુતા હતા: એમણે પૂછ્યું આ ‘આડ’ શેની કરી છે, રામચન્દ્રજી લગ્નવાઈ ગયા. પછી વસિષ્ઠજીએ એમ સૂચવ્યું કે તમે જરા તપાસ તો કરો કે કોઈ તમને પોતાનું થોડુંક આયુષ્ય આપવા તૈયાર થાય છે? રામચન્દ્રજી જાય છે અને તેમને માલૂમ પડે છે કે એક ક્ષણમાત્રનું પણ આયુષ્ય કરોડો સોના મહેરોથી ખરીદી શકાતું નથી. વાત જરા લાંબી છે પણ તેનું આપણે અહીં કામ નથી. તાત્પર્ય એટલું જ છે કે આવા જીવનની ઘડીયે ઘડીને સફળ કરવી એમાં ચતુરની ચતુરાઈ છે. બાકી કુશકા ખાંડવાનું કામ તો ચાલે છે જ.

નવા વહેમો.

વહેમ શબ્દની વ્યાખ્યા આપવી અઘરી છે, કારણ કે એકને મન વહેમ હોય, તે બીજાને મન સાચી વાત હોય, અને એકને મન સાચી વાત હોય, તે બીજાને મન વહેમ હોય. એટલે સૌ સૌના વહેમ જૂદા હોય છે, એમ કહિયે તો પણ એમાં ખોટું નથી. પોતાને ન સમજાય એવી ને અણુભાવતી કે અણુદ્રાવતી માનિંતા હોય એટલે તેને મન એ વહેમ. કેટલાક આને વહેમ અને કેટલાક તેને વહેમ કહે. પોતાને ન દ્રાવતું આવ્યું, એટલે તેને વહેમના કાથળામાં નાંખવું એ ચાતુ રિવાજ છે.

અત્યારના જમાનામાં અભિમાનના નેરથી પ્રેરાએલો, આગળની ચીજોને નિન્દવાનો વાયરો ચાલ્યો છે. એટલે ન દ્રાવતી ચીજોને જૂના વહેમ કરીને વિદાય કરવામાં આવે છે. પણ જૂના વહેમો તો ખરા પડતા જઈને આગળ આવતા જાય છે. કહેવાય છે કે દુર્ગારામ મહેતાજી વિગેરેએ જૂતપ્રેત ઈત્યાદિ ખાટા વહેમ છે, એમ કહીને ભુવાઓને પડકાર કરીને ખૂબ ધમાક સચાવેલી. અને ઘણા લોકો રવાખમાં જૂત પ્રેતાદિક એ ખાટા વહેમ છે, એમ કહેવામાં હોંશિયારી માનતા. હવે સર એસિલ્વર લોન્ગ જેવા વૈજ્ઞાનિકો પણ પ્રેતાદિક ગણને માને છે. અને તે સંખ્યા મ્હોટા મ્હોટા ગ્રન્થો ને ચોપાનિયાં પણ બહાર પડ્યે જાય છે. વળી તેવામાં કેટલાક ન્યોતિપ-વિદ્યાને વહેમ માનતા. તે ન્યોતિપના પણ સારા સારા ગ્રન્થો બહાર પડતા જાય છે, એટલું જ નહિ પણ વધારેમાં વધારે વહેવાર રીતે ચાલનારા શરસદાવાળામાં પણ ઘણા એના વર્તારાને આધારે કામ કરે છે. જોશીઓના કેટલાયે જાહેર વર્તારાઓ ખરા પડ્યા છે. જૂના વહેમો તો સાચા પડતા જાય છે. એટલે એમને હવે વહેમના કાથળામાં રાખી મૂકવાની જરૂર નથી.

જે ઉઘાડી રીતે જ ખોટું હોય, તથાપિ તેને શિરભેરીથી સાચું માનવું કે મનાવવું, એ વળી જૂદી વાત છે; એવી માનિંતા-એને પણ આપણે વહેમ ન કહી શકિયે. દાખલા તરીકે, સર્વ મનુષ્યો સરખાં નથી. રંગમાં રાગમાં, ઘાટધુટમાં કશામાં સરખાં નથી, એ ઉઘાડી વાત છે; છતાં બધાં સરખાં છે, એમ કોઈ માને, તો એને આપણે વહેમ ન કહિયે. પ્રો. કેટલિને થોડા વખત ઉપર જ જણાવ્યું હતું કે સમાનતાની માનિંતા ખોટી છે. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોની સમાનતાની ધાંધલ વિષે પણ એણે જણાવ્યું હતું કે, સમાનતા ઉપર આધાર રાખતી દલીલ ખોટી છે. વળી પોતાના જમાનાનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી, બુદ્ધિપૂર્વક જે માનિંતા રચવામાં આવે. તેને પણ વહેમનું નામ આપવું તે ફીક ન ગણાય. જેમકે, ત્યોતિપ્યકનો ને ખગોળવિદ્યાનો વિચાર કરીને આગળના લોકોએ એમ માન્યું હોય કે પૃથ્વીની આસપાસ સૂર્યાદિ ગ્રહો ફરે છે, અને આપણે આપણાં સાધનોથી તપાસ કરીને, આપણી બુદ્ધિથી વિચાર કરીને માનિયે કે સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વી ઇત્યાદિક ગ્રહો ફરે છે, તો એ બેમાંથી એકની માનિંતા કે માન્યતાને વહેમનું ઉપનામ ન થતે. બેયના ભ્રમ હોઈ શકે, કારણ કે આપણને એમનો ભ્રમ લાગે છે, અને ભવિષ્યમાં વળી નવાં સાધન સરંગ્ગમવાળા વિજ્ઞાનને આપણી માન્યતા એ એવો જ ભ્રમ લાગે.

આ ઉપરાંત કેટલાક સનાતન ભ્રમો પણ હોય છે, જેને તો કદાચ વહેમ કહી શકાય, પણ તેની આપણે અત્યારે વાત કરતા નથી. દાખલા તરીકે, પદાર્થથી કે વસ્તુથી કે મોજશોખની ચીજથી મુખ થાય છે, એને આપણે એક સનાતન વહેમ કહી શકિયે. કેમકે એ ભ્રમ તો છે જ. સુખદુઃખ પુણ્યપાપનાં ફળરૂપ છે, પદાર્થને અધીન નથી. ફાંસીની સજા થએલી હોય, તેને હાથી ઉપર અંખાડીમાં બેસાડીને મ્હોટા આગમાં કે નગરમાં ફેરવે, તોપણ એ એને સુખ આપી શકે નહિ. મોટરમાં દોડદોડી કરનારા કેટલાયે ધનિકો દુઃખની

પોટલીઓ જ વહેતા હોય છે. ડેમોકલીસના માથા ઉપર થોડાના વાળથી તલવાર ટાંગેલી હતી, ત્યારે રાજ્યવૈભવ એને કડવો થઈ પડવાનો દાખલો પણ એવો જ છે. અર્થાત્ વસ્તુઓ તો માત્ર સુખ દુઃખનાં નિમિત્તો છે, અને તે આકસ્મિક નિમિત્તો છે. તથાપિ તેને તેના કારણ કે સાધનરૂપ માનવાં એ ભૂલ ચાલતી આવી છે, અને ચાલતી રહેશે. ધનથી સુખ થાય છે, એ પણ એવાને એવો જ લગભગ સનાતન ભ્રમ છે. પણ એને ઉપલા જ ભ્રમનું રૂપાન્તર ગણી શકાય. કારણકે સુખભોગની ચીજો મેળવવાના સાધન તરીકેજ, પૈસાની ઝંખના માણસોને ઘણુંખરું રચા કરે છે.

આવા સનાતન વહેમોની અત્યારે હું વાત કરવા માગતો નથી. તેમ જૂના કહેવાના વહેમોની પણ નહિ. પણ આપણા જમાનામાં કેટલાક નવા ભ્રમો દાખલ થઈ ગયા છે, તેને નવા વહેમ તરીકે આપણે યત્નાવિયે તો કાંઈ ખાતું નહિ. આવા નવા વહેમોમાં ન્હાના વહેમો ને મોટા વહેમો, થોડા પ્રસરેલા વહેમો ને વધારે પ્રસરેલા વહેમો, અલગ લોકોના વહેમો ને વિદ્વાન લોકોના વહેમો એમ ઘણી અવાન્તર જાતભાતો છે, એમ કહી શકાય. દાખલા તરીકે, કેટલાકને એવો વહેમ હોય છે કે, સ્વવારમાં ચાલ પિયે, તો જ તાજ થવાય. સ્વવારમાં તો સામાન્ય રીતે આપણે તાજ હોઈએ જ છિયે, અને તે છતાં વધારે તાજ થવું હોય, તો તેને સારૂ ખીજાં ઘણાં સાધનો છે. દશ દંડ ખેંચી કાઢે, કે સૂર્યને ખાર નમસ્કાર કરી લે, તો યે તાજ થઈ જવાય; અને કસરતથી શરીરને લાલ થાય તે નકામાં. આમ છતાં કેટલાક પોતાના મનને એમ જ સમજાવી રાખે છે કે ચાલ પીધો ન હોય, તો કામ કરવાની સૂઝ જ પડે નહિ. અને પછી થઈ જાય છે એવું કે, એ વહેમ ન્હાનો છે, પણ ચોટ્યો એટલે ચોટ્યો. મનથી બંધ અને મોક્ષ થાય છે, તો પછી મનના કારણથી સુસ્તી કે આળસ લાગે, એમાં તો નવાઈ જ શી ?

આ જમાનાના નવા વહેમોમાંનો એક વહેમ એ પણ છે કે માંસાહાર કરવાથી હૃષ્ટપુષ્ટ વધારે થવાય. રસાયણ-શાસ્ત્રીઓ અને ખીજા વૈજ્ઞાનિકો તેમ જ વ્યાયામના વિશારદો અધા ધણાયે કહે છે કે ખરી તાકાત આપવાની સત્તા તો વનસ્પતિ આહારમાં વધારે છે. થાક સહન કરવાની શક્તિ વનસ્પતિ-આહારીઓમાં વધારે હોય છે. દોડવાની શરતોમાં એઓ જ વધારે ફતેહમંદ થાય છે. મહિસૂરના વિગ્રહમાં આપણા દેશી સિપાઈઓ ભાતના અસામણ ઉપર રહેતા, અને અંગ્રેજ સોલજર્સો સારો ખોરાક લેતા, તેયે તાપમાં ફેં ફેં થઈ જતા, એ અધી ઇતિહાસની જાણીતી ખિનાઓ છે. તે છતાં ધણા લોકોમાં ઉપલો વહેમ પ્રચલિત છે. અલગત માંસાહારી તેના આહારને અંગે વધારે ફૂર હોય, અથવા ‘આગુંસે લાત અને પીછુંસે ખાત’ કરે એવો હોય, એ અસંભવિત છે. પણ તે કાંઈ ખરી તાકાતનો તરસાળો કાઢવાની ચાવી નથી. અલગત માંસાહાર સારો છે કે ખોટો છે, એ વિષય જૂદો છે. સામાન્ય રીતે જે જેવો આહાર કરવું હોય, તે તેનો પક્ષ ખેંચે, તેને બદલી પણ ન શકે, અને એ અધા સંજોગોને અંગે સામાન્ય રીતે તેનું પક્ષપાતી થાય, એ જૂદી વાત છે. પણ હિંદુસ્થાનના લોકોએ જેરવાળા થવાને સાફ માંસાહાર કરવા મંડી જવું, અથવા અધા માંસાહાર કરવા માંડે તો જેરવાળા થઈ જાય ને અંગ્રેજ સરકારને દરિયાપાર કાઢી મૂકે, એમ માનવું, એને તો એક જાતનો નવો વહેમ જ કહી શકાય.

મ્હોટા મ્હોટા નવા વહેમોમાં ‘પ્રજાસત્તાક રાજ્યથી લાભ છે’ એ ભ્રમને મૂકી શકાય. આપણે સ્વરાજ્ય જોઈએ, એ એક જૂદી વાત છે, પણ નકલે નકલ કરીને એ સ્વરાજ્ય એટલે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જ હોવું જોઈએ, એમ કેટલાક લોકો માને છે. પણ મ્યુની-સિપાલિટિઓમાં સ્વરાજ્યનું એક ન્હાનું રૂપ છે, તેમાં પણ શી દશા છે, એનું અનુભવીઓને પૂછવું. આમની સલાઓ અને તેમની

સલાઓ પણ વધારે સાઈં કાર્ય કરી શકી નથી. ઉલટા પ્રજા ઉપર વધારે કરના બોજ લદાયા છે, અને મનુષ્યને વધારેને વધારે બાબતોમાં પરતંત્ર કર્યો છે. છતાં આ વહેમ પણ એવો જિનની પેઠે કેટલાક લોકોને વળગ્યો છે કે, તેઓ હજાર તર્કવિતર્કો ઉઠાવશે, પણ પોતાના વહેમને અરોબર તપાસવા તૈયાર થશે નહિ. કેટલાક સમજી માણસોએ આ વહેમનાં દાડકાં પાંસળાં નોખાં કરી નાંખ્યાં છે. પ્રો. કેટલિન જણાવે છે કે:—

. The destruction of democracy, in the opinion of many people, is the next step in making the world safe for civilisation.....The radical Mr. Norman Angell proclaims that the voice of people is the voice of Satan. From Rome to Moscow, deep answers to deep, " Democracy is a liberal superstition."

આમ કાઠ કાઠ લોકોની આંખ ઉઘડવા માંડી છે. પણ ઘણાને તો હજી એ વહેમે પોતાની આંખમાં જકડી જ રાખ્યા છે.

એક બીજો નવો વહેમ એ છે કે, માણસ જાત-દુનિયાં દિવસે દિવસે આગળ વધતી જાય છે. અલબત્ત અમુક બાબતમાં આગળ વધતી જતી હશે ખરી, જેમકે, તેની અંદરની માણસની સંખ્યામાં, માણસોની બોલાબોલીમાં, મારફાડમાં, ધન એકઠું કરવાની નવી નવી કળાઓમાં, ઈત્યાદિકમાં દુનિયાં આગળ વધી છે, એમ પુરવાર પણ કરી શકાય. અથવા એટલું જ શા માટે? છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં પણ એ બધી બાબતોમાં પુષ્કળ પ્રગતિ થઈ છે, એના આંકડા પુરાવાઓ રજુ કરવા બહુ મુશ્કેલ ન પડે. પણ હૃદયની ઉન્નતિ થઈ છે કે નહિ, સત્ય, પ્રમાણિકતા, ઔદાર્ય, પરોપકાર, ત્યાગ, સંયમ, એ બધા મહાન્ સદ્ગુણોમાં પ્રગતિ થઈ છે કે નહિ, એ જ ખરો મુદ્દો છે. અને તેમાં તો કદાચ ત્રીશ ચાળીશ વર્ષનો અનુભવી પણ કહી શકશે કે દહાડે દહાડે વાત બગડતી જાય છે,

છતાં કેટલાક લોકો જૂદા જૂદા કારણોને લઈને લઈ બેઠા છે કે, પ્રગતિ થાય છે. અલગત પ્રગતિનો કેફ ચઢાવીને પોતાનું, પોતાના વર્ગનું કે પોતાના દેશનું કાર્ય સાધનારા પણ ઘણા હોય છે. તેઓ તો એમનો ઘોડો ઝુકાવે એમાં નવાઈ નથી. પ્રગતિ થઈ છે, નવી સરસ ચીજ નીકળી છે, માટે લ્યો અમારી મોટર, કે લ્યો અમારું એરોપ્લેઈન, કે ખરીદો અમારા રેડીઓનો સરંજામ; જુઓ પ્રગતિ થઈ છે, ચાલો બોલતાં ચિત્ર જોવા. આવું આવું ઘણું તો સામાન્ય રીતેજ ચાલવાનું. પ્રો. મારવિન જેવા એમ પણ કહેવાના કે જુઓ અમારી વિલાયતની પ્રગતિ; એટલે કે અમને અનુસરો. ને અમારી શીખામણુ લ્યો. અને એમની શીખામણુ લ્યો એટલે એમની ચીજો લ્યો, એ તો કહ્યા વિનાજ સમજવાનું. આ પ્રમાણે વહેંચેને વધારે વ્યાપક બનાવનારા ઇલામોની પણ ખોટ હોતી નથી.

વળી વિજ્ઞાનના વિષયમાં એક નવો વહેંચ એ પેસી ગયો છે કે, સૂર્ય, ચન્દ્રાદિક દેવોને તથા ગ્રહોને જડ માનવા. અને પાછી બીજી બુધી તો એ છે કે તેની સાથેજ પાછા ઇશ્વરને ન માનવો. મદને તો આ બંને વાતો એક સાથે માનવી, એ જરા વિચિત્ર લાગે છે. કેમકે, સ્વતંત્રતાએ ગતિ કરવી, એ જો ચેતન વસ્તુનો સ્વભાવ હોય, તો ચન્દ્ર ગતિમાન છે, માટે એને ચેતનવાન દેવ માનવો, એમાં ખોટું કંઈ નથી. વળી ચન્દ્ર જો જડ હોય તો એને ચલાવનાર કોઈ ઇશ્વર હોવો જોઈએ. કારણકે વિલાયતના કોઈ કોઈ લોકોને ચન્દ્રે દલાવ્યા દશે. પણ ચન્દ્રને ધક્કો મારીને ચક્કર ખાતો કોઈએ કરી દીધાનું આપણા સાંભળ્યામાં આવ્યું નથી. દાથ પગ વગરના લાંબા ગોળ ઇત્યાદિ જૂદા જૂદા આકારના શુવો આપણે આપણી પૃથ્વી ઉપરજ ક્યાં નથી જોતા ? પણ સૂર્યાદિકને જડ માનવાનો વહેંચ કેટલાક લોકોમાં એવો જડ ઘાલી બેઠો છે કે, કોઈક દલાડો એ લોકોને, ઍન્ડીમિઝોનની પેઠે એ ઊંઘતા હોય, ત્યારે ડાએના-ચંદા એમની પાસે આવે, તો યે એ લોકો લાગ્યે જ નાગે.

નવા વહેમોમાંનો એક ચાલુ વહેમ એ છે કે, સાથે ખાવા સાથી ઐક્ય વધે. આપણે જોઈએ છીએ કે સાથે ખાનારા પીના-
તાં પુષ્કળ લડાઈઓ થાય છે, અને પછી કૈક જાતના જીવો
પ છે. ઈલાંડમાં અને આખા યુરોપમાં સાથે ખાવા પીવાનો કે
ડકાવડકનો કાંઈ બાધ નથી. છતાં ત્યાં ઝેરવેર કયાં ઓછાં છે ?
એટલું ખરું કે, ઐક્ય હોય અથવા સંબંધ સ્નેહ સારો હોય,
રે ભેગા ભેસી જમવાની ઈચ્છા થાય. પણ તે ઈચ્છા ઘણું ખરું
હના પરિણામરૂપ છે. અને તેમાં એક બીજાને અડકીને જ ખાવું
વું પડે કે પોતાનો ધાર્મિક આચાર છોડી દે, તો જ ખરો આનંદ
વે એવું કાંઈ નથી. ઉલટો વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ પ્રકારનો સ્નેહ

એ જ કહેવાય કે જે સ્નેહીના સ્વધર્મને આઘાત ન પહોંચાડે
! એને સુપ્રજ્ઞત રાખે. આમ છતાં જોડે ખાવાપીવાથી ઐક્ય
પ એમ માનવું. તેને વહેમ નહિ, તો બીજું શું કહિયે ? કેટલાક
ડકવાને પણ ઐક્યના સાધનરૂપ માને છે. એ પણ એક ભ્રમણા જ
પતિપત્નીનું જ દૈતદૈત અથવા વાસ્તવિક ઐક્ય હોય છે તેના
તાં સંસારમાં ગાઢ ઐક્ય બીજું કિયું હશે ? તથાપિ એમના
વલારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે તેઓ સ્વેચ્છાએ આનંદથી
ને ઐક્યની ભાવનાનો ભંગ થયા વિના અનેક પ્રસંગોમાં જૂદાં
વાનું, એક બીજાનો સ્પર્શ ન કરવાનું પસંદ કરે છે. એટલે
ડકવાથી ઐક્ય થાય અને ન અડકવાથી ઐક્ય તૂટી જાય, એવી
પિણુ જાતની વ્યાપ્તિ બની શકતી નથી. સંસારના અનુભવમાં
! નહિ, તેમ તર્કશાસ્ત્રથી પણ નહિ.

વળી અત્યારના વખતમાં એકબીજાને પ્રચલિત વહેમ એ છે કે,
થો એટલે પારંગત થયો. ભણવામાં યે ઉચ્ચી નીચી કેટલી યે
લેક્ષાઓ અને કોટિઓ છે. કેટલાક તો જાણે એમજ સમજે છે
બી. એ. એમ. એ. થયો કે વિલાયત જઈ આવ્યો, એટલે પાર

ઉતરી ગયો. ખરી રીતે એ લોકોએ તો પોતપોતાના વિ
યથાશક્તિ અભ્યાસ કર્યો હોય છે. અને બીજા વિષયમાં પણ
પારંગત માની લઇને, મોટાભા કરિયે, ત્યારે એમની બિચારા
દશા થાય કે, એમણે ઠાવકું મ્હોડું રાખી, પોતાને તે વિષય
થોડી વધતી માહિતી હોય, તેને આધારે ગાડું ગળડાવવું
કારણકે, સામાન્ય રીતે સ્લામું માણસ સમજ્યા વગર પૂછવું
ત્યારે જાણી જોઇને પોતાનો જ્ઞાનનો મોભો ઓછો કરવાને
અહુ થોડા લોકો જ હોય છે.

આના કરતાં પણ વધારે મ્હોટો ભ્રમ રાજકીય નેત
બધાય વિષયનાં નિપુણ માની લેવાનો છે. અથવા એને બીજા
મૂકિયે, તો આપણે એમ કહિયે કે, એવો વહેમ પણ પ્રચલિ
કે વધારે જાહેરમાં આવેલો માણસ એટલે વધારે ડાહ્યો કે
બુદ્ધિવાન; અને તેથી કરીને બધી રીતે તેની પાસેથી શિખામણ
એ આપણું ડહાપણ. આવો વહેમ હોવાને લઇને, કેક ભૂલો
છે. જાહેરમાં આવવાના ગુણો જૂદા છે અને ગાંભીર્યવાળું ડહા
એ જૂદી વસ્તુ છે. મોતીલાલ નહેરૂ જેટલા જાહેરમાં એ ત્રીશી :
પછી આવ્યા હોય, એથી વધારે જાહેરમાં એમના ચિરંજીવી દોઢ
પહેલાં આવી જાય, એમ અને. તેમજ અત્યારના જમાનામાં જ
આવવાના પણ અનેક રસ્તાઓ થઈ પડ્યા છે, અને કેટલા
'એન કેન પ્રકારેણ' પ્રસિદ્ધ થવાને તૈયાર થઈ જાય છે. અને
ઉત્તેજન એટલાથી મળે છે કે લોકો પણ માણસ જાણીતો થ
હોય, એટલું જ જુએ છે. હંડા ઉતરીને, તેના ગુણ દોષ કે
વિવેક કોઈકે જ જુએ છે તેમ યોગ્યતાનું યોગ્ય માપ પણ કોઈ
નથી. અને કેટલીકવાર તો એમ પણ ચાલે છે કે, વધારે
કરનારા વધારે ફાવી જાય છે. આમ કેક ફંડો થયાં ને ફંડાણે
કેક એન્કો ને મિલો ઉધરી ને અસ્ત થઈ ગઈ. કેટલાક ગૃહસ્થ

તો કંપનીઓ ઉભી કરવામાં ખાસ નામના મેળવેલી હોય છે. અલબત્ત ઉભી કરી, એટલે થોડી ઘણી થાપણુ તો ભેગી થાય જ. એટલે એને આધારે થોડો વખત ડીગેડીંગ ચલાવે અને પછી કડડડ બૂસ ! ફડચામાં.

સામાજિક બાબતોમાં પણ અનેક નવા વહેમો દાખલ થઈ ગયા છે, એમ કહી શકાય આપણા ઘણા લોકોને હજી કાલ સ્વવાર સુધી એવો વહેમ હતો કે, હૅટ નેકટાર્ક કોલર ને પાટલૂન પહેરે, એટલે તે માણસ કાંઈક વધારે હોંશિયાર હોવો જોઈએ. હૅટ-પાટલૂનવાળાઓ આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે, એટલે આ વહેમ જાગે એમાં નવાઈ જોવું નથી. એ વેશનો રવાબ જ કેટલાકને મન જાહેરા લાગે છે. હમણાં હમણાંમાં ગાંધીજીની ચળવળ પછી પોતિયા-ધોતિયાંવાળા પણ જાળ્યર કામ કરી શકે છે, એમ લોકોને સમજાવા માંડ્યું છે. ભાજપાઉ, પોતિયાંદાસ, ધતિયાદિ શબ્દો દલકા ગણાય છે, તે આ વહેમને અંગે. આ વહેમમાં ને વહેમમાં કેટલાક તો આખા હિન્દુસ્થાનને સાથે અંગ્રેજી પહેરવેશની પણ ભલામણ કરે છે.

સામાજિક બાબતોમાં પણ એક બે જાળ્યર નવા વહેમો પેસી ગયા છે. નવી કેળવણી પામેલા ઘણાઓના મનમાં એમ જ થઈ ગયું છે કે વરવહુની પોતપોતાની પસંદગીનાં લગ્ન થાય, તો જ તે રીતે બંધાએલાં જોડાં મુખી થાય, ને એવો મુખી સંબંધ લાંબો રહે. આ એક વહેમ જ છે, એના કહેવામાં જરાયે શંકા ખાવા જોવું નથી. આગળ પસંદગી કરવા નીકળ્યા વિના અનેક આદર્શ યુગલો થઈ ગયાં છે અને અત્યારે તો વિલાયતમાં પરણ્યા પહેલાં બે પાંચ પુરૂષોના અનુભવો કન્યાઓ લે છે, ને પછી કોઈ વાર, કદાચ અંતરાઈ ગયા પછી, એકાદ વરને પરણી નાંખે છે. અને આમ પસંદગીનાં લગ્ન થયાં હોય છે, તોયે ઉલટા વધારે વખત છૂટાછેડા ત્યાં થાય છે. આવો જ બીજો વહેમ બાળલગ્નથી પ્રજા નબળી થઈ જાય છે, એ પણ છે. હવે આ વિષયમાં જોઈએ, તોપણ હકીકત એવી જણાશે.

કે આગળ બાળલગ્ન હતાં, તે છતાં તે વખતનાં મનુષ્યો કદાવર, જોરાવર અને વધારે તંદુરસ્ત હતાં. અને અત્યારે નાગર, ક્ષત્રિય ઇત્યાદિ કોમોમાં જ્યાં બાળલગ્નો નીકળી ગયાં છે, ત્યાં ઉલટા ક્ષય આદિ રોગો અને નબળાઈએ વધારે ધર ધાડ્યું છે, અને જુવાન-મરણ વધારે થાય છે. બાળલગ્ન થયું એટલે કાંઈ વ્યવહારિક, શારીરિક સંબંધ તરત રાખવામાં આવતો નથીજ, એ પણ મુદ્દો છે. હા, એ વાત ખરી કે, એક ચતુર માણસે કહ્યું છે તેમ, કેટલાકને એમ લાગતું હશે કે, લગ્ન પછીના આનંદ કરતાં સંવનનનો આનંદ કાંઈક જૂદોજ છે. અને આપણા યુવકો એકદમ નવા પક્ષમાં ભળી ગયા છે તેનું કારણ એ પણ હશે. પણ એમ છતાં મ્હારે વિનયપૂર્વક અને એ માન્યતા તરફ આદરપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે, સંવનનનો આનંદ વિવાહ-સંબંધથી માંડીને લગ્ન-સંબંધસુધીમાં લેવાની સુંદર યોજના આપણા આર્ય સંસારમાં પણ છે. માત્ર ફેર એટલો છે કે ભમતા ભૂતના જેવી મનની દશા તે વખતે ન હોઈને, એ આનંદમાં સાત્વિકતા કાંઈક વધારે હોય છે, અને સ્નેહનો આદર્શ વધારે પાવન રહે છે. સ્નેહલગ્નમાં બીજું બધું તો ફીક, પણ બે પાંચ પંદર કે પચીસ જેટલામાંથી પસંદગી કરવાની હોય, તે બધાની જોડે સંબંધમાં આવી પસંદગી કરવી પડે, એટલે જે આપણી સતી-ત્વની ભાવના, એ ભાવનાને તો એની મેજે ખોળાંબેજ મૂકવી પડે. આ વાત આપણામાંના ઘણા ભૂલી જાય છે અથવા એના તરફ આંખમિચામણાં કરવાને એ લોકો તૈયાર હોય છે. આગળ તો વિદાયતમાં પણ મુખ્યત્વે સ્વભાવને અંગે પસંદગીની વાત થતી, પણ હવે તો વાત ઘણી આગળ ચાલી ગઈ છે. અને પસંદગીના નવા વહેમનું પોગણ ત્યાં પણ એવું ફૂટી ગયું છે કે હવે ત્યાં પણ કેટલાક લોકો ખુલ્લી રીતે કહેવા લાગ્યા છે કે, લગ્નની સંસ્થાજ કાઢી નાંખો, સ્વેચ્છાચારે વર્તવાને સાફ વધારે સગવડતા કરો અને રાખવું હોય તો એટલું રાખો કે રજિસ્ટ્રારની ઓફિસમાં જઈને, જેને

ભેગાં રહેવું હોય તે નામ નોંધાવી આવે, અને છૂટાં થવાનું મન થાય કે તે ઓફિસમાં કાર્ડ લખી મોકલે. આ યુગમાં જે નહિ થાય એ ઓધું.

આમ નવા વહેમોએ આ દેશના તેમજ પરદેશના લોકોમાં ખૂબ ઘર ઘાટ્યું છે. અને આપણને અનેક રીતે હેરાન કરવામાં, એ વહેમો કૃતેલમંદ થયા છે, એમ કહિયે, તો તે અતિશયોક્તિ નથી. આ વહેમોની ચોટલી પકડી તેને ઢેકાણું લાવવાની જરૂર છે. એ વહેમો નવા જમાનાના છે, એટલે કદાચ ચોટલી ન રાખતા હોય, તો એમના આગળના ગુચ્છા પકડીને, અથવા તેને ય ટૂંકા કરી નાંખ્યા હોય, તો એમનો કોલર પકડીને જરા લચમચાવી, એમને હાથ ઊંચા કરાવી દેવાની જરૂર છે. કદાચ કોલરે કાઢી નાંખ્યો હોય, અને આપણા લોકો જેવા સાદા થઈ જવાને એ તૈયાર હોય, તો પછી આપણા એમને ખભે હાથ મૂકી, એટલુંજ કહિ દધયે કે આપ ન્યાંથી આવ્યા છો, ત્યાં પાછા પધારો એટલે મહેરબાની; અને કદાચ મહેમાન કે મિત્ર થઈને રહો તો અમારે બહુ વાંધો નથી. —અંગ્રેજોને અમારે જતે દલાડે રાખવા છે એમ. માત્ર એ વહેમો આપણા ઉપર ચઢી ન એસે એટલુંજ આપણે તો માગિયે છિયે. બાકી ઉદારતા અને અતિથિ સત્કાર એતો સ્હામું માણસ ગમે તેવું હોય, તોપણ ચાલુ રાખવાં એ આપણી ભારતવાસીઓની પરાપૂર્વની પ્રણાલિકા છે.

સાહિત્યની માત્રા

કેટલાક ભાષ્યોને એવો આભાસ હોય છે કે આ સાહિત્ય-વાળાઓ તો હ્રસ્વ ઇ દીર્ઘ ઇનીજ વાતો કર્યા કરે છે. પણ અત્યારે મ્હારે એ માત્રાઓની ખટપટમાં ઉતરવાનો કે ખીજીને ઉતારવાનો વિચાર નથી. હું ખીજી પ્રકારની માત્રાની વાત કરવા ઇચ્છુ છું. એ માત્રા લેવાનો તો આપણને સઘળાને અભ્યાસ છે. હ્રસ્વઇની નહિ પણ રસ વહે એવી સાહિત્યની માત્રા વિષે અત્યારે મ્હારે કહેવાનું છે. ત્યારે ત્યારે આપણે એક ગ્રંથ કે એક લેખ કે એક શક્તિપૂરિત વાક્ય વાંચીએ છિયે, ત્યારે આપણે આપણા માનસને કે બુદ્ધિને કે કલ્પનાને સાહિત્યની માત્રા આપિયે છિયે. હ્રસ્વ દીર્ઘની માત્રાનો ફેર થઈ જવાથી જેમ પંડિતોને ટાઢ ચઢે છે, એમ સાહિત્યની માત્રામાં ગડબડ થવાથી સામાન્ય માણસોને પણ ટાઢ આવવા માંડે છે. લખાણની માત્રાના પ્રશ્ન કરતાં જીવનમાં માત્રાના પ્રશ્ન કંઈ ઉતરે એવો નથી.

સાહિત્ય એટલે માનુષી માનસનું જગત્. એ જગતની સૃષ્ટિ રચવામાં અનેક સહચારિણીઓની જરૂર પડે છે, પણ એમાં વાંધો લેવા જેવું નથી. તેનું કારણ એ નહિ કે આપણે એશિયાની પ્રજાઓ છિયે એટલે આપણને એમાં હરકત ન આવે, તેમ એ પણ નહિ કે સહચારિણીઓ સંબંધે કોઈ નિયમ અત્યારના જમાનાને માન્ય નથી. એ તો ગમે તેમ હોય પણ સુન્દર સાહિત્યસંતતિના જન્મમાં જે સહચારિણીની જરૂર પડે છે તે જો કે અમાનુષી નથી તથાપિ અપાર્થિવ છે. વિદ્યા, મેધા, પ્રતિભા કે કલા જેવી દેવાંગનાઓ સમી પ્રભાઓ જેની સહચારિણીઓ હોય એની અદેખાઈ તો સૌ કરે, પણ એમાં એ ખોટું કરે છે એમ કોણ કહેશે ?

વળી કોઈ વાર અવિદ્યા, દુષ્ટુદ્ધિ કે અભાસકિત જેવી સહ-ચારિણીઓના સંસર્ગથી અનિષ્ટ સાહિત્ય-સંતતિ પણ જન્મે એ વાત આપણે છેક ભૂલી જવા જેવી નથી. જેમ સંસારમાં અને સાગરમાં, તેમ સાહિત્યમાં રત્નો પાકે છે તેમજ શંખો ને કાડી, કાડા, માછલાં, મગર ઇત્યાદિ ધણું પાકે છે. શંખો થોડા ઉપયોગના છે એમ કહેવાનો મ્હારો હેતુ જ નથી. શંખ તો આગળના બધા શરવીરો રાખતા અને શંખ તો પૂજ્ય છે. કારણ કે શંખ એ સીપનો ભાઈ હોઈ, મોતીનો મામો અને લક્ષ્મીનો બન્ધુ થાય છે. શંખ એટલે આ જમાનાનો ગ્રામોદ્દેશ; માટે શંખ ઇત્યાદિની ઉપયોગિતા વિષે મ્હારે કહેવાનું જ નથી; પણ મ્હારું નિવેદન એ છે કે સાહિત્યની જે અનેક વાનીઓ દુનિયામાં વિદ્યમાન છે; તેનો ઉપયોગ આપણે બરાબર કરવો હોય તો આપણે તે બધીનાં લક્ષણ, ગુણ-દોષ અને મૂલ્ય જાણવાં જોઈએ.

અત્યારે આપણા વિવેચકોનો ભાર કૃતિના રૂપ રંગ ઉપર વિશેષ હોય છે. એ ખરું છે કે રૂપ રંગ વગર મન ખૂંપતું નથી તથાપિ એટલું તો કહેવું પડશે, કે જો કે આકર્ષણ થાય છે રૂપ, રંગ ને રીતથી, પણ ગુણ ન હોય તો એ આકર્ષણ ટકી રહે નહિ. વળી એ પણ આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે ઘણાને મન રૂપરંગજ મુખ્ય હોતાં નથી, કારણ કે તેઓ નત્રતાથી, પોતાની અભિલાષાઓ પોતાના પ્રમાણમાં રાખે છે. એટલે સીધા સાદા સાહિત્યનો પણ ઉપયોગ છે, અથવા વધારે છે એમ કહિયે તોય ચાલે. તથાપિ સાહિત્યના રૂપ રંગ વિષે ધ્યાન ખેંચવાનો નહિ, પણ એના ગુણ દોષ જાણી તેનો ઉપયોગ કરવાની સૂચના કરવાનો મ્હારો અત્ર આશય છે. સાહિત્યનો ઉપયોગ ઔપધિની પેઠે આપણે કરિયે તો કેટલા બધા ભટકારા મટી જાય !

શરીરોના વૈદ્ય-દાકારો કરતાં પણ, મ્હને લાગે છે કે, વધારે જરૂર તો દુનિયાને માનસના ધન્વંતરીઓની છે. કોણ કહેશે કે

મનને પણ શરીરથી સવાયા વિકાસે, વિકાસના પ્રકોપ, વેદના જ્વર, અતિસાર, ઘેલછા, આંકડી, વાઈ અને ઉલ્ટીઓ નથી થતાં ? મ્હને તો લાગે છે કે ભવિષ્યમાં માનસ વૈદ્યોની-વધારે ને વધારે માગણી થશે. માનવમાનસને સારી તંદુરસ્તીમાં-સ્વાસ્થ્યમાં, કે કહો મન-દુરસ્તીમાં રાખવાને પણ કોઈક સારી માત્રા ધણુંખરું લેતા રહેવાની જરૂર રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ માનસ એ એવી સંકીર્ણ અને ગુંચવાયેલી ચીજ છે કે એમાં વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે એની દવાઓ પણ બદલવી પડે. એથીજ એક પ્રકારના સંદેશ કે આદેશ સદા સરખું કામ કરતા નથી. એક મનુષ્ય પામર કોટિમાં હોય તો એને સૈંદર્ય અને સુગન્ધનો મહિમા બતાવી જરા રસિક બતાવવો પડે. જો એ સૈંદર્યમાંજ મોહિત કે વિષયબદ્ધ થઈ ગયો હોય, તો એને બુદ્ધિજન્ય વિવેકનો બોધ કરી વિષયનો વાંસો ચે બતાવવો પડે. જો એ બુદ્ધિના પાશમાંજ ભરાઈ ગયો હોય તો બુદ્ધિ કેવી સ્વૈરિણી છે અને એનાં ઓજ કેવાં નિર્બળ છે એ બતાવવાને બુદ્ધિથી પર એવા પુરૂષની એને મોહિની લગાડવી પડે.

અંત્ર એટલે વિચારોની એક ગુટિકા એમ કહિયે તોય ચાલે. કોઈ સાહિત્યનાં પાનાં સોનાના વરખનાં પાનાં જેવાં હોય પણ કેટલાકને તે ભારે પડી જાય, કે માફક ન આવે. કોઈ સાહિત્ય ફૂટસૉલ્ટ જેવું સરસ ને ઉભરાભર્યું હોય, પણ તે જરા તાળ થવાનાજ કામમાં આવે, તેમ કોઈ સાહિત્ય એવું જલદ હોય—આયોડાઈન જેવું—કે આળી ચામડીવાળાને બૂમાબૂમ કરાવે. આ પ્રમાણે સાહિત્યના ક્વાથો, અવલેહો, મોદકો, પડીકીઓ, ચૂર્ણો, ગોળીઓ અને રગડાઓનું સમજવું. ન્યારે એજ સાહિત્ય, જીવન્ત તેમ જવલન્ત રૂપે વક્તાની પ્રત્યક્ષ વાણીદ્વારા આપણી સન્મુખ દાખલ થાય, ત્યારે આપણે એને ઈન્જેક્શન કહી શકિયે. દાકતરે આવવું પડે એટલે એની કિંમત વધારે; અને અમરે વધારે તેથીજ. વળી એમાં માત્રા લેવાઈ છે એ પણ ખાતરીબંધ કહી શકાય.

આટલીઓની દવામાં તો એમે ખરૂં કે એવો તેવો, ઈન્જલા-પ્રેમલા જેવો, દરદી હોય તો દવાખાનેથી આટલી તો ભરી જાય, પણ દવા આટલીમાંજ રહે એટલે ગુણુ લાગે પણ ક્યાંથી ? દવા લેનારની સંખ્યા માત્ર વધે.

સાહિત્યવડે કે અન્ય વાક્યમયવડે માનસની ચિકિત્સા કરવાની વિદ્યાને આપણે અક્ષરોપચારવિદ્યા અથવા Therapeutics of Letters કહિયે. અત્યારે પણ આપણે શબ્દનો અને સાહિત્યનો ઉપયોગ માનસને અસર કરવાને કરિયે છિયે. આપણને ગમગીની લાગતી હોય ત્યારે આપણે રમુજનું ચોપાનિયું લઈને બેસિયે છિયે. નવો પરણેલો યુવક પોતાની નવશિષ્યાને પોતાની પ્રિય ચોપડીઓ વાંચવા આપે છે. રાજ્ય પ્રગ્નને સંસ્કારી ખનાવવા શિક્ષણમાં સાહિત્યને યોજે છે. એટલે સાહિત્યનો ઉપયોગ તો કરાય છે પણ એ એવી રીતે કે કેમ જાણે એની બધી વાનીઓ ખાવાના કામની હોય. જેને જે ભાવે તે તે લેવા માંડે છે, આપવા માંડે છે, કે ગળે ઉતારવા માંડે છે, પણ વિચારોની અસરોના જેઓ જાણુકાર છે, તેઓ સાહિત્યના નિપુણ ગ્રંથોને એવા શાકભાજી કે રોટલી દાળ જેવા નહિ ગણે. એને તો ઔષધિઓ જેવાજ કહી શકાય. અને તેની યોગ્ય માત્રા યોગ્ય સંજોગોમાં લેવાય ત્યારે જ યથેષ્ટ લાભ થઈ શકે. બધાનો ગડબડ ગોટાળો કરી, બેળશેળ કરી, ગમે તેમ એ લીધે જમ્યે તો કદાચ અડનું ગડ થાય.

આપણે અંગ્રેજોના પરિચયથી જેને 'ડોઝ' કહિયે છિયે તેને આપણી માતૃભાષામાં માત્રા કહે છે. તેમ જે ઔષધની થોડીક માત્રાજ લેવાય એવાં ઔષધોને પણ વિચારોના સંબંધથી માત્રા કહેવામાં આવે છે. આપણા દેશી ઔષધોનું જૂના કવિઓની કવિતાની પેઠે કુખ એ છે કે તે જરા વધારે હ્યો-ઓહું હ્યો પણ તુકશાન ચામ્ર નહિ. પણ હવેના જમાનાનું કેટલુંક સાહિત્ય એવું નરમ

નથી. એ સ્ટીમ એંજીન કે સ્ટીમ રોલરની ઝડપે અને જોરે કામ કરે છે. સોશિયલિસ્ટો કે એનાર્કિસ્ટો કે કૉમ્યુનિસ્ટો કે બૉલ્શેવિકોન ગ્રંથો વાંચો તો યુરોપનાં પાખંડો સંબંધે આંખ ઉઘડી જાય દેખાવમાં તો એમજ લાગે કે સ્લામો પક્ષ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો એવું ઈન્વેરેરિટી કે પિરોજશાના હાઇકોર્ટ પાસેના લાપણુ જેવું સાહિત્ય હવે વધતું જાય છે. અને વકીલના જોર પ્રમાણે એ સ્લામાને આંજ પણુ નાંખે છે. એ અજીત તો નથી હોતું પણ અજીત લાગે છે ખરું.

આપણે અહીં પણ જલદ સાહિત્યનું પ્રમાણ વધતું જાય છે કારણ કે હવે બોલવાની છૂટ વધારે રહી, ને કોઈ માણસ પણ જીલનું બહુ છૂટું હોય તેને પહોંચાતું નથી એ જાણીતી વાત છે પછી સાંભળનાર એની કિંમતે કરે; પણ એ જૂદી વાત. મ્હને કોઈ વાર એમ લાગે છે કે અરબી ઘોડાને તેમ વાળીના ઘોડાને પણ લજામની જરૂર હોય છે. અને ત્યારેજ એ સરસ અને મુદ્દાનું કામ કરે છે. સંયમવડે બળનું નિયમન થાય છે અને બળ સદુપયોગમ આવે છે એ પણ નોંધવા જેવું છે. રામાયણ કે ભાગવત જેવ ગ્રંથોમાં જબરજસ્ત શક્તિ છે પણ તે સંયમની દુલિતા છે.

માનવને દિતપ્રદ સંદેશ જોમલયો આપવો એ બૃહદ્ સાહિત્યનું સ્વભાવસિદ્ધ કાર્ય છે. ત્રિવિધ તાપથી ઘેરાયેલા માનવને ત્યારે સંસાર દુઃખરૂપ જણાઈ આવે, ત્યારે વિવેકના પ્રભાત જેવી નરસિંહ મહેતાની પંક્તિઓ કેવી શાન્તિકર થઈ પડે:—

જે ગમે જગતગુરૂ દેવ જગદીશને તે તણો ખરખરો ફેંક કરવો,
આપણો ચિંતવ્યો અર્થ કાંઈ નવ સરે, બગરે એક ઉદ્દેગ ધરવો.

x

x

x

x

હું કરું, હું કરું એજ અજ્ઞાનતા શકટનો ભાર જ્યમ જ્ઞાન તાણે,
સૃષ્ટિ મંડાણુ છે સર્વ એણીપેરે જોગી જોગેશ્વરા કોક જાણે.

અથવા ભવિષ્યની ચિંતાના ભારથી દબાઈ ગયેલા અને મિથ્યા મથન કરતા માનવને સારૂ દયારામભાઈની મીઠી ગોળા કેવી કામમાં આવે એવી છે:—

જીવ તું શિદ્ધને ચિંતા ધરે,
કૃપાળુને કરવું હોય તે કરે.

અને તે છતાં મનુષ્યને નિરાશ થઈ જતો અટકાવવાને સારૂ મણિલાલભાઈની લીટીઓ અમર આશાનું એને સ્મરણ આપવા કેવી ઔષધ સમાન છે:—

કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે;
ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ ઊંડી લપાઈ છે.

વૈરાગ્યને સારૂ ભોળા ભગતના ચાખખા અથવા કબીરનાં પદો લઈ એનું એજ બળ ધરાવે છે; કારણ કે સમય બદલાયો છે પણ માણસ તો લગભગ એવાંને એવાં જ રહ્યાં છે.

એ વાત ખરી છે કે ચાલના વ્યસનથી કે મોહમચીના પાણીથી નબળા થઈ ગયેલા કોઠાવાળાને ભોળાના ચાખખા ભારે પડી જાય. એમને તો સુદર્શન પણ ભાવે નહિ; એમને તો હોમિયોપેથી જેવી દવાનાં બે પાંચ ટીપાં કે સફેદ ન્હાની ન્હાની તીકડીઓજ ફાવે. કારણ એમના મોતીના કાંટા જેવા બંધારણમાં મુલાયમ માત્રાજ સારૂ કામ કરે. સામળભટ્ટના છપ્પા કે દલપતરામભાઈનાં ઠોક મારીને નીતિનો બોધ દેતાં કાવ્યો, એવા આંધાવાળાને ઘણુંખડું કરિયાતા કે એરંડીયા જેવું કસાણું મોઢું કરાવી નાખે.

પણ આ સંબંધે આપણે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે ઔષધની બાબતમાં આપણે મનની રૂચિ ઉપર બહુ આધાર રાખવા જેવું નથી. એરંડિઉં કે સુદર્શન પીવું કોને ગમે છે, પણ આપણે બધા એને મને કે કમને પિયે છિયે. દાક્તરો દરદીનું મન જોઈને

વાત કરે છે તેમાં તો લાંબું ચાલે છે. આપણા વૈદ્યો વધારે સખ્ત હોય છે, જો કે હવે તો દેશી વૈદ્યો પણ દરદીને લાવે એવાં સ્વાદિષ્ટ વિરેચનો વિગેરેથી કામ કરે છે. અને તેથી તેઓને લાલ પણ વિશેષ થાય છે; કારણ રોગ મોડો મટે પણ દરદી તો રાજી રહે. કોઈ દોષાદિકનો પ્રકાપ થાય તો દાકતર—વૈદ્ય થોડાજ જવાબદાર હોય છે. તમે કહો કે ફલાણું ખવાય કે નહિ ને તમારો આગ્રહ દેખે તો કહે કે ‘હા, થોડું લેવું.’ તમારું માત્ર મન મનાવવા જેટલું થોડુંકજ લ્યો ને તે સાવધાનીથી લ્યો તો ખનતા સુધી નડે પણ નહિ; અને કદાચ કાંઈ વિક્રિયા થઈ તો તેણેથીજ થઈ એમ કોણે કહ્યું? અને ગમે તેનાથી થઈ હોય તોય વૈદ્ય—દાકતર ક્યાં ગામ ગયા છે?

જેવો જમાનો તેવા દરદી પણ હોય છે. અને તેમને સાર જમાનાને લાયક વૈદ્ય—દાકતર હોય ત્યારે એમનું કામકાજ સારું ચાલે છે. આમાં વાતાવરણ જોધને વાત કરવી એ સૂત્ર અલુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એક વિલાયતી બાઈ દશે. ભલકાખંધ, ફેશનેબલ અને દાકતરોને પણ આંજી નાંખે એવી; એને રોગ કશોજ નહિ, પણ જેમ વગર કારણે અત્યારે કેટલાકને ચરમાં ખેંદરવાનો શોખ થાય છે, તેમ એને પણ મુલાયમી માંદાપણનો શોખ થયેલો. તે નવાનવા દાકતર પાસે જાય પણ પેલા એને તપાસીને કહે કે તમારે માત્ર સારી હવા ખાવાની જરૂર છે, તમને કાંઈ વિશેષ જરૂર નથી; અથવા કોઈ વળી સ્ટ્રેજ જાણીતું પેટન્ટ ટોનિક ખતાવે. પણ બાઈને સંતોષ થાય નહિ. છેવટે જેમ સૌને મળી જાય છે એમ એને એનો ગુરૂ મળ્યો અને એને તપાસીને એ ગંભીર થઈ ગયો અને બધી વાતચીત સાંભળીને પછી કહે છે કે “હં, તમે આગળ ઉપર તમારી તંદુરસ્તી તપાસાવેલી કે કેમ?” પેલી કહે “હા, અરે ફલાણુને, ઢીકણુને ‘કન્સલ્ટ’ કર્યા પણ તેઓ કાંઈ સમજી શકતા જણાતા નથી.” દાકતર કહે “હં, એમ જ. તમારે તો લાંબી ટ્રીટમેન્ટ લેવાની જરૂર છે; તમારે અહીં નિયમિત રીતે આવીને ‘ઓકસીજન ટયુબ્સ’

ની મ્હારી ‘સ્પેશિયલ ટ્રીટમેંટ’ લેવી પડશે.” હવે આઈને સંતોષ થયો. ‘તે ટ્રીટમેંટની સેજની એક મીની બેસે ત્હેની ચિંતા નહિ, પણ ખરેખરી દવા તો થાય.’ અત્યારે એ જમાનો છે. જૂની સારી સાહિત્યની માત્રાઓ હવે સસ્તી પડે છે. એનું એ, ‘સારી હવા ખાઓ’ એમાં તે શું? એટલે હવે સારી ને સસ્તી હવાને બદલે ‘ઓક્સીજનના ટયુબની ટ્રીટમેંટ’ આપવાની અગત્ય સમજનારા પણ કેટલાક પૈઠ-દાકતરો તૈયાર થયા છે. એવા ખખરદાર દાકતર સાહેબ એમ ન કહે કે:—

“વૃક્ષમાં ખીજ તું, ખીજમાં વૃક્ષ તું
જોડે પટંતરો એજ પાસે;
ભણે નરસૈયો એ મન તણી શોચના
પ્રીત કરે પ્રેમથી પ્રગટ થાશે.”

કારણ એમ તો બધા માનસના ધન્વંતરીઓ કહી ગયા છે. અત્યારના ઉગતા જમાનાને તો રા. ખખરદાર જેવા પાસેથી આના જેવા કંઈક નવતર ‘ટયુબ’નો ઉપયોગ કરવાનો હોય:—

“ક્યાં છે સંતાયો મ્હારો સાહેબો, ઓ સંતજી,
વન વન હું વાસ એના શોધી વળ્યો,
ઉંચે નિહાળી ઉંડી આલની અગાધતા,
નીચે પાતાળનો ન પત્તો મળ્યો.

* * * *
ધબકીને ઉડે મ્હારું હૈયું હુલામણું,
અણુગણુ જગત મેં મારે ઉદરે ભર્યું;
એ રે સાહેબો મારે હૈયે સંતાયેલો,
હસવું ન એનું મારી નજરે તર્યું;
* * * *

શાને સંતાય મારા સાહેબા તું બીતરે,
ક્યાં તક બૂલવણીમાં ભમતો બૂલું ?
જનરે જગત્ તારું નથી રે જોષતું;
આવ રે સાહેબા, તારી ડોકે ઝુલું.”

અને આવી મુલાયમ ઔષધિની અસર મુલાયમ તબીયતવાળા ઉપર સારી થાય. અત્યારની નગમ્યાની નાસ્તિકતાની સ્થામે પુરાણી ગદ્યની દલીલો ઘણું ખર્ચે કામ કરતી નથી. એને સાફ ‘કલાપિ’ ના કોમળ પીછાની સારવાર હીક પડે. રવિન્દ્રબાણના જેવા અપરોક્ષ દર્શન સમેત એ કહે છે:—

ન્યાં ન્યાં નજર મ્હારી દરે,
યાદી ભરી ત્યાં આપની;
ન્યાં ન્યાં ચમન ન્યાં ન્યાં ગુલો,
ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની.

અહીં અંતરનો એવો રણકાર છે કે પાસેનાં સર્વ અંતરો એની જોડે સહસંગીતમાં રણરણી ઉડે છે.

કેટલીક દવાનાં કારખાનાંવાળાઓને ખાસ તેજની દવા બનાવવાની જરા વધુ ખાચેશ રહે છે, કારણ એમાં કમાણી સારી હોય છે. હાલ વિલાયતના સાહિત્યમાં આવું બહુ છે, અને ત્યાં તેમ અહીં પણ હવે તો કેટલાક એમ પણ માનવા લાગ્યા છે કે મન ભાવતું સાહિત્ય એટલે સાફ સાહિત્ય. અલબત્ત કવીનાઈન જેવી કડવી દવાને પણ ગળ્યું અસ્તર લગાડી ટ્રબ્લેટ બનાવવામાં આવે તો ઝટ ગળે ઉતરી જાય એ ખર્ચે છે અને એમ કરવું એ બહુ ઈચ્છવા જેવું છે, કારણ કે ‘પ્રિયં બ્રૂયાત્’ એમ મનુ મહારાજ પણ કહે છે. પણ માણસને જેનું મન થાય તે બધુંય ફાયદોજ કરે એમ માની લેવા જેવું નથી. તાવ ઉતર્યા પછી વધારે ખાવાનો

‘આહુતો’ થાય છે; તાવમાં દહીં ખાવાનું મન થાય છે, અને કોલે-રાવાળાને પાણીની ધક ખૂબ લાગે છે પણ જાણુકાર દિતેચ્છુઓ આ ચીજો તેને આપે નહિ.

વળી ‘સ્લીપીંગ પ્રાઇટ’ જેવી કેટલીક દવાઓ ખનતા સુધી લેવાય નહિ તેમ સાઈ. અને કેટલીક એડ્રીનેલીન કે ડિજીટલિસ જેવી ખરે વખતેજ લેવા જેવી હોય છે. સ્ટીમ્યુલન્ટો ખાસ જરૂર પડયે ફીક, પણ સમજ્યા વિના વધારે લીધે જવાય તો હેરાન કરી નાંખે. કેટલાક ક્રિયાપ્રેરક સાહિત્યનું આવું હોય છે. નર્મદ કહે છે:—

સહુ ચલો જીતવા જંગ ખુગલો વાગે,

ચાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે.

આવી શિખામણ કેકાળાસર લગાડાય તો તો ફીક, પણ જો માણસ જેમાં તેમાં ફૂદીજ પડવા માંડે તો કોઈ વાર ભારે પડી જાય. કોઈને નર્મદ જેવું સુધારાનું કુદકણ ધાયું હોય તો તેને સાઈ એમનોજ ‘ધર્મ વિચાર’ નો ઉકાળો સાઈ કામ કરે. ઉગતાં યુવક-યુવતીઓ—વિશેષે ન્યારે પરણ્યા વિનાનાં હોય, ત્યારે તેમને હું સરસ્વતીચંદ્રનો પ્લેલો ભાગ લેવા ભલામણ કરું નહિ. વળી ‘રાઈના પર્વત’નું ઉંચી કોમની બાળવિધવાને સેવન કરાવવું એ જોખમકારક છે. રા. મુનશીની કેટલીક માત્રાઓ માણસ જરા પરિપક્વ ન થયો હોય, ને કાચો કોડો હોય ત્યારે કાંઈનું કાંઈ કરી એસે. ‘જયા જયન્ત’માં પણ કેટલીક માત્રાઓ એવી આવે છે, કે એ જો નબળા જ્ઞાનતંતુવાળાને આપી હોય તો કદાચ એકમાંથી એ કરી એસે. રા. ન્હાનાલાલની કાષ્ટઔષધિઓ કેટલીક બહુ સારી હોય છે; અને ઘણાખરાં તેનો સારી રીતે લાભ લઈ શકે. શ્રીયુત ગાંધીજીની કેટલીક માત્રાઓ બહુ સારી હોય છે પણ કેટલીક ભારે પડી જાય એવી હોય છે.

પ્રતિદિન માનવના માનસ ઉપર વાંચનની એટલે સાહિત્યની અસર થયે જાય છે. એટલે પ્રતિદિન એના સાહિત્યનાં નિદાન

ચિકિત્સા થવાં જોઈએ. પણ આમાં મુશ્કેલી છે ચાહના જેવી. બધા જાણે છે કે ચાહનું યે એક જાતનું વ્યસન છે, પણ લગભગ સૌને લાગ્યું હોય એટલે કેણુ કોને કહે ? પણ મ્હને એમ તો લાગે છે કે આપણુ સર્વના અંતઃકરણને કોઈ ને કોઈ માત્રાની આવશ્યકતા રહે છે. આપણું બંધારણુ સાઈ હોય તોય શિયાળામાં કાંઈક પાક ખાવાની વૈદ્યો ભલામણુ કરે છે, એવી રીતે સારા બંધારણુવાળાને પણ હું અવારનવાર, અઠવાડીયામાં એક બે વાર, ભગવદ્ગીતા કે ભાગવત કે ઉપનિષદની પુષ્ટિની માત્રા લેવાની ભલામણુ કરું. આપણે ‘તન’દુરસ્તીની જેટલી કાળજી રાખિયે છિયે, એટલી કાળજી ‘મન’-દુરસ્તીની રાખિયે તો આપણાં જીવન કેટલાં બધાં સુધરી જાય ! મન ઉપર તો આપણાં સુખદુઃખનાં મંડાણુ છે.

મ્હેં કેટલાક લોકોને વાજબી ફરિયાદ કરતા જોયા છે કે કેટલાક ગ્રંથોથી માણસો-મ્હોટાં શું કે ન્હાનાં શું-છછીલાં બની જાય છે, કેટલાંકથી નાસ્તિક બની જાય છે, કેટલાંકથી તુરંગી બની જાય છે અને કેટલાંકથી નીતિબ્રજ થઈ જાય છે. અને આમ બને તેમાં કંઈ અસંભવિત નથી. કારણુ કે આપણે બધા આપણી આસપાસની અસરોને થોડાઘણા વશ હોઈએજ છિયે અને પુસ્તકની અસર એ વિચારોની અસર છે, અને તે લેખકની શક્તિના પ્રમાણુમાં બળવાળી પણ હોય છે. અત્યારે તે અસરની આપણને પુરતી કાળજી નથી, તેથી અત્યારના જમાનાની ઘણીખરી મારામારો ઉભી થઈ છે, એમ કહેવાનું મ્હને મન થાય છે. ઘણાખરા માણસો અનાયાસે કે અહ્યાયાસે જે પુસ્તક કે ચોપાનિયું હાથમાં આવ્યું તે વાંચે છે. પરિણામ પેલા શ્લોકમાં ઉઠવૈદના વૈદાની લકીકત કહી છે એવું આવે તો આશ્ચર્ય શું ?

यस्य कस्य तरोर्मूलं येन केनापि घर्षितम् ।

यस्मै कस्मै प्रदातव्यं यद्वातद्वा भविष्यति ॥

લખાણુના મૂળમાં ગમે તે સિદ્ધાન્ત હોય, હરકોઈ માણસે તેનો

ભાંગશે વાટયો હોય અને પછી ગમે તે માણસ તે વાંચે તો પરિણામ તો આવે. પણ શું ? યદ્વા તદ્વા.

હરકોઈ વિચારોનું પુસ્તક કે પ્રેરણાનું પુસ્તક વાંચીને, તેમાંથી સાર લેવો એમ આપણે કહિયે છિયે; કેમ જાણે સાર લેવો એ ભાજીભૂળા જેવી ચીજ હોય. ખરી વાત એ છે કે સંસ્કારો તો અનાયાસે આવી જાય છે—ચ્છેાંટી જાય છે. બધું વાંચવું ને તેમાંથી સાર લેવો એમ કહેવાનો ઘણાને શોખ હોય છે. તથાપિ આપણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બધું જ્ઞાન બધાને મળી શકતું નથી અને તેથી સમગ્રદર્શનમાં જે સમતોલન શક્તિ આપવાનો પ્રભાવ છે તે ન આવતાં, વિલિન સાહિત્યના વિનિયોગથી પણ વિલિન ભાષાઓના ‘એબલ’ જેવો સંઘર્ષ અને વિરોધ જામી પડે છે. આ સંઘર્ષના અને વિરોધના વાચ્યોવિગ્લાપનને આપણે કેટલીકવાર જાગૃતિ માની લઇયે છિયે.

સમયના પ્રવાહની સાથે જેમ વિકૃતિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ વિચારોમાં પણ સંકીર્ણતા અને ભિન્નતા વધતી જાય છે એ સ્વાભાવિક છે. મનુષ્યના માનસનાં અવનવાં અને નવનવાં પાદાન્તરો થયાજ કરવાનાં. એક વિવેચક જણાવે છે કે ક્રાન્સમાંજ અત્યારે પંચાવન લેખનસંપ્રદાયો છે. ઈંગ્લાંડમાંજ ‘કલાસિસિઝમ’, ‘રોમેન્ટિસિઝમ’ ‘રિયેલિઝમ’ ‘નેચરલિઝમ’ ઇત્યાદિ કંઈક ‘ઇઝમો’ ઇસિમેને ગુંચવી રહ્યાં છે એ કયાં અગ્ગયું છે ? આ બધા પવનો વારાફરતી સાહિત્યમાં ચાલ્યા કરવાના. કારણ એકથી કંટાળે એટલે લોકો બીજામાં જાય એ સમજાય એવું છે. એટલે ઘણાખરા વિશિષ્ટ સાહિત્ય સંબંધે એમ પણ કહી શકાય કે, જો બરાબર રીતે વિનિયોગ કરવામાં આવે તો તે ઉપયોગી થઈ શકે. પણ તે જો વગર સમજ્યે વપરાય તો તેનો જુદોજ નતિજો આવે, અથવા ‘વાંદે ને વીંછીએ કરડ્યું’ એવો ઘાટ થાય. જેમ કોઈને અતિસાર થયો હોય તેને વિરેચન આપિયે—પછી જલે તે સ્વાદિષ્ટ હોય તોય કામનું

નહિ. પણ માનસના ભિષગ્વરો જ્ઞેલા નથી, કારણ એની પરીક્ષા સદાય અધરીજ રહેશે.

એક રીતે તો સમન્વયીઓ કહે છે કે અયોગ્ય: પુરુષો નાડસ્તિ તેમ પુસ્તક પણ અયોગ્ય હોતું નથી એમ પણ કોઈ કહે, કારણ કે ખોટાં પુસ્તકો પણ એના પ્રેમીઓને તો સારાંજ લાગતાં હશે ને ? પણ વિલાયતી કપડાં બાળી મૂકવાની હોળીઓ આગળ થતી, તેમ કેટલાંક પુસ્તકોની હોળી કરવાની ભલામણ હું ન કરું, તેવીજ રીતે ગમે તે અસ્પર્શ્ય પુસ્તકને વગર કારણે માણસને ખઝાડી દેવાનો પણ હું પ્રયત્ન ન કરું. મને તો લાગે છે કે જો આપણને શાન્ત, ઉદાર, અને જ્ઞાની તત્ત્વદર્શી ગુરુ જેવો સાહિત્યભિષક ન મળે, તો સામાન્ય હાપણવાળા માણસે તો જે સાહિત્યની કીર્તિ ચિરકાળ ટકી રહી હોય, તેના ઉપરજ વિશ્વાસ રાખી તેનો ઉપયોગ કરવો એજ સલાહભરેલું છે.

મ્હેં આગળ સૂચવ્યું તે પ્રમાણે ગુણદોષનો વિચાર કરીને જો સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો આપણા માનસ ઉપર ગમે તે ક્ષણે શબ્દમય વિઘ્નપાતનો ભય રહે છે તે ઓછો થઈ જાય. દષ્ટાંત તરીકે ફ્રેંચ લેખક વોલ્ટર, અંગ્રેજ નાસ્તિક મિલ, અને જર્મન નાટ્યકાર વીડકાઈન્ડના જેવી કેટલીક શીશીઓને ‘ઝેર’ની ચિકીત્તી ચોખ્ખા પછી બહુ જોખમ નહિ. દાક્તરો અને વૈદ્યો ઝેરનો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે. ઝેરો તો કેટલીક વાર બહુ કામ કરે છે કારણ એનામાં ઉગ્ર શક્તિ હોય છે. ઝેરે ભારતને, અને યુરોપનેય છિન્નભિન્ન કરી દીધો તો બીજું શું ન કરે ? વીડકાઈન્ડ એક લડવૈયો છે અને સેનાનના તરફથી લડે છે. એને ખાસ શૈલી નથી કારણ ‘એનું’ તોફાની માનસ એજ એની શૈલી’ છે.

યુરોપની નીતિ અને વર્તણૂક સંબંધે કોઈને ભ્રમ હોય તેણે ઓલિયેરનાં કે કાર્લ સ્ટર્નહીમનાં નાટકો કે ટૉલ્સ્ટોયની નવલકથાઓ વાંચવાં. ઓલિયેર દસાવતો જાય છે ને પડદો ખોલતો જાય છે.

સ્પર્શની તેની 'તારની શૈલી'થી તાર જેવી અસર કરે છે. અને ટોલ્સ્ટોયના અંગગોળા તો યુરોપની 'ઉપરસે' તો અચ્છી અનેલી 'ટાપટીપનાં છોતા ઉરાડી નાંખે છે. જેને સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાની મોહિની લાગી હોય તેને સારૂ અનાંડ શૌનું ફિલેન્ડરર અથવા 'યુ નેવર કેન ટેલ'નું નાટક ઉપયોગી ગણાય, અને જેને ઇતિહાસની મોહિની લાગી હોય તેને એનુંજ 'સીઝર અને ક્લોડીઓપેટ્રા' કામ આવે. જેને બહુ લખ લખ કરવાનોજ છન્દ લાગ્યો હોય તે હુધ અર્ટિસ્ટ પાસેથી કાર્યનો પ્રેમ કે કર્મવીરતાનો સંદેશ મેળવી શકે. એ કહે છે કે એક મહાન કાર્ય કરવું એટલે ક્ષણભર જીવન અને કવિતાને નિકટ આવીને સ્પર્શ કરવો, એક ક્ષણિક ધન્યાવસ્થામાં પોતાના સંબંધો ઉપર અને સાથીઓ ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ગંભીર કરવું, દુનિયાની કીર્તિમાં ભાગ પ્રાપ્ત કરવો. લોકસત્તાની પાછળ ઘેલાં થયેલાંને કાલાંધલનાં વ્યક્તિમાહાત્મ્યનાં 'ઝાઝ બેન્ડ' બહુ ઉપયોગી થઈ પડે, અને એથી પણ જોરદાર માત્રાની જેને જરૂર પડે એવું હોય, એને સારૂ સાત આઠ વર્ષ ઉપર ગુજરી ગયેલા ફ્રેન્ચ લેખક પૉલ એદમના પાછલા ગ્રંથો રામબાણુ થઈ પડે, જેમાં એ ત્રિવિધ વ્યક્તિવાદ, ઉત્સાહ અને સામર્થ્યનો—હથિયારબંધ વીર પુરુષનો—લગભગ મુક્કાલિની કે કચસરનો આદર્શ પ્રેરે છે. આનેતોલ ક્રાન્સની પેઠે જેને લડાઈમાં લડવાની ઘેલછા લાગી હોય તેને સારૂ પૉલ બોર્જેતની માત્રા સારી કામ આવે. એ લલામણુ કરે છે કે લડાઈના વખતમાં લેખકે લખાણુનોજ વળગી રહેવું.

સંસારનું સમ્યક્ દર્શન કરી નિરાશાઓથી અચવાને સારૂ હુડાડનાં જીવનદર્શનનાં સીરમ લેવાથી તરત અસર થાય. માર્વિન કે કે ટેનિસનની પેઠે દુનિયાં સારી રીતે આગળ વધતી જાય છે એવો જેને ભ્રમ હોય, તેને વિચારક ડૉ. ઇન્જ કે ઘોકાપંથી કાલાંધલ કે તત્ત્વચિંતક ડૉ. ન્યુમૅનનાં સીરમો બહુ લાભદાયક થઈ પડે. કૌટુંબિક આદર્શનો જેને પ્રેમ ન હોય એને હેન્રી બોર્ડોની નવલકથાઓ ઉપયોગી

થાય, જેમાં એ માનવના પાર્થિવજીવનની સ્થિતિ અને સામર્થ્યનો આધાર એની કુલીનતા અને આદર્શો ઉપર રહે છે એવી પ્રમળ વ્યંજના કરે છે. કુટુંબના સ્નેહજીવનની મીઠી માત્રાને સાર આપણા કવિ ખોટાદકર પણ સારા ઉપયોગમાં આવે એવા ક્યાં નથી ? વળી કેટલીક કેટલીક માત્રાઓ એક કિસ્સામાં ફાયદો ન કરે તે બીજા કિસ્સામાં ઉપયોગી થાય. સંસાર તરવાને પારમાર્થિક જ્ઞાન મેળવવું હોય તો શ્રી. તિલક મહાશયનું “ગીતા રહસ્ય” બહુ કામ ન આવે, પણ જો કોઈને રાજકીય પ્રયત્નોમાં ધાર્મિક જોમ જોઈતું હોય તો તે બહુ તેજ લાવનારી ઔષધિ છે.

અહીં પ્રશ્ન એ થશે કે “સાહિત્યના ગુણદોષ યથાર્થ પારખનારા અને તે પ્રમાણે માત્રાનો ઉપયોગ, નિદાન કરીને, ખતાવનારા લાવવા ક્યાંથી ? અત્યારે તો જે હોય તે પોતાની ગોળીઓ અને ચૂરણો અને રગડાઓ આપવાને તૈયાર થઈ જાય છે. સૌ પોતપોતાના પાંચ-પચીસ, જેવી પોતાની ગુંજાશ, એ પ્રમાણે સાગ્રીતો રાખે છે ને પોતાની દવાનાં વખાણ અને બીજાનીનાં વખોડ ફાંક્યે રાખે છે, તેમાં સાચી ખોટી પારખવી શી રીતે ?” આવા ઘણા પ્રશ્નો હોઈ શકે; અને તે પ્રશ્નો મહત્વના છે એમ પણ કહી શકાય. પણ તે સંબંધે તો મુંઝવણ આપણને શરીરની દવા કરનારાઓને અંગે છે તે આમાંય હોય તો આપણે બહુ ફરિયાદ કરવી ન જોઈએ. આપણે ચાર જાણકારોને, જે અનુભવીઓને પૂછવાનું કે વૈદ્યરાજ કેટલુંક ભણ્યા છે ? કેવુંક કામ કરે છે ? પોતે સ્વભાવે કેવા છે એ બધું પૂછવાનું, અને બધામાંથી આપણો સાર કાઢવાનો. વળી વિલાયત જઈ આવ્યા હોય, એટલા ઉપરથી પણ આપણે મોઢી પડવાનું નહિ કારણ કદાચ જ્ઞાન સાફ હોય પણ એમને પોતાનેજ ધનનો ધખારો લાગુ થયો હોય, તો એમની દવા લ્યો તોય ભલીવાર થાય નહિ. વળી એમનામાં મનની શાન્તિ કેવીક છે એ જોઈને પણ એ તમને કેવીક શાન્તિ આપી શકશે એની કાંઈક અટકળ બાંધી શકો,

કેસકે પોતાની પાસે જે હોય તેજ માણસ આપી શકે; જેની પાસે જે ન હોય, તે કયાંથી આપી શકે ?

મનુષ્ય પોતે પોતાનો બન્ધુ અને પોતાનો રિપુ થઈ શકે છે, એમ પોતાનો વૈદ્ય પણ થઈ શકે છે. અલગત વધારે મ્હોટો મંદવાડ કે રોગ હોય, ત્યારે તો પોતાનું ડહાપણ બહુ કામમાં આવતું નથી. એવા કેસમાં બીજા સારા વૈદ્યરાજની જ સલાહ લેવી જોઈએ. દાક્તરો પણ એમ જ કરે છે. જેમકે કોઈને શન્યવાદનો કે ચાર્વાકવાદનો રોગ વળગ્યો હોય, તો એ ગમે તેટલાં મનકાવ્યાં ઔષધ કરે પણ એનું ઠેકાણું નજ પડે. એણે તો બીજા સર્વ પ્રકારનાં અન્નની પરેશ પાળી-અપવાસ કરી-પરીક્ષિતની પેઠે સાત દિવસ અહોનિશ ભાગવત જેવા ગ્રન્થના મનનની માત્રા લેવી પડે, અથવા જેને બહુ નબળાઈ આવી ગઈ હોય એણે ચ્યવનપ્રાશાવલેહ જેવા રામાયણનું લાંબા સમય સુધી સેવન કરવું પડે. એ ઔષધિએ શિવાજી મહારાજ ઉપર કેવું કામ કર્યું એ જગજાહેર છે.

અત્યારે વિચારોની એટલી બધી ભિન્નતા, વિચિત્રતા અને સંમિશ્રણ થઈ ગયાં છે, એટલા બધા લોકો લખવા, જોરદાર રીતે લખવા અને સફાઈથી લખવા મંડી પડ્યા છે, કે જતે દહાડે જેમ જેમ આપણે એની અસર જોતા જઈશું, તેમ તેમ આપણને એ ખાતામાં બહુ સાવચેતીથી કામ લેવા જેવું જણાતું જશે; અને જેમ અત્યારે આપણાં દવાખાનાંઓમાં કે પ્રયોગશાળાઓમાં ‘With Care’, ‘Poison’ ઇત્યાદિ લેખલો અને ગુણનાં અને માત્રાનાં લેખલો કે ચિટ્ટીઓ લગાડે છે એવી ચિટ્ટીઓ એક કે બીજી રીતે સાહિત્યની કૃતિઓ ઉપર લગાડવી પડશે, એમ મ્હને લાગે છે, અને ભવિષ્યનાં સમજીજનો હાલનાં માખાપોની પેઠે પોતાનાં બાળકોને કદાચ કહેશે કે ‘જોજે હોં, એ કબાદને અડકાય નહિ,’

‘સાહિત્ય વધારો’ એવો પોકાર યુરોપના કોઈ દેશમાં લેધે થતો નથી. સાહિત્યને એ સાહિત્ય છે માટે કિતેજન આપો એમ કોઈ

કહેતું નથી. લોકો ચોપડીઓ ખરીદતા નથી એમ કહેવાને બદલે, ત્યાં તો ચોપડીઓ ખરીદાય નહિ તો ચોપડીનો દોષજ મનાય છે. પણ ત્યાં વળી ખીજું નડતર છે, અને તે એ કે ત્યાં દાકતરોએજ ગડબડ કરવા માંડી છે. ખાવાપીવાની પરેજી રખાવતા નથી. જેનું મન થાય તે દીધે રાખે છે અને દવાઓ મુલાયમ-હોમિયોપથી જેવી આપે છે. મનુષ્યોને ખુશી કરીને કે ઉશ્કેરીને ત્યાંનું ઘણુંખરું સાહિત્ય નિબંધે જાય છે, અને એવાં ‘સ્ટીમ્યુલન્ટ’ લેવાની ટેવ લોકોને પણ ધીમે ધીમે વધતી જાય છે. અને પછી તેથી નિપજતી હાલત કોને અજાણી છે ? આપણે સાહિત્યમાં ‘સર્જન’ની વાત કરિયે છિયે, પણ સર્જન માત્રથીજ સિદ્ધિ નથી. એ સર્જનની સૃષ્ટિ કેવી છે તેના ઉપર બધો મુદ્દો છે. કશ્યપ પ્રજાપતિનું એક સર્જન હિરણ્યાક્ષ અને એક સર્જન ત્રિવિક્રમ વામન.

આપણા આ નવપૂજના યુગમાં નવનવી ભાવનાઓ નવતેરો રૂપે આપણી પાસે નૃત્ય કરી આપણને મોહિત કરવા મથે છે. નવો જર્મન ‘એકસપ્રેશનિસ્ટ’ ફિચર્ડ દેહમસ પ્રકૃતિ સ્લામે બંડ કરી આત્મપૂજન તરફ વળ્યો છે. તે આલેખન કે વ્યંજનના ઉપર પણ ભાર મૂકતો નથી, પણ સાહિત્યવડે જીવનને અસર કરવી એ એની ભાવના છે. તે ત્યાંની સર્વ પરિપાટીઓને અને પ્રણાલિકાઓને નકારે છે અને ભવિષ્યના સ્લામી દષ્ટિ કરી ગૂઢ ધર્મમય કર્તવ્યના ભાગ તરીકે નવી માનવતાને પ્રકટાવવાનો યત્ન કરે છે. સામાજિક વિપ્લવો થાય ત્યારે આવા ઉછાળા મનુષ્યોને થઈ આવે છે. જો કે એમાં કાંઈ ઝાઝું હોતું નથી. કારણ કે ઘણુંખરું તો એવુંજ અને છે કે સીનેમાની નાટકશાળાની પેઠે વર્ડઝવથે કહે છે એમ પ્રકાશ પ્રદીપ આપણી આગળ નહિ પણ પાછળજ હોય છે;

‘The Light is behind us.’

પણ આપણી અહંતાને આપણામાં કે આપણા યુગમાં જગનો પ્રદીપ કદ્યવો ગમે છે. આપણે મનુષ્યો છિયે ને ?

નવી અંગ્રેજી કવિતા.

પ્રત્યેક માનવની મુખચ્છવિમાં તેમ એના માનસમાં પણ ભિન્નતા હોય છે એ વાત સર્વવિદિત છે. આ જગત્ ત્રિગુણાત્મક તો છે, પણ તે ત્રણ ગુણોના વિવિધ પ્રમાણાથી અનેક જાતનાં પૂતળાં બને છે એ આપણે જાણીએ છીએ. અને આલુંજ વૈચિત્ર્ય જૂદી જૂદી પ્રજાઓની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં અને તેમના સાહિત્યમાં જણાશે. પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યમાં કાંઈને કાંઈ, લગભગ વ્યક્તિગત કહી શકાય એવી, વિશિષ્ટતા જણાશે. દા.લોઈલ સૂચવે છે કે સ્કૅન્ડિનેવિયાના પુરાણ નોર્સ લોકોના સાહિત્યમાં જોસ્સાનું અને જખરાઈનું પ્રાધાન્ય છે. ‘વોલસંગ સૅંગા’ મનુષ્યના અંતઃકરણને “વિચારનું કંકણ એકોર્ન” કહે છે એમાંનું કંકણપણું એમનું ખાસ છે. બીજી તરફથી હિંદુ કવિતામાં પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાની જેમ અસાધારણ અને સુકોમળ ભગવદ્ભક્તિ વિકસે છે. હૃદયની કોમળતા અને હૃદયનું કાલ્પન્ય એ પૂર્વના દેશો અને પશ્ચિમના દેશોની આગોલ્લાવાનાં ફળો હશે શું ? ઈંગ્લાંડ પોતાને સિંહ કહેવડાવે છે, રુશિયાની સંજ્ઞા રીંછ અને ઇટાલીની ગરૂની છે. પણ એ કટુતામાં ઉતરવાનું કામ આપણું નથી.

ભાષાઓને અંગે માનવના ‘વિચારના કંકણ એકોર્ન’ના કવિતા-મય આવિર્ભાવમાં ભેદ હોય છે એનું સૂચન કર્યા પછી જુદા જુદા સમયની કવિતાના દોરમાં કે દોડમાં એક પ્રકારની ભિન્નતા હોય છે એ પણ આપણે નોંધવું જોઈએ. અંગ્રેજી કાવ્યના ઇતિહાસમાં ‘કલાસિકલ,’ ‘રોમૅન્ટિક’ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન મોજાંઓ આવ્યાં છે તેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાની અત્રે આપણે જરૂર નથી. પણ આપણે એટલી નોંધ લઈએ કે વિજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરેલા નવા પાર્થિવભાવથી, અને નવા જડવાદે અભિવૃદ્ધ કરેલી ઐત્દિક કામવાસનાથી, જેમ એક પ્રકારનું વાતાવરણ ફેલાયું હતું તેમ નવા સંગ્રામ-પ્રયોગોએ ઉત્પન્ન કરેલા

અનુભવથી ખીળ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વાતાવરણ આપણા સમયમાં ફેલાયું છે. એ નવા વાતાવરણનાં થોડાંક ચિન્હોને વ્યંજિત કરનારાં ઉદાહરણો અંગ્રેજી કવિતામાંથી આપણે લઇશું. અસારના જમાનાનો વડિલ કવિ ટોમસ હાર્ડી “પ્રજાઓના વિચ્છેદના સમયમાં” એ ઉપર ઉલ્લેખ કરતો કહે છે કે તમારા વંશો કે વિચ્છેદના ઇતિહાસો અમર નથી, અમર તો માનવનું નિયતું સાદું, સ્નેહી, સરલ જીવન છે:—

Only a man harrowing clods
In a slow silent walk
With an old horse that stumbles and nods
Half asleep as they stalk.

Only thin smoke without flame
From the heaps of couch-grass;
Yet this will go onward the same
Though Dynasties pass.

Yonder a maid and her wight
Come whispering by:
War's annals will cloud into night
Ere their story die.

પૂર્વ અને પશ્ચિમને કેવળ વિરોધી જેવાં માનતો કવિ કિપ્લિંગ પણ આચીન સમયની શાન્તિને ઝંખે છે:—

If any God should say “I will restore
The world here yesterday whole as before
My Judgments blasted it”—who would not lift
Heart, eye, and hand in passion o’er the gift ?
If any God should will to wipe from mind
The memory of this ill, which is mankind
In soul and substance now—who would not bless
Even to tears His loving-tenderness ?

If any God should give us leave to fly
These present deaths we live, and safely die
In those lost lives we lived ere we were born—
What man but would not laugh the excuse to scorn !

સામાન્ય રીતે અંગ્રેજો તો ચાર્લ્સ^૧ પહેલાને ફ્રાંસીએ લટકાવ્યો તેમાં
બડાઈ માને છે પણ એમનો હવેનો અનુભવ લાઝોનલ જોન્સન,
ચેરિંગ ક્રોસ પાસેના ચાર્લ્સના બાવલા પાસે ઉભો ઉભો વહે છે:—

Vanquished in life, his death by beauty made amends:
The passing of his breath won his defeated ends.
Brief life, and hapless ? Nay: Through death, life grew sublime.
Speak after sentence ? Yea: And to the end of time.
Armoured he rides, his head bare to the stars of doom:
He triumphs now, the dead, beholding London's gloom.

મીલોના ધૂમાડાતુંજ અંધારું લન્ડનમાં નથી. કરોડોનાં પ્રજાકીય દેવાં,
હાથનાં ક્યોંની નીચે કચડાતો પ્રજાવર્ગ, એકબીજાની અદેખાઈ
અને પોતાની આગળ વધવાની બળતરા નીચે બળતો જનસમાજ,
અનિયંત્રિત કામવાસનાની નીચે છિન્ન ભન્ન થઇ જતું કુટુંબજીવન
અને સૌથી વધારે, હિન્દ જેવા મહા-પ્રદેશની હાથ વ્હોરીને પૈસો અને
સત્તાને ચાહતા અંતઃકરણનો પરિતાપ, એ બધાથી વધારે અંધારું
લન્ડનમાં શું હોઈ શકે ? અત્યારે ટેનિસનના સમયના જેવું ટાફું
પેટ (?) ઈંગ્લાંડનું નથી. અત્યારના સાહિત્યનો મિળજ જૂદો છે.
આ નવી અસંતુષ્ટિ માનવ સ્વભાવની—અણુભોયો મનોરથોની કે
વણુપાંગરી મહેચ્છાઓની કે અધુરા રહેલા વિલાસોની નથી કે જેને
‘ઓમર’ના નીચેના ઉભરામાં અંગ્રેજ કવિ વિસ્તારે છે:—

Alas, that spring should vanish with the Rose !
That Youth's sweet-scented Manuscript should close !
The Nightingale that in the branches sang,
Ah, whence, and whither flown again, who knows !

Ah Love ! could thou and I with Fate conspire
To grasp this sorry Scheme of Things entire,
Would not we shatter it to bits—and then
Re-mould it nearer to the Heart's Desire ?

નવો અસંતોષ તો નવીન પ્રકારનો, આકરો અને ઘેરો છે. જે અનિયંત્રિત કામનામાં યુરોપીય માનસે ઝાકાવ્યું છે તેનું એ ખેલા પાકનું ફળ છે. માનવના કર્મવિધાનના આ વિપર્યયને લીધે કવિ માનસ-સૃષ્ટિના અમાનવ પ્રદેશો તરફ પોતાના દૃષ્ટિયોગને સાધે છે. કારણ કે, કોઈ કન્યાઓને પણ જેમ હવે જગતની જંગળને જોઈને કુંવારીજ રહેવાનું મન થાય છે તેમ, કોઈ કોઈ કવિઓની કવિવૃત્તિઓ પણ માનવ તરફથી પાછી કુદરતનાં સૌંદર્ય અને શાન્તિ તરફ વળી છે. આ નવી વૃત્તિ નીચેના ન્હાના ઊર્મિકાવ્યમાં પ્રભવે છે, અત્યારના જડ વિજ્ઞાનની રાત્રિને અને અત્યારની સંસારવાસનાને હજારો આંખો છે પણ આંખમાંથી અમીનાં તેજ ચાલ્યાં ગયાં છે તેને કવિ સંભારે છે:—

The night has a thousand eyes,
And the day but one;
Yet the light of the bright world dies
With the dying sun.

The mind has a thousand eyes,
And the heart but one;
Yet the light of a whole life dies
When love is done.

ફોર્બટ ઓશ જેવા કેટલાક કવિઓ નવી અશાન્તિ તરફ દૃષ્ટિને જવાજ દેતા નથી અને પોતાના આંતર જગતમાં 'પ્રેમનાં અમીને' જીવંત રાખવા યત્ન કરે છે:—

Awake ! the land is scattered with light, and see,
Uncanopied sleep is flying from field and tree:
And blossoming boughs of April in laughter shake;
Awake, O heart, to be loved, awake, awake !

Lo all things wake and tarry and look for thee:
She looketh and saith, 'O sun, now bring him to me.
Come more adored, O adored, for his coming's sake,
And Awake my heart, to be loved: awake, awake !"

પણ નવા જગતનું વ્હાણ એક સુંદર શાન્તિમય અંદરે જાય છે કે
કેમ એનો અધવસો સારી આશાઓ રાખતા રૉબર્ટ ક્રિસ્ટી
મનમાં પણ છે:—

And yet, O splendid ship, unhail'd and nameless,
I know not if, aiming a fancy, I rightly divine
That thou hast a purpose joyful, a courage blameless,
The port assured in a happier land than mine.

પણ વિવેચનાની કસોટીમાં કસાયેલી કલમવાળા એસ્ટેટની કવિતામાં
કરેલી 'જીવન ચર્યા' વધારે કડક છે. પેલી સંસ્કૃત લીટી જોટાનાં
લગ્નમાં ગદ્યોંની ગીતની જાણીતી છે. આની એસ્ટેટ આપણા નવા
જમાનાના મદને હસતા ગદ્યોં પાસે નવું ગીત ગવરાવે છે:—

Fools ! For I also had my hour;
One far fierce hour and sweet:
There was a shout about my ears,
And palms before my feet.

એકાન્તને ચાહતા પેલા ખીજી કવિએ તો વનનાં ઝરણાં અને પવનની
મંદશીતળ લહરીના એકાન્ત પાસે પોતાની 'માશુક'ની અપેક્ષા રાખી
છે પણ અત્યારના અંગ્રેજી કવિને તો ખુશામતની નિશાળ જેવી, નવા
જમાનાની 'અપજા'નો પણ વૈરાગ્ય થઈ ગયો જણાય છે. એને તો
એની પણ અપેક્ષા નથી. કાવ્યલેખક ડોવિસ 'કિંગફિશર' પક્ષીને કહે
છે,—એને 'સંગીત અને સ્નેહ'ભરી હૈયું ઢાળનારી તો જોઈએ છે,—
પણ એનેજ બોલવા દેયે:—

Nay, lovely Bird, thou art not vain;
Thou hast no proud ambitious mind;

I also love a quiet place

That's green, away from all mankind;

A lonely pool, and let a tree

Sigh with her bosom over me.

જોન મેસરીસ નિનેવેની જુની દુનિયાના, યુરોપના મધ્યયુગના અને ઇંગ્લાંડની નવી દુનિયાના આદર્શોને “વ્હાણોનો, સામાન” નામવાળા કાવ્યમાં સરખાવે છે, એકનાં વ્હાણો હાથીદાંત, વાનરો, મચ્છરો અને ચંદનકાષ્ઠ આદિથી ભર્યાં હતાં, ખીજનાં, રત્નો, તેજના અને હેમથી ભર્યાં હતાં અને અત્યારનું ગંદું ખ્રિષ્ટિય વ્હાણ કોલસા, લોઢાંલાકડાં, અને સસ્તાં ટિનપાટોથી ભરેલું છે. કાવ્ય અંતે ઉતારતો નથી. કારણ એમાં અસંતોષની માત્ર વ્યંજના જ છે. પણ અત્યારના મીલોના ને મજુરોના વાતાવરણથી કંટાળેલો કવિ ગોર્ડન બ્રાઉન્લી વધારે સ્પષ્ટ છે:—

You have brought down the firmament,

And yet no heaven is more near;

You shape huge deeds without event,

And half-made men believe and fear.

Your worship is your furnaces,

Which, like old idols, lost obscenes,

Have molten bowels; your vision is

Machines for making machines.

આમ ઇંગ્લાંડની કવિતા નવા ધસારા સામે પોતાનો અવાજ-પોતાનો પ્રતિરોધ ઉઠાવી રહી છે. હદે પહોંચેલી નવી, નફ્ટ, સ્વાર્થબુદ્ધિ અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થયેલી એકખીજ તરફની ધિક્કારવૃત્તિ કે દ્વેષદૃષ્ટિને જૈમ્સ સ્લિટ્-સ નીચેના કાવ્યમાં વિવૃત્ત કરી દે છે:—

My enemy came nigh,

And I started fiercely in his face.

My lips went writhing back in a grimace,

And stern I watched him with a narrow eye.

Then, as I turned away, my enemy,
That bitter heart and savage, said to me:
"Some day, when this is past,
When all the arrows that we have are cast,
We may ask one another why we hate,
And fail to find a story to relate.
If may seem to us then a mystery
That we could hate each other."

Thus said he, and did not turn away
Waiting to hear what I might have to say;
But I fled quickly, fearing if I stayed
I might have kissed him as I would a maid.

હિન્દ અને ઇંગ્લંડનાં વૈરો પણ એવાં દશે તો કેને ખબર છે !
આટલેથીજ વિરમિયે.

સાહિત્યચર્યાનાં સૂત્રો.

ગુજરાતમાં હાલમાં કેટલાંક પત્રોમાંની ગ્રંથસમાલોચના આપણે
ન્યારે નોંધયે છિયે, ત્યારે આપણને થઈ જાય છે કે “ શાખાશ !
વગર વાંચ્યે ગ્રંથાવલોકન કરવાની શી ખુબી છે ? ” સારાં સારાં માસિકો
પણ આ કળામાં સારી પ્રવીણતા ધરાવે છે. સામાહિકોને તો કામનો
બોળે હોય એટલે એમને તો ન છૂટકે એમ કરવું પડે. બીજી
તરફથી એ પણ ખરું છે કે પુસ્તકો પણ એટલાં બધાં છપાય છે
અને તેમાં નમાલી ચોપડીઓ પણ એટલી બધી હોય છે કે તે
બધાંનું બરોબર અવલોકન કરવા એસે તો અવલોકનકારનો પત્તો
પણ લાગે નહિ. વળી કેટલીક વાર તો લેખક પ્રસે જે કંઈ પક્ષપાત
કે અણગમો હોય તેજ માત્ર વળગાડવાની ખીંટી તરીકે પણ અવ-
લોકનને ગણવામાં આવે છે.

આ બધી બાબતોને કારે મૂકિયે, તથાપિ એ તો ખરૂં કે અત્યારની સાહિત્ય-સમીક્ષામાં વિપ્લવ, વિરોધિત્વ અને વૈમનસ્ય થવાનાં અનેક કારણો વર્તમાન સમયમાં ઉપસ્થિત થયાં છે. પહેલી વાત તો એ કે જેમ જીવનનાં ખીજાં ખાતાંઓમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ શાસના કરતાં સ્વચ્છંદનું કામ વધી પડ્યું છે. નાટકમાં આટલા અંક જોઈયે, આવો નાયક જોઈયે, એ બધા નિયમો હવે કેટલા પાળના હશે ? વળી નાયિકામેદ અને અલંકાર ઉપર તેમજ ઝડઝમક ઉપર કવિતામાં જે ભાર મૂકવામાં આવતો હતો, તે પણ હવે ક્યાં મૂકવામાં આવે છે ? એટલે હવે અત્યારે વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે, આનું નામ સૌન્દર્ય એમ કોઈએ નહીં કર્યું હોય, તે પ્રમાણે લીટીલીટો ખેંચવો, એ ગ્રંથસમીક્ષામાં કર્તવ્ય મનાતું નથી, પણ ન્યાં સૌન્દર્ય લાગે, ત્યાં એ સૌન્દર્ય શી રીતે લાગે છે ? શા માટે એ સૌન્દર્ય છે ? કયા પ્રકારનું એ સૌન્દર્ય છે ? એ બધાનું નિરીક્ષણ કરવું એ ગ્રંથસમીક્ષાની કલા અને વિશેષ કર્તવ્ય મનાય છે.

વળી સાહિત્યસમીક્ષામાં અનેક પ્રકારનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓને લીધે પણ ભિન્નતા અથવા કેટલીકવાર વિરોધ પણ દેખાય છે. કેટલાક સૌન્દર્યનેજ પ્રાધાન્ય આપે છે, અને કહેવાની વસ્તુ કરતાં કહેવાની રીત ઉપરજ મુખ્ય આધાર છે, એમ ગણી શૈલી ઇત્યાદિ ગુણોને પ્રાધાન્ય આપે છે. વોલ્ટર પૈટર ઇત્યાદિક કલાપ્રેમીઓનો આ રીતે સૌન્દર્ય ઉપર ભાર છે. ખીજ તરફથી કેનન કિંગના જેવા કેટલાક વિદ્વાનો એવો અભિપ્રાય બતાવે છે કે અધું ચમકભરેલું સાહિત્ય ભયંકર છે. કારણકે તેની અંદર રહેલો વિચાર તેના સઘળા સ્વરૂપમાં વાસ્તવિક રીતે સમગ્રાય તે પહેલાં તે સમજાયો છે, એવો આભાસ તે ઉત્પન્ન કરે છે. આ ટીકા વળુદવાળી તો છેજ. અત્યારે ધણાએ એવા વિચારો, સિદ્ધાન્તો ને મન્તવ્યો એવી ખુબીથી, ચમત્કારથી અને સુંદર શૈલીમાં મુકવામાં આવે છે કે, સામાન્ય

જનો તેનો ફલિતાર્થ પૂરેપૂરો સમજ્યા વિનાજ તેને વળગી પડે છે, અથવા કહિયે કે તે વિચારો તેમને ચ્હોંટી પડે છે.

સાહિત્યચર્ચાનું બીજું દૃષ્ટિબિન્દુ એ છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથ મનુષ્યજીવનને કેટલે અંશે ઉન્નત કરે એવો છે, એમાં ઉચ્ચ આદર્શ, સદાચાર, ચારિત્ર્ય તરફ પ્રેરણા છે કે નહિ અને તે પ્રેરણા જેટલે અંશે હોય, તેટલે અંશે તે ગ્રંથની કિંમત આંકવી; જેમાં સરવાળે નીતિની પ્રેરણા ન હોય, તેને નિરુપયોગી સમજવા. અને જેમાં એકંદરે અનીતિની પ્રેરણા અથવા ઉત્તેજના હોય, તેને તેટલી બાદ કિંમતના અને ત્યાગ્ય સમજવા. સમીક્ષાના આ દૃષ્ટિબિન્દુને નૈતિક દૃષ્ટિબિન્દુ કહી શકાય. ક્રાન્સના મદાવિપ્લવ પહેલાંના ફિલસુફોમાં રૂસોનું કાંઈક આવા પ્રકારનું ધોરણ હતું. આ દૃષ્ટિબિન્દુનો મહિમા વિસારવા જેવો નથી, અને એને પ્રાધાન્ય આપવું એ પણ અયોગ્ય નથી. તથાપિ માત્ર એ દૃષ્ટિબિન્દુથીજ સાહિત્યસમીક્ષા કરિયે, તો અભરાધએ મૂકી રાખવા જેવાં ઘણાં પુસ્તકોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ કરવો પડે. સૌન્દર્ય, ઓજસ, પ્રસાદ, અને ચમત્કર્ત એ પણ મહિમા ભર્યાં સાહિત્યનાં બહુ ઉપયોગી તત્ત્વો છે.

બીજા કેટલાક, સાહિત્યમાં વસ્તુસ્થિતિના નિરૂપણને પ્રાધાન્ય આપે છે. સ્વભાવોક્તિ, એ એનું દૃષ્ટિબિન્દુ છે. ફ્રેન્ચ લેખક એમીલ ઝોલા ઇત્યાદિ લેખકો આ વિચારના લગાયક શરવીરો છે. તેઓ સમાજનાં દુષ્ટમાં દુષ્ટ, ખરાબમાં ખરાબ અને કદરૂપાં ચિત્રો રજૂ કરવામાં સંકોચ રાખવાનું કારણ જોતા નથી. તેઓ કહે છે કે અમે તમારી પાસે પુરાવો રજૂ કરિયે છિયે; એના ઉપર ચુકદો આપવાનું કામ અમારું નથી; નીતિશિક્ષકો ધર્મબોધકો, રાજ્ય ચાલકો ભલે એ કાર્ય કરે. અમે તો જે ખરી હકીકત છે, તે રજૂ કરવાના; અને અમારા ગ્રંથની તુલના પણ તે વસ્તુસ્થિતિને બરાબર રજૂ કરે છે કે નહિ તે ઉપરથી તમે કરો. એટલે આ દૃષ્ટિબિન્દુ

સાહિત્યલેખકને, ચિત્રકાર કરતાં ફોટોગ્રાફર જેવો કલ્પે છે. ચિત્રમાં કાંઈક ભાવના, પ્રેરણા અને સંદેશ હોય છે; અને ફોટોમાં તો જેનો તે ફોટો હોય તેના ઉપર આધાર. એટલે આવા પ્રકારના સાહિત્યવિધાનમાં સ્વાભાવિક બે ત્રણ દોષ રહી જાય છે. પ્રથમ તો એ કે કેમેરાનું ફોકસ ખરાબર ન હોય, તો ગડબડિયું ચિત્ર પડી જાય છે કે જે સત્યની પ્રતીતિ કરાવનારું હોતું નથી. બીજું, પ્રકાશ-પડછાયો છબી લેતી વખતે ખરાબર ન હોય, તો કાંતો ઘોળું ધાણું અને કાંતો કાળું ધાણું પરિણામે થઈ આવવાનો સંભવ રહે છે. વળી સાહિત્ય એ એક જાતની સોજત છે. અને ખરાબ પાત્રોની સંગતિ, જેમ જીવનમાં અને સીનેમાં, તેમજ સાહિત્યમાં પણ—જેડે સજ્જનરૂપી દુષ્ટજન્ટુનાશક સુગન્ધિ રાખ્યા વિના—કરવા જેવું નથી. વળી એ પણ ભૂલવા જેવું નથી કે આપણે કોઈ પણ બનાવને કે કોઈપણ વ્યક્તિને એના સર્વાંશમાં જોવાને શક્તિવાન થતાજ નથી. અને જે અંશ-દર્શન આપણે કરીએ છીએ તેમાં અન્ય વિભાગનાં અગત્યનાં તત્ત્વો ઘણીવાર રહી જાય છે. અને તેથી કવિના અથવા સાહિત્યકારના કાંઈક અંશે કાલ્પનિક તથાપિ પૂર્તિકર સમગ્રદર્શનની જરૂર પડે છે.

આ બધા ઉપરાંત સાહિત્ય—નિરીક્ષણનું એક બીજું દૃષ્ટિબિન્દુ એ છે કે, તેમાં કયા ગુણનું પ્રાધાન્ય છે—એ સાત્વિક સાહિત્ય છે, રાજસી અથવા રજ્જેગુણી સાહિત્ય છે કે તામસ, તમોગુણી, અવિદ્યામય સાહિત્ય છે, એ જેવું. આ વિભાગ બહુ સરસ છે અને સુરપટ છે. ‘એક ધા ને બે કડકા’ જેવો નિશ્ચય કરી આપી વિવેકી વાંચકને રાજમાર્ગ બતાવી આપે એવું આ દૃષ્ટિબિન્દુ છે. પણ આ દૃષ્ટિબિન્દુમાં વ્યક્તિને ઉપકારક થવાનો ગુણ હોવા છતાં તે સાહિત્યની સમીક્ષામાં બહુ અનુકૂલ થઈ પડે એવું નથી. કેમકે સાહિત્ય ઘણે ભાગે શુદ્ધિશાળી તથાપિ સામાન્ય સંસારી માનસમાંથી આવતરે છે. એટલે સાહિત્ય બહુધા

રજઃપ્રધાન હોય છે. એનું જ્ઞાન પણ જેને ગીતામાં રાજસ જ્ઞાન કહ્યું છે. તે પ્રકારનું હોય છે. અને જે ભર્મિઓનું એમાં પ્રાધાન્ય હોય છે, તે પણ ઘણેભાગે રાજસ ભર્મિઓ હોય છે. રંગેગુણનાં અને રાજસી પ્રકારોનાં લક્ષણનું એવું સ્પષ્ટ અને સુંદર વર્ણન ગીતામાં કર્યું છે કે આપણે અંહિ તેનું પુનરાવર્તન કરવાની આવશ્યકતા નથી. પણ એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે, તેનો યરોબર અભ્યાસ ન કર્યો હોય તો આ વિભાગની વ્યવસ્થા સમજાય એવી નથી.

આ રીતે સાહિત્યચર્યાનાં કેટલાંક દૃષ્ટિબિન્દુઓનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી આપણે સાહિત્યસમીક્ષાનાં પ્રધાન તત્ત્વો તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. વસ્તુ, સ્વરૂપ અને વાતાવરણ એ ત્રણનું નિરીક્ષણ અત્યારે સામાન્ય રીતે સાહિત્યસમીક્ષામાં પ્રધાન્ય ભોગવે છે. વસ્તુના નિરીક્ષણમાં વિષય કેવો છે, તેમાં સત્યનું દર્શન કેવું અને કેટલું છે એ મુખ્ય બાબત હોય છે. સ્વરૂપનિરીક્ષણમાં શૈલીનો વિચાર, વિષયને મુકવાની અથવા રજુ કરવાની કલા તેમજ શબ્દ અને વાક્યરચનાનાં ચાતુર્ય એ બધું જોવાનું હોય છે. વાતાવરણનું નિરીક્ષણ શબ્દોમાં મુકવું ઘણુંખરું કઠિન થઈ પડે છે. પણ વાતાવરણનો અનુભવ કરવો વધારે સહજસાધ્ય હોય છે. વસ્તુવિચાર જેમ સત્યને અવલંબીને કરવાનો હોય છે, સ્વરૂપવિચાર જેમ સૌન્દર્યને અવલંબીને કરાય છે, તેમ વાતાવરણનો વિચાર અન્યથા નૈતિક તત્ત્વને અવલંબીને કરવામાં આવે છે. આપણે કહિયે છીએ કે ફલાણુના ધરનું વાતાવરણ આવું છે ને ફલાણુના ધરનું વાતાવરણ આવું છે; મિલમાં જઈએ ત્યારે અમુક પ્રકારનું વાતાવરણ લાગે છે, અને બાગમાં બીજા પ્રકારનું વાતાવરણ હોય છે. શહેરમાં એક પ્રકારનું વાતાવરણ હોય છે અને અરણ્યમાં બીજા પ્રકારનું વાતાવરણ હોય છે. ધરનું વાતાવરણ, સભાનું વાતાવરણ અને રેલ્વેના ડાહાનું વાતાવરણ સ્પષ્ટ રીતે જૂદાં જ લાગે છે. એજ રીતે પ્રત્યેક અંશનું પણ એક પ્રકારનું વાતાવરણ હોય છે. અને એ

વાતાવરણમાં જ્યારે આપણે જઈએ, ત્યારે જાણ્યે અજાણ્યે પણ તેમાંથીજ શ્વાસોચ્છવાસ લઇએ છીએ, એ વાતાવરણને વ્યક્ત કરવું, એ પવનનું પૃથક્કરણ કરવા જેવુંજ અઘરું છે. તથાપિ વાતાવરણ એ બહુજ અગત્યની વસ્તુ છે, એમાં તો કાંઈજ સંદેહ નથી. લગભગ એમ પણ કહી શકાય કે વાતાવરણનો વિવેક એ સૌથી અગત્યનો વિવેક છે.

વિષમ, વાફકલા અને વાતાવરણ એ ત્રણ સમીક્ષા-તત્ત્વો વિષ્ણુના છે. તેની સાથે મળે લાગે છે કે આપણે બીજાં એ તત્ત્વો ઉમેરી શકીએ, એક પ્રયોજન અને બીજું પ્રેરણા. આ બન્ને શબ્દો કદાચ કદાચ વિશિષ્ટ વ્યંજનાઓને સાર હું લાગે છું, તેના સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા છે. પ્રયોજન, અનેક પ્રકારનું હોઈ શકે. અને તે અન્યની કિંમત આંકવામાં અગત્યનું અંગ ગણી શકાય. વીર મહાકાવ્યમાં તેવી મહાન કૃતિને યેજ્ય પ્રયોજન આવશ્યક ગણાય છે. વળી બીજી રીતે જોઈએ, તો શેષકસ્પીઅરના ‘મીડસમર નાઈટસ ડ્રીમ્સ’ (ગ્રીસ રાત્રીનું સ્વપ્ન) એ નાટકનું પ્રયોજન ગમ્મત કરાવવાનું છે. ‘ડીંગ લીઅર’ એ નાટકનું પ્રયોજન માનવજીવનના પરિતાપ પ્રકટ કરવાનું છે. અને ‘ટેમ્પેસ્ટ’ નું પ્રયોજન જગતના વિસંવાદમાં સંવાદ પ્રકટાવવાનું છે. અન્યનું પ્રયોજન ગમ્મત આપવાનું, અથવા જ્ઞાન આપવાનું અથવા જીવનની ઉન્નતિ સાધવાનું હોય. જેમ પ્રયોજન ઉદાર અને ઉત્કૃષ્ટ, તેમ તેને અંગે અન્યની કક્ષા ઊંચી ગણાય. દોમસ એ કેમ્પીના ‘ક્રાઈસ્ટિનું અનુકરણ’ અથવા મિલ્ટનના ‘પેરડાઈઝ લોસ્ટ’ અથવા કાલિદાસના ‘રઘુવંશ’ અથવા તુલસીદાસના ‘રામાયણ’ અથવા અખાની ‘અમેગીતા’ એ અંશેમાં પ્રયોજન મહાન છે અને તે મહાન પ્રયોજન કેટલેક અંશે તે અન્યને ગૌરવ અર્પે છે,

પ્રયોજન અગત્યની વસ્તુ છે, પણ તે કેટલે અંશે સિદ્ધ થાય છે, એ પણ એની જોડેનીજ અગત્યની બાબત છે. કોઈક સ્થળે

પ્રયોજન મહાન હોય, પણ ફલમાં તેની સિદ્ધિ દેખાય નહિ. વિનાયક રચવા જતાં વાનર રચાઈ જાય એવી પરિસ્થિતિ પણ અને. કાર્લ માર્ક્સના અન્યોનું પ્રયોજન તો દુનિયાને સુધારી નાંખીને સ્વર્ગ બનાવી દેવાનું હોય, પણ કાર્યસિદ્ધિમાં પરિણામે એવો અન્ય થાય કે, તેનાથી બોલ્શેવીકો ઉભરાય. આવું પણ થાય છે. અને આજ સ્થળે પ્રેરણાનું તત્વ આવે છે. જે પ્રકારની પ્રેરણા લેખકના હૃદયમાં હોય છે, તેજ પ્રેરણા તેના અન્યોમાં વહે છે, અને તે વડેજ તે અન્યોનો વાચક પ્રેરિત થાય છે. એટલે જે પ્રેરણા—સાત્વિક, રાજસી કે તામસી—ધર્મની નીતિની, કે બલની—ભોગની કે લાગની—સ્વાર્થની કે પરોપકારની—જે પ્રેરણા લેખકની લેખનપ્રવૃત્તિમાં બીજરૂપે બેઠી હોય છે તેજ એની વાણીદારા, એની કલાદારા અને એની શક્તિદારા એના લેખમાં આવિર્ભૂત થાય છે. એ પ્રેરણા જેમ દિવ્ય હોય, પવિત્ર હોય, ઉન્નત હોય, ઉપકારક હોય, એમ તજજન્ય અન્યનો મલિમા વધતો જાય છે. સન્તો, અને ઋષિ મુનિઓના અન્યો આટલા બધા શક્તિમન્ત અને લોકપ્રિય થઈ પડે છે, તેનું કારણ બહુધા તેની ઉચ્ચ પ્રેરણા હોય છે.

આ રીતે સાહિત્યચર્ચાનાં વસ્તુ, વાગ્વિધાન, વાતાવરણ, પ્રયોજન અને પ્રેરણા એ પાંચને મુખ્ય પ્રસ્થાનો ગણી શકાય. અને એ બધાં જેમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપમાં હોય, તે અન્ય સ્વાભાવિક રીતેજ ઉત્કૃષ્ટપદને યોગ્ય થાય. તથાપિ એ પાંચે બહુ સરસરૂપમાં હોવાં એ અતિશય દુર્લભ છે. દુનિયાના મહાન અન્યોમાં પણ એ પાંચેની સરખી પરાકાષ્ઠા ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે. કારણ કે, પ્રેરણાનું, ચારિત્ર્યનું, કલાનું અને વિદ્યાનું એક સરખું અતુલ બલ કોઈક વિરલ વ્યક્તિમાંજ જગતના ઇતિહાસમાં કોઈક સમયેજ કેન્દ્રિત થાય છે.

જીવન-કલા.

જીવન-કલા એટલે જીવનને સુંદર, રસમય અને ચિરંતન કરવાની કલા.

જીવનને સુંદર કરવું એ અઘરું છે — પણ સહેલું છે. એને રસમય કરવું એ વધારે કઠિન છે. પણ એને ચિરસ્થાયી કરવું, એ એથી યે વધારે અઘરું છે.

—શુદ્ધ સૃષ્ટિના જેવું સર્વાંગસુંદર,
શુદ્ધ પારદના જેવું અખંડ રસરૂપ,
શુદ્ધ સુવર્ણ જેવું કાલના કાટથી નિર્લેપ,

એવું જીવન તે જીવન.

જીવનને સુંદર કરવું, એ લલિત-કલા છે.
એને રસમય કરવું, એ રસ-કલા છે,
એને ચિરંતન કરવું, એ સામ્ય-કલા છે.

જીવનસૌન્દર્યનો મહામંત્ર સ્વચ્છ આદર્શમાં
જીવનરાસનો મહામંત્ર સર્વાત્મદૃષ્ટિમાં
ચિરજીવનનો મહામંત્ર સંયમમાં

—સર્વને સાર,

—વ્યક્તિઓને તેમ પ્રજાઓને સાર પણ એજ.

૨૨૨.

આપણી ભાષામાં જે કેટલાક મનોહર વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ ભરેલા, ભાષાન્તરમાં ન ઉતારી શકાય એવા શબ્દો છે, તેમાંનો એક શબ્દ ‘રસ’ છે. એનું માહાત્મ્ય લગભગ પરમાત્મા જેટલું વિશાળ છે, કારણકે ‘રસો वै सः’ એ વાક્યવડે શ્રુતિ ભગવતી મનુષ્યોને સારૂ પરમાત્માની વ્યાખ્યા કરે છે. એમ પણ કહી શકાય કે નકારવાચક શબ્દોથી જે પરમાત્મ તત્વનું આપણને ઝાઝું ભાન થતું નથી, તેનું રસ શબ્દવડે આણું ભાન થાય છે.

આપણે રસ આવેલો, રસ લેવો એ શબ્દપ્રયોગ કરિયે છિયે. તેમજ આ પદાર્થમાં કે આ ફળમાં કે આ વનસ્પતિમાં રસ છે કે નથી, એમ કહિયે છિયે. આ ઉપરથી રસની આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બન્ને ભાવનાઓ સૂચિત થાય છે. વસ્તુતાએ તો રસ એ આપણામાંજ છે, અને અમુક નિમિત્તે તેનો આવિર્ભાવ વા ઉદય થાય છે, અથવા કહિયે કે રસનાં ઝરણો ફૂટે છે. બીજી તરફથી પદાર્થોમાં પણ રસની કલ્પના કરવામાં આવી છે. કેરીનો રસ એને આપણે વિશેષરૂપે ‘રસ’ કહિયે છિયે. કેરીને કેટલાક અમૃતફળ પણ કહે છે. ઉત્તમ પ્રકારની કેરીનો રસ, એ રસ શબ્દની વ્યંજનાનું એક સ્થૂલ પ્રતીક છે, એમ કહિયે તો ચાલે. અંગ્રેજીમાં એ રસને સારૂ Juice શબ્દ છે; પણ Sentiment અથવા Interest શબ્દથી તે ગાઉના ગાઉ દૂર રહી ગયો છે.

વળી રસાયનની ભાષામાં ‘રસ’ નો અર્થ પારદ, પારો થાય છે. રસ ઉપરથીજ રસાયન, શબ્દ પણ નીકળ્યો છે. કેરીનો રસ એ સહેલાઈથી જમી અને જીરવી શકાય છે. અથવા કહિયે કે પૂરસમાં રસ એ; પણ ભારેમાં ભારે રસ તો પારો. એ રસમય છે, પ્રવાહી છે, પ્રકાશમય છે અને ચેતનામય છે. પારદની શક્તિ કદી એટલે

હદ આવી ગઇ, મકરધ્વજ પણ એમાંથી બને છે. પણ જો કાચો પારો ખાય, તો ફૂટી નીકળે. કદાચ મરણ પણ થાય. રસનું પણ એવુંજ છે. રસ તો બધે ભર્યો છે, પણ તેને વિશુદ્ધ કરી, સંસ્કારવડે તેની શક્તિભરી ભસ્મ કરીને લેતાં આવડવી જોઇયે. ભસ્મમાં અગ્નિ કરતાં પણ વધારે શક્તિ છે, એ ઘણાને ખબર નહિ હોય. પણ એમાં અસ્વાભાવિક કાંઇ નથી. કારણકે અગ્નિથી પદાર્થ બળી જાય, ત્યારે અગ્નિ પણ જેને બાળી ન શક્યો, તે અવશેષ તત્ત્વ તે ભસ્મ છે. પણ અત્યારનો વૈજ્ઞાનિક વળી એનો વધારે પુરાવો આપશે. ભસ્મમાં પ્રકાશને વધારે દિવ્યતા આપવાની એક શક્તિ છે. જ્યોતિને એ વધારે જ્યોતિર્મય કરે છે, એને ચોર ભભક (Incandescence) આપે છે. ઇન્કેન્ડીસન્ટ બત્તીઓનાં મેન્ટલ પહેલાં રાખ બની જાય છે અને પછી દીપકને નવી પ્રતિભા આપે છે. વળી એક જ રીતે સંસાર-રસની ભસ્મ કરીને, તેમાંથી બ્યાસ જેવા કવિવરો જ્યોતિને વિકસાવે છે.

રસનું સામાન્ય ફળ આનંદ છે. રસ એજ આનંદ છે એમ કહી શકાય. પણ રસના આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બન્ને ભાવોને ઇગિત કરવાને સારૂ રસથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહિયે; બાકી એક રીતે જોતાં તો પદાર્થમાં રસની માત્ર કલ્પના જ છે, એમ કહી શકાય. કેમકે, બાહ્ય પદાર્થો જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં અને જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓને જૂદો જૂદો અનુભવ આપે છે. કેરીનો રસ પણ કેટલાકને ભાવતો નથી. વસ્તુતઃ તો એમ છે કે આત્માના ફલભોગનો અમુક પરિપાક થયેથી, જે રસ એ આત્માના પોતાનામાં જ રહેલો છે, તેની અમુક પદાર્થના ઉપભોગને નિમિત્તે એને ઉપલબ્ધિ થાય છે. પછી તે રસ શિખડનો હોય કે સ્નેહનો હોય કે સાહિત્યનો હોય.

લેટીન ભાષામાં Eros શબ્દ છે. તે કદાચ રસની જોડે જ સંબંધ રાખતો હશે. પણ તે શબ્દની પર્યાપ્તિ શૃંગારમાં થઇ ગઇ છે.

શૃંગાર રસનું પ્રાધાન્ય રસોમાં ગણાય છે, એટલે એ દૃષ્ટિએ રસ તે શૃંગાર, એમ પણ કેટલાક સમજતા જણાય છે. પણ વસ્તુતાએ તો બધા રસોથી આનંદની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અને આનંદની ઉપલબ્ધિ થાય ત્યાંજ રસ છે, એમ આપણે કહિયે, તો ખોટું નહિ. તથાપિ અધિકાર ભેદ પણ છેજ. રસાનુભવ એ માનસિક સંવાદનું સહસંગીત છે.

સાહિત્યમાં આઠ અથવા નવ રસો કહેવામાં આવે છે. નવમો જે શાન્ત રસ તેને મૌલિભૂત મહાત્માઓ અને સાક્ષરો પ્રાધાન્ય અપે છે. અન્ય સર્વે એના પ્રાધાન્યને ખમી ખાય છે. મહાકાવ્યનો પ્રધાન રસ ઘણું કરીને વીરરસ હોય છે. કેમકે, વીરરસમાં સર્વભોજ્ય ભવ્યતા વધારે આવી શકે છે. શૃંગાર એ સર્વ મનુષ્યોનો તેમજ કવિઓનો પ્રિય રસ છે. સર્વ મનુષ્યોને એનું તત્વ કાંઈક વધારે અનુભવગમ્ય હોવાથી તેઓ તેનો વધારે આસ્વાદ લઈ શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તેની વ્યંજનાઓને પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનો લ્હાવો લેવાને પણ યત્ન કરી શકે છે.

જેમ પદાર્થોમાં પ્રધાન રસ પારદ હોવાની વ્યંજના તેના રસ નામ ઉપરથી થાય છે, તેમ બીજી તરફથી જીભનું નામ રસના પડયું છે, તે ઉપરથી ‘રસ’ શબ્દનો સ્વાદ જોડેનો સંબંધ સૂચિત થાય છે. સાગરમાંથી ઉત્પન્ન થતા મીઠાને પણ આપણે ‘સખરસ’ કહિયે છિયે. કુલાંગનાઓ રસને ઘરમાં વસાવે છે, ભિષ્કવરો રસની ભસ્મવડે માનવાને નવજીવન આપે છે. સાહિત્યકારો રસની શક્તિ અને સ્વાદ બન્નેને સમજી લઈને તેને સાહિત્યમાં રેડે છે, અને તત્ત્વચિન્તકો સર્વ અવાન્તર રસોને ત્યાગીને, રસના પરમ અર્થરૂપ પરમાત્માને ભજે છે.

કલાનો વિનિયોગ.

ટૉલ્સ્ટૉયે કલા સંબંધે કહ્યું છે કે 'કલાના પંથે' કોઈ પ્રગતે તારી નથી અને એ કોઈ પ્રગતે તારી શકે નહિ. રૂસોએ એના જે ઈનામી નિબંધ વડે ક્રાન્સનું ધ્યાન ખેંચ્યું તેમાં જણાવ્યું હતું કે કલાઓ માનવસ્વભાવનાં નીચતમ તત્ત્વોમાંથી જન્મે છે અને તેવાંજ તત્ત્વોને પોષે છે. આ બન્ને લેખકોના અભિપ્રાયો જાણે છેલ્લે પાટલે જઈ એસતા હોય એવા જણાય છે ખરા, તથાપિ તેમાં જે તથ્યાંશ છે તેને આપણે ભૂલી જવા જેવું નથી. એ તો ખરું જ છે કે વ્યવહારોપયોગી કલાઓ ધનની ઉગ્ર લાલસામાંથી જન્મે છે અને વિષયાસક્તિ કે ધનાસક્તિને પોષે છે. પણ લલિતકલાઓ સંબંધે કંઈક વિચાર કરવાનો રહે છે.

વિદ્યા કરતાં કલાની કોટિ એક રીતે નીચા છે એમ કહેવામાં ખોટું નથી. વિદ્યાનો લક્ષ્ય વિષય સત્ય છે અને કલાનો સૌંદર્ય છે એમ કહેવામાં આવે છે. કલા સૌંદર્યને સાધવા યત્ન કરે છે એમ કહેવા કરતાં એ દરકોઈ એક ધ્યેયને સાધવા યત્ન કરે છે એમ કહિયે તો વધારે યોગ્ય ગણાય. એક કાળભૂસા હબસીનું કદરૂપું મ્હોઢું બનાવવામાં કે એક કંગાલ લિખારીનું આભેડુબ પૂતળું બનાવવામાં કલા છે એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે. એટલે સૌંદર્ય એ કલાનું લક્ષ્ય નથી એમ પણ કહી શકાય. અમુક ધ્યેયને સાધવાનો ક્રિયાયોગ તે કલા. જેમકે ઈષ્ટ પ્રતિકૃતિ યોજવાની કળા તે શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા ઈષ્ટ રસ ઉત્પન્ન કરવાની શબ્દકલા તે સાહિત્ય કે સંગીતકલા; શુભ જીવનને સાધવાના માર્ગની કલા તે જીવનકલા.

કલાનું ધ્યેય સૌંદર્ય છે એમ કહેવામાં આવે છે તથાપિ સૌંદર્ય એટલે શું એ તો કઠિન પ્રશ્ન છેજ. બખીના કે છખીના સૌંદર્ય નિર્ણયમાં

તુંબે તુંબે મતિમિત્રા જેવો ધાટ તો હોય છેજ પણ વિવિધ પ્રકારનાં સંગીતમાં, નૃત્યમાં અને સાહિત્યમાં તો એથી યે વધારે મતભેદ હોય છે. ન્યાં ‘મિયાં કિ ચાંદે ચાંદ’ એમ ન ચાલતું હોય ત્યાં સ્પષ્ટ દેખાતો મતભેદ આપણે લક્ષ્યમાં લઇયે તો આપણને આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહે નહિ. જૂદા જૂદા જમાનાઓ અને જૂદા જૂદા દેશોના જેવી જ ભિન્નતા જૂદા જૂદા અભ્યાસીઓમાં પણ જણાઈ આવે છે. અત્યારના ફ્રેંકસ ટ્રોટ કે ઝાઝ કેટલાકને બહુ ગમે છે ને કેટલાકને એમાં કંઈ નથી એમ લાગે છે.

મને યાદ છે પ્રખ્યાત નર્તકી ગૌહરખાનનો મુંબઈમાં એક વાર જલસો થયેલો તેમાં પ્રધાન સ્થાને સર પિરોજશા મહેતા બેઠેલા તે પ્રસંગને અંગે ગરમાગરમ ચર્ચા સુધારક મંડળોમાં થયેલી. એક ફ્રેન્ચ વિદ્વાને કહ્યું છે કે ‘મનુષ્ય એક ભોઠા પ્રાણી છે’ એ વાક્ય યાદ આવે છે. માણસ કેટલીક વાર પોતે કંઈ બાબતુ તરફ જાય છે તેનો તેને ખ્યાલ હોતો નથી. સુધારાવાળાઓ ‘પ્યુરિટન-સ’ની પેઠે એક વાર એમ માનતા કે અમે કંઈક બધાને એકદમ નીતિ ઉપર લઈ જવાને ઉદ્ધુકત થયા છિયે. અલબત્ત એમને અન્યાય ન થાય એટલા સારૂ આપણે કહેવું જોઈએ કે નર્મદાશંકર કવિ જેવા કેટલાક તો પછીથી સમજી જ ગયા હતા કે વા કેમનો વાય છે. હવેના સુધારાવાળાઓ પણ હવે એ ભ્રમણામાં હોય એમ જણાતું નથી અને કદાચ તેઓ હજી પોતાની ગતિની દિશા સંબંધે ગેરસમજીત ધરાવતા હોય તો “રુશિયાના આંબ્યા ને કોઈના ન જાય ગાંબ્યા” એવા પ્રખરતમ સુધારકોએ સુધારાની દિશા તરફ સારો પ્રકાશ નાંખી દીધો છે. શ્રી. ગ્રાંતીલાલ નહેરૂએ ઘર તપાસીને કોંગ્રેસમાં મોઢમ કહ્યું કે ભાઈઓ નવા તોફાનથી આપણે બચવાની બહુ જરૂર છે હોં; ને સર ચિમનલાલે લખનૌના બાપણમાં સંભળાવી દીધું કે જે નવાં બજો ઉત્પન્ન થયાં છે એ સમાજની વ્યવસ્થાના મૂળમાં જ ઘા કરનારાં છે. આ બજો આપણી સંસ્કૃતિને, આપણા સમાજને કે આપણી પ્રજાને હિતભિન્ન

કરી નાંખશે એવો મ્હને ભય નથી; પણ એ બળોને આપણે આધીન થઈ જાયે તો તો એ આપણને હતા ન હતા કરી નાંખે ખરાં.

વિલાસિતા અને વિષયપરાયણતાથી પ્રભાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે એ જાણીતી વાતનું હું પુનરાવર્તન કરવા ચાહતો નથી. થોડી ધણી વિલાસિતા તો માનવસ્વભાવમાં જ છે અને સ્થાન, સમય તથા સંપર્કને અંગે તે વધારે ઓછી પણ સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે તો એ સ્થાને જ ગણાય અને શોભે છે. કેઈ યુવક અથવા યુવતીમાં વિલાસિતા ન હોય તો આપણને જરા સંપ્રેક્ષ્ય થાય. શૈલિયાને ત્યાંના લગ્નમાં કે રાજના દરબારમાં ગાનતાન ન હોય તો ધણાંને ઝાંખું કે લુખ્ખું લાગે. પણ વિલાસિતા એ જનસમાજનું ધ્યેય જ બની રહે તો તો જનસમાજની અધોગતિ જ થાય. ઇન્દ્રિયોના વિષયોને માત્ર વિહિત સુખના સાધન તરીકે સ્વીકારવા એ યોગ્ય છે પણ વિષયપરાયણતા એ તો યુરોપની પેઠે હરકોઈ દેશને સંસ્કૃતિમાંથી ભ્રષ્ટ જ કરે.

શબ્દનું, રૂપનું કે રંગનું સૌંદર્ય એટલે તેના સ્વરૂપનો—આકૃતિનો એક પ્રકાર. એ પ્રકાર રમ્ય હોય એટલે આપણે કહિયે કે તેમાં સૌંદર્ય છે. આ સૌંદર્યનાં તત્ત્વો વિષે કેટલુંક ચિંતન વિદ્વાનોએ કર્યું છે. મ્હને લાગે છે કે સૌંદર્યમાં સમતોલપણું, આનુબંગિકતા ઇત્યાદિ જે તત્ત્વો કહેવામાં આવે છે તેનો નિર્ણય પણ કંઈક અંશે આત્મલક્ષી જ રહેવાનો. વળી ગીતાની પંક્તિ સંભારતાં મ્હને કહેવાનું મન થાય છે કે જેમાં વિભૂતિ દેખાય તેને મહાન, જેમાં શ્રી દેખાય તેને સમૃદ્ધ અને જેમાં ઊર્જિતતા દેખાય, તેને આપણે સુન્દર કહિયે તો કેમ એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છે. સામાન્ય રીતે યુવતીમાં જે ચાહતા હોય છે તે આ ઊર્જસ્વિતાની હોય છે. તેણે સરસ લૂગડાં ધરેણ્યાં પહેર્યાં હોય તો તેનામાં શ્રીની સમૃદ્ધિનો અંશ વધે અને તે ઉદાર ચારિત્ર્યવતી હોય તો તેનામાં કાન્તિ, શ્રી અને વિભૂતિ ત્રણેનો આવિર્ભાવ થયો છે એમ કહી શકાય ખરું.

સૌન્દર્યને કલાનું સાધ્ય અથવા લક્ષ્ય ગણવામાં આવે છે. પણ આ માન્યતામાં સત્યનું અંશનિરીક્ષણ માત્ર છે, વિરમગામથી આણંદ તરફ જવું હોય તો અહમદાબાદ થઇને જવાય, જેમ વિરતિમાંથી આનંદ સાધવો હોય તો જરાક આત્માનો અહંભાવ જોઇયે. પણ અમદાવાદ એ અવાન્તર સાધ્ય છે, મુખ્ય સાધ્ય નથી. એજ રીતે સૌન્દર્ય એ કલાનું લક્ષ્ય નથી પણ આનંદરૂપી લક્ષ્યનું અવાન્તર સાધન છે. વળી આપણે જોયું કે કલાયુક્ત બધાં ચિત્રો કે પુતળાં કે મોહાલાતો કે માણસો કંઈ સુન્દર જ હોવાં જોઇયે એમ પણ નથી. કદરૂપા મસ્કરાના આબેહુબ પુતળામાં કળા નથી એમ કોણ કહી શકે ? આવશ્યક માત્ર એ છે કે કલાકૃતિમાં માનવહૃદયને આનંદ આપવાની, બોધ આપવાની કે ઉદાત્ત બનાવવાની શક્તિ હોવી જોઇયે. જો એ શક્તિ એમાં હોય તો એને સફળ કલાકૃતિ કહેવામાં હરકત નહિ. લોકમાન્ય તિલકના મરણ સમયના, કે શ્રીયુત ગાંધીજીના ઑપરેશન વખતના બાવલામાં કલાનું સાક્ષ્ય છે તે કંઈ પ્રતિકૃતિનાં સૌન્દર્ય વડે નથી પણ એના સંદેશ કે ભાવ વડે છે.

એટલે આપણે કહીયે કે કલા એટલે તો અમુક ખ્યેય કે સાધ્ય સાધવાનો એકાન્તિક માર્ગ. આ કળાનો વિશાળ અર્થ. આ રીતે કલાઓ અનેક છે એમ કહેવામાં આવે છે તે અયોગ્ય નથી. આપણામાં ચોસઠ કળાઓ કહી છે, અને તેમાં અનેક જાતની પ્રવીણતાઓનો સમાવેશ કર્યો છે. તર્કવિદ્યા અને વૈદ્યવિદ્યાને કલાઓ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે જોઇયે તો કલાનાં સાધ્ય સાધન અને સાધકની યોગ્યતા અનુસાર કલાની ઉંચી નીચી કક્ષા બની શકે. દષ્ટાંત તરીકે ભક્તિ એ ઉત્કૃષ્ટ કલા કહી શકાય કારણ કે એમાં ઈશ્વર એ સાધ્ય છે, જીવનનો વિવેકી એ સાધક છે અને ઈશ્વરનિષ્ઠા એ સાધન છે. એક પતિવ્રતા એના પતિને આધીન કરી લે એમાં પણ કલા છે. એક વિદ્યાર્થી પોતાના ગુરૂને કે ગુરૂ વિદ્યાર્થીને, શેઠ

પોતાના સેવકને કે સેવક શેઠને વશ કરે એ પણ કલા છે. એ બધીને વશીકરણ કલાઓ કહી શકાય.

કલાઓના વિભાગમાં આપણે અત્યારે જાડા નહિ ઉતરિયે. લલિત કલાઓ અને વ્યવહારિક કલાઓ એ વિભાગ પ્રસિદ્ધ છે. કલાઓ તરફ આપણું લક્ષ્ય આધુનિક સમયમાં વધારે ખેંચાયું છે તેનાં કેટલાંક કારણો છે. તેમાંનું મુખ્ય કારણ એ તો છે જ કે વિલાસિતા તરફ અત્યારે વધારે ઝોક છે, પણ બીજું કારણ એ છે કે અત્યારની હુન્નરઉદ્યોગની રસાકસીમાં સૌ પોતપોતાની વસ્તુ વધારે આકર્ષક બનાવવા યત્ન કરે છે અને તેને અંગે તેઓ સૌન્દર્યની જાહેરખબર વધારે ને વધારે કરે છે. આ સૌન્દર્યમાં મુલાયમપણું, સુરંગીપણું, નાજુકપણું, ચટકીલાપણું ઇત્યાદિ તત્ત્વો પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, જો માત્ર સૌન્દર્યની દૃષ્ટિથી જ જોઈએ તો આપણે ખાદીને નહિ પણ વિલાયતનાં ભલકભર્યાં ચટકીલાં વાયલોને જ માન આપવું પડે; અને કદાચ કાપડમાં ખાદીની રદ લાગી જાય તોય જો સૌન્દર્ય ઉપરજ આપણું ધ્યાન હોય તો આપણને વિલાયતી વસ્તુઓનો મોહ લાગ્યા વિના રહે નહિ. વિલાયતી મોટર પાસે ઘોડાના એક્કાનો, વિજળીના લેંપનો પાસે કોણિયાના દીવાનો કે વિજળીના પંખા પાસે તાડછાંના પંખાનો શો દિસાય ! પણ આ વિષે અત્યારે ચાટણું સૂચન જ બસ છે. અંગ્રેજ લોકો સૌન્દર્ય અને કલાની સભા સોસા-ટીઓ અહીં કાઢે તો મ્હને આશ્ચર્ય ન લાગે; પણ હમણાં તો આપણા લોકો એ ઉપકારક કાર્ય કરી રહ્યા છે.

આ ઉપરથી મ્હને તો ઘડીભર એમ પણ કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે સૌન્દર્યની ઝંખના જ ખોટી દશ કે શું ? સૌન્દર્યથી જ પોતાની ગૃહદેવીનું માપ લેવાનું હોય તો કેટલા બધાને નાસ્તિક થઈ થઈ જવું પડે ! સૌન્દર્યથી જ મકાન ઉપર પ્રેમ બાંધવાનું નક્કી થાય તો કટલા બધાને પોતાના મકાન ઉપર વૈરાગ્ય થઈ જાય ! સૌન્દર્યને જ

જો ધોરણરૂપ સ્વીકારવામાં આવે અને તેનો પ્રમાણિક સત્યાગ્રહ જો રાખવામાં આવે તો કેટલાકને તો વાવ કુવા કરવાનો પ્રસંગ પણ આવી લાગે; અને તે કરતાં વધારે ચોકસ સંભવ તો એ જ છે કે અરીસાનો ઉપયોગ ઘણો ઓછો થઈ જાય. આ ઉપરથી કાચના અને અરીસાવાળા કબાટોના વેપારને કેટલો ઘોઁ પોંચે એનો અંદાજ કાઢવાનું સાલસ હું કરતો નથી ! કારણ કે તો પછી યુવકો અને યુવતીઓ સૌંદર્યની ચિકાશ કરવાનું કે જેવું તેવું પોતાનું મુખ જોવાનો આનંદ મેળવવાનું વધારે પસંદ કરશે એ સંબંધે ગંભીર શંકાઓને અવકાશ છે. વળી શોખીન નરનારીઓ કૃત્રિમ સાધનો વડે સૌંદર્યની ઉણપ ઢાંકવા અરીસાનો આશ્રય લેશે કે એમ કરવા છતાં સમજનારા તો સમજી જ લેતા હોવાથી એવા મિથ્યા પ્રયત્નમાં નહિ ઉતરે એ પણ પ્રશ્ન છે. જો કે આ પ્રશ્નનો નિકાલ એટલો બધો અઘરો નથી. કારણ કે બધા વિદ્વાનોના કાયમના અભિપ્રાય મુજબ દુનિયાનાં નેવું ટકા માણસો સામાન્ય બુદ્ધિનાં અને વ્યવહારુ વૃત્તિનાં હોવાથી બાકીના દશ ટકામાંજ સૌંદર્યના સત્યાગ્રહને અંગે જો અરીસાના વેચાણની વધઘટ થાય તેટલીજ ગણવાની; અને બાકીનાં મનુષ્યો તો સૌંદર્યને બદલે સામાન્ય શોભાથીજ સંતોષ માનવાનાં, એટલે તેમને સંબંધે તો આંકડાઓ લગભગ એના એજ રહેવાના. અલબત્ત એ પણ નોંધવા જેવું છે કે સૌંદર્ય પાસે ન હોય ત્યારે વધારે સાંભર્યા કરે છે.

કલાને આપણે એક પ્રકારની શક્તિ કહી શકિયે. જે રીતે બુદ્ધિ એ શક્તિ છે એ અર્થમાં કલા એ આમ શક્તિ હોવાથી તે અમુક સાધ્યની સાધનાને સાડ યોગ્ય થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. બીજી તરફથી શક્તિ તરીકે એની આરાધના શુભ હેતુને અર્થેજ યોગ્ય ગણાય. રાવણમાં ઘણી શક્તિ હતી પણ તેથી આપણે મોહિત થતા નથી. શક્તિનો સદુપયોગ કે દુરુપયોગ હોઈ શકે. યુરોપના લોકોએ એવી હવાઓ ખોળી કાઢી છે કે જેથી, મનુષ્ય ક્ષણમાત્રમાં

ખૂણુ પામે, એવા ઔચ્ચ ખોળ્યા છે કે જેથી આખું લન્ડન સહેર દશ મિનિટમાં તારાજ થઈ જાય. એવા જંતુઓ ખોળ્યા છે કે જેથી નદી કુવાઓનાં પાણી જીવલેણ બનાવી શકાય. એ બધાથી આપણે ચકિત થઈએ છિયે પણ એની વાહવાહ ખોલતા નથી. કેમકે કલા જેટલે અંશે શક્તિરૂપ છે તેટલે અંશે એનો વિનિયોગ એ એને વિષે મુખ્ય મુદ્દાની બાબત છે; અને વ્યવહાર કલાઓમાં તેમજ લલિત કલાઓમાં પણ આજ નિયમ લાગુ પડે છે. ગ્રીક લોકોની પુરાણી કથાઓમાં સાયરન નામની નારીઓ કહી છે જે એમના મીઠા સંગીતથી ખલાસીઓને લલચાવીને પાયમાલ કરતી. સુલીસીસ ન્યારે તેમના બેટ પાસેથી જવાનો હતો ત્યારે તેને આ વાતની ખબર પડી જવાથી તેણે એના ખલાસીઓના કાન મીણથી બંધ કરી દીધા હતા અને પોતે વહાણના ડોળ-મધ્યના દાંડા-જેડે બંધાઈ રહ્યો હતો: કે એ પ્રલોભનમાંથી એઓ બચી શકે! આપણી પુરાણ કથાઓમાં અપ્સરાઓ પણ તપસ્વીઓને મોહિત કરવાના કાર્યનું બીકું ઝડપતી ધણુંખરૂં આપણે જોઈએ છિયે. કંઈ નહિ તો મેનકા અને પ્રમ્લોચ્યા જેવી અપ્સરાઓ ઋષિઓના આયુષ્યનાં ધણાં વર્ષો રોકી પાડતી એટલું તો ખરૂંજ. કલાઓ પણ આપણા અનેક ધુરંધરોનાં કેટલાંય વર્ષો લઈ લેતી હશે, ભાસ્વાન પુરૂરવાને અવલંબનારી ઉર્વશી જેવી કલાને પોતાના ઊરુમાંથી ઉત્પન્ન કરે એવા મહામુનિઓ જ ઐન્દ્ર-જલિક અપ્સરાઓ જેવી કલાઓને જીતી શકે છે.

એટલે બીજી રીતે કહિયે તો કલાના ઉપયોગમાં વ્યવસ્થા આવશ્યક છે. વળી કલાના વિનિયોગમાં યોગ્યાયોગ્યનો પણ વિવેક હોઈ શકે, જેમકે અભિનય કલામાં એક કુલાંગનાને જાહેરમાં પ્રણામાદિ સાત્વિક અભિનયો જ શોભે; રાજસી અભિનયો તેના પતિ પાસે એકાંતમાં જ એને શોભે; અને તામસી અભિનય, સતી રાણકદેવીના સિદ્ધરાજ પ્રત્યેના તિરસ્કાર જેવો, કોઈ કટાકટીના પ્રસંગમાં શોભે.

આથી જ આપણા દેશમાં કુલાંગનાઓ નાટકના રાજસ્ત્રી પ્રયોગોમાં રંગભૂમિ ઉપર પોતાની અભિનય કલાનું પ્રદર્શન કરવા ઉત્સુક હોતી નથી. હમણાં હમણાંમાં કલાના બૂલબૂલેલા વિચારથી અથવા વિદ્યા-સિતાના વેગથી, દેખાદેખીથી કે જાહેરમાં આવવાની ધગશથી કે ખીજાં કોઈ કારણોને લીધે કોઈ કોઈ ઠેકાણે કુલીન સ્ત્રીઓ એમાં ભાગ લેતી થઈ છે પણ તેઓ ધણુંખડું અપવાદ રૂપે જ હોય છે, અને હજી લાંબો વખત સુધી એમ જ રહેશે. વિલાયતમાં ન્યાં સમાજવ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે અને નીતિ મર્યાદાઓ ઢીલી થઈ ગઈ છે ત્યાં પણ કુલીન સ્ત્રીઓ અપવાદ રૂપે જ કોઈકવાર આવા પ્રયોગોમાં યોગ્ય છે. નટ્ટી કે નર્તકીઓ તરફ માનથી જોવામાં આવે છે એ જૂની વાત છે.

આ વિષય ઉપરથી મને આપણા દેશના ગરબા અને વિશેષે કરીને હાલમાં કેટલેક ઠેકાણે થયેલું એનું પરિવર્તન યાદ આવે છે. મૂળ સ્વરૂપ વિચારીએ તો ગરબામાં જગદંબાનાં પુણ્યગીત ગાવાને ઉદ્દેશ છે. કુલાંગનાઓ મુખ્યત્વે નવરાત્રમાં કે લગ્નાદિ શુભ પ્રસંગમાં માતાજીના ગરબા ગાય છે, મધ્યમાં મહાવિદ્યાના પ્રકાશના પ્રતીક રૂપ દીપક વિરાજે છે અને તેની પ્રદક્ષિણા કરતી કુલનન્દિનીઓ ‘અલખેલી અંગે માત’ ને સ્તવે છે. અભિનય પણ તેમાં મૂળ સાત્ત્વિક છે. શ્રીની કલાઓ મહામાયાની પ્રકાશમયી મૂર્તિને લગ્ના લગ્ના પાય લાગતી જાય છે, અને જેમ મહાત્માઓની સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ આદર્શરૂપ બની જાય છે તેમ એમની આનંદમય પ્રણુતિઓ તાલની તાળી બની જાય છે. આપણા દેશના ગરબાઓનું માહાત્મ્ય એની દૈવી ભાવનામાં, એના પુણ્ય વાતાવરણમાં અને એના સાત્ત્વિક સંયમભર્યા અભિનયમાં છે. એ સંસ્થાની પુણ્યભાવના એટલી બધી હતી કે સ્ત્રીઓના ગરબામાં ધણુંખડું સ્ત્રીઓ એકલી જ ફરતી ફરતી. હવે પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓના રજોગુણમાં એ સંસ્થા અથવા માંડી છે.

નૃત્ય એ સુંદર કલા છે અને તે કલાને પ્રાચીન સમયથી જનતામાં સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. અર્જુન બૃહન્નલાને વેષે ઉત્તરારને નૃત્ય શીખવવા રહ્યાનું આપણે વાંચિયે છિયે. પણ નૃત્ય એ ભારત-વર્ષમાં કાં તો અંતઃપુરની કલા તરીકે અથવા તો જાહેરમાં વારાંગ-નાઓની કલા તરીકે જાણીતું છે. વિલાયતમાં ગૃહસ્થોમાં અને સ્ત્રીઓમાં નૃત્યનો પ્રચાર છે પણ મ્હને લાગે છે કે એ એમની ઢીલી સમાજવ્યવસ્થાનું જ એક અનુકૂળ અંગ છે; અને તે આપણા જન-સમાજને તેમજ આપણી સંસ્કૃતિને યોગ્ય કે અનુરૂપ નથી. અભિ-જ્ઞત કુટુંબીઓને નૃત્ય અસ્પર્શ્ય છે એમ નથી પણ એ એમના અંતઃ-પુરની કલા હોવી જોઈએ, અતઃપર પાસેના પ્રદર્શનની નહિ. કલાઓમાં પણ વિવેક હોઈ શકે. પ્રભુની પાસે નૃત્યગીત કરવાનું વિધાન હોય છે તથાપિ એ નૃત્ય પ્રભુલક્ષિતની તક્ષીનતાને અંગે ને સાત્ત્વિક ભાવનું અભિલાવક થાય એવી રીતે અપેક્ષિત છે. એ જ ભાવનાએ પહેલાં દેવદાસીની સંસ્થા પ્રચલિત થઈ હશે તથાપિ નૃત્યની જોડે રજ્જોગુણનો એવો સહજ પ્રેમ છે કે એ સંસ્થાએ કલંકિત રૂપ પકડી લીધું છે.

કલાઓનો યોગ સહેલો છે, કારણ કે તે શુદ્ધિ અને પરિશ્રમ વડે સાધ્ય છે. પણ એના વિનિયોગમાં વિવેકની આવશ્યકતા હમેશાં રહેશે. પ્રભુના ચરણમાં કલાનો વિનિયોગ—સાત્ત્વિક વિનિયોગ—એ કલાશક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ અભિલષિત છે, સમાજની ઉન્નત પ્રેરણાને અર્થે તેનો ઉપયોગ એને કલાનું શુભ વૃત્ત ગણી શકાય, અને સમાજને નીતિશૈથિલ્યની પ્રેરણાને માર્ગે કલાનો નિયોગ એને આપણે કલાનું દુરાચરણ કહી શકિયે. કહેવાય છે કે ગુણી તાનસેનનો ગુરૂ પ્રભુની સ્તુતિમાં જ સંગીતકલાનો ઉપયોગ કરતો. એ જ કલાનો ઉપયોગ પત્ની પોતાના પતિને રિઝાવવામા કરે એ કલાનું સૌમ્ય વૃત્ત કહી શકાય અને એ જ કલાનો દુરુપયોગ પણ થઈ શકે. એટલે આપણે કહિયે કે કલાનો સુયોગ અભીષ્ટ છે, યોગ્ય વિનિયોગ આનંદપ્રદ

છે પણ સ્ખલનના સહાયક તરીકે એનો ઉપયોગ સુશિક્ષિત જનોને જાણે નહિ.

આપણે આવા સૂત્રને બિનજરૂરી ગભરાટથી આગળ કરતા નથી. એક જાંદગીમાં સત્તર છૂટાછેડા અને અઢાર લમોના જમાનામાં રાજપ્રકરણી બોંબ કે શેરોના લાવની ઉચલપાચલ સિવાય કોઈ બાબત ભાગ્યેજ ગભરાટ ફેલાવી શકે. નૃત્યકલાનો પ્રયોગ પાવલોવા કે પ્રમ્લોચા કરે તેને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવાનું કોઈ કારણ નથી. જેમ સાહિત્યમાં માનસની ચેષ્ટા છે, સંગીતમાં સ્વરની ચેષ્ટા છે, શિલ્પમાં હસ્તની ચેષ્ટા છે, તેમ નૃત્યમાં અંગોની ચેષ્ટા છે; અને રતિ આદિ એ અંગોની ચેષ્ટાના સ્થાયીભાવ છે. એટલે આવી અંગચેષ્ટાનો જાહેર પ્રયોગ આર્ય મહિલાઓમાં પ્રતિષ્ઠા પામે નહિ. કેમકે અંગના અમુક રાજસી વિલાવો સ્ત્રીઓની વિનય મર્યાદાને શોભતા નથી. સ્ત્રીઓની વિનય મર્યાદા એ જનસમાજની સંસ્કૃતિનું સાંકેતિક ચિહ્ન છે. એ વિનયમર્યાદા યુરોપમાં ક્યાં છે અથવા ત્યાં તૂટતી જાય છે એમ કોઈ કહે તો એમડીસનની એમ માનવામાં ભૂલ હતી એમ કહેવાને બદલે યુરોપની સંસ્કૃતિના જ વિચ્છેદનું એ સૂચક છે એમ હું કહું. અલબત્ત વિનયમર્યાદા અને નીતિને જોડે કોમળ સંબંધ છે તથાપિ એ બે અન્યોન્યાશ્રયે રહેલાં કે અયુતસિદ્ધ હોવાનું આપણે ન કહીયે. આપણે એટલુંજ કહીશું કે કલાની શક્તિનો કે કલાશક્તિની ક્રિયાશક્તિનો પ્રયોગ અનેક સાધ્યોને અર્થ થઈ શકે. જેમ એ ઉત્કૃષ્ટ તેમ એ કલાનું વધારે સાક્ષ્ય અને સતીત્વ, અને કલાકારનો વધારે મહિમા. અને આ જ કારણથી શ્રુતિગાનથી બોંબ બનાવવા સુધીની વિદ્યા કલાઓમાં દેશ, કાલ અને વસ્તુના અધિકારની અપેક્ષા વિદ્વાનો અને વિચારકોએ સ્વીકારી છે.

સંસ્કૃતિની કલા.

સંસ્કૃતિ કોને કહેવી? એક આને સંસ્કૃતિ કહે છે, બીજું એને સંસ્કૃતિ કહે છે, અને વળી અન્ય કોઈક અન્યને સંસ્કૃતિ કહે છે,

ત્યારે શું કોઈએ જેનું સંસ્કૃતિ નામ પાડ્યું તે સંસ્કૃતિ ?

હા, નામની સંસ્કૃતિ ખરી. નામ જેને જે પાડ્યું હોય, તે તે પાડે. કોઈનું નામ રાજા હોય છે; નાટકમાં એ રાજા હોય છે; અને વેપારીઓ પણ ઘણીવાર ધરાકને રાજા બનાવે છે.

ત્યારે વસ્તુતઃ સંસ્કૃતિનો કોઈ સિદ્ધાર્થ ખરો કે નહિ ?

ખરો એ ખરો, નહિ પણ ખરો. કેમકે આપણેજ અર્થને પ્રતિષ્ઠા આપનારા, અને એનું પરિવર્તન કરનારા. આપણે માનવોજ.

તથાપિ સત્ય એ મન્તવ્યને અધીન નથી. સૃષ્ટિના ક્રમવિધાનમાં સત્યની નૈસર્ગિક પ્રતિષ્ઠા છે.

જગત્ તેમજ આપણે માનવ બ્રાણકો એ મહાપ્રભુની અદ્ભુત અમતકારમય કૃતિઓ.

એ કૃતિઓનો સામાન્ય સ્વભાવ એ કે કાલબલથી વિકૃતિને-વિકારને-પામવું.

એ વિકારથી-એ વિકૃતિથી-આપણે પરાભવ ન થાય, પણ તે આપણે અધીન રહે, એવી જે કલા, તે સંસ્કૃતિ.

એ ધ્યેયને ઇગિત કરતી જ એની ભાવના; એ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરતી જ એની ક્રિયા; અને નિરામય, ચિરંજીવિત્વને પ્રાપ્ત કરવાનો જ એનો મનોરથ.

ગુરૂ વિનાનું જ્ઞાન.

લગવાન વશિષ્ઠે એક સ્થળે શ્રી રામચંદ્રને જણાવ્યું છે કે જ્યાં સુધી પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્ અનુગ્રહ થતો નથી ત્યાં સુધી માણસને સદ્ગુરૂની કે સત્શાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એ પ્રમાણે હોય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કારણ કે દુનિયામાં મોટી મુશ્કેલી નિશ્ચયનીજ છે. જ્યાં જ્યાં આપણને કાર્યમાં કે ક્રિયામાં ઢીલ જણાય ત્યાં સમજવું કે નિશ્ચયમાં કાંઈક કચાશ કે કડવાશ છે. અલબત્ત, મનુષ્ય ઘણાં ખરાં કાર્યો નિશ્ચય વિનાની સ્થિતિમાંજ કરે છે અને તેથીજ એમાં જોમ હોતું નથી અથવા લલીવાર હોતી નથી.

આપણા મન ઉપર રાતદિવસ અનેક સંસ્કારો પડ્યા કરે છે અને એ આપણી બુદ્ધિને રંગે છે, કે ચિત્રે છે-અથવા કહો કે ખનાવે છે. રોશને નવા ઉતરેલા મોંઘેરા મહેમાનને ચારે તરફથી ખેંચતાણુ થાય એવી દશા બુદ્ધિની હોય છે. કોઈનો કંઈ ને કોઈનો કંઈ સ્વાર્થ હોય છે. છેવટે જેનું આકર્ષણ વધી જાય તેને ત્યાં તે જાય છે. પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે જેના તરફ મનનો ઉમળકો હોય તેને ત્યાં જવાનું વધારે બની આવે છે.

આપણને જે વસ્તુ સબંધે નિશ્ચય કે નિર્ણયની આવશ્યકતા વખતોવખત પડે છે. ખરું શું ? કે સાચું શું ? એટલે બીજી રીતે કહિયે તો ગુંચવણ આવે છે તે માનવામાં અને કામ કરવામાં, અનેક વાતો આપણી બુદ્ધિ પાસે રજુ થાય તેમાં કઈને માનવી અને કઈને ન માનવી ? અનેક ઈચ્છાઓ આપણા મનમાં થાય તેમાં કઈ પ્રમાણે કરવું અને કઈ પ્રમાણે ન કરવું ? આવા આવા રૂપમાં આ પ્રશ્નો આવે છે. ન્હાની બાબતોમાં પણ આવે તો મોટીમાં તો કેમ ન આવે ? આપણે ન્હાનીમાં ગુચાચેલા હોઈએ ને કદાચ મોટીને ભૂલી જઈએ એ જૂદી વાત છે.

આવે સમયે આપણે કરિયે છિયે શું ? કાં તો કામચલાઉ ચુકાદાથી ચલાવિયે છિયે અથવા એમ ને એમ ચીલે ચીલે ગાકું ગળડાવિયે છિયે. પણ જીવનમાં એવા પ્રસંગો પણ આવે છે કે ન્યારે આવા ચુકાદા કે ચાલખાજી ચાલતી નથી. ઘણુંખરું એ પ્રસંગો બધાના જીવનમાં આવે છે. કાલ્કાંધલે એની રૂપરેખા દોરી છે. શેલી એ અમુંઝણુ શાન્ત થયા પહેલાંજ સાગરમાં શાન્ત થઈ ગયો. વૉલ્ટેરે એને શાન્ત કરવા ઘણાંયે પછાડા માર્યો. આપણો અખો ભગત એને શમાવવા અનેક રથજે આથડ્યો હતો, અને ન્યારે એની એ અમુંઝણુ શાન્ત થઈ ત્યારે એણે ગુરનાં ગીત ગાવા માંડ્યાં:—

કહે અખો વસ્તુજ્ઞાન વિના કુશળ ન હોયે જતને,
નિજ ધામ લીડો બાણવા તો સેવો હરિ ગુરુ સંતને.

* * * *

કહે અખો સહુ કે સુણો તમે જીવ્યો અંતરના તંતને,
એ બળમાંહેથી તોજ નિસરો, જો સેવો હરિ ગુરુ સંતને.

* * * *

કહે અખો શાસ્ત્ર સઘળાં, સત્ય થાયે જતને,
નિર્વાણ પદ તો તોજ પ્રગટે જો સેવો હરિ ગુરુ સંતને.

પણ ગુરુ મળે છે ક્યાં ? ગુરુ મળવાજ મુશ્કેલ છે ને. ગાંધી-જીએ પણ થોડાક વર્ષ ઉપર લખ્યું હતું કે ‘ મ્હને હજી સુધી ગુરુ મળ્યો નથી, ’ એમ યાદ છે. ગુરુ એટલે ‘ ઠેકાણે લાવે એ ’ એટલું જ નહિ. એમ તો માણસને અનેક ગુરુઓ મળે છે. કેટલાકને આગલા મોરખી દરખારની પેઠે સ્ત્રી ગુરુ થાય છે, કેટલાકને છોકરાં ગુરુ થાય છે. કેટલાકને દુનિયાં ગુરુ થાય છે અને કેટલાકને કોઇને કોઈ ગુરુ નિવડી આવે છે, પણ એ સંબંધે આપણે વાત કરતા નથી. વળી હતાત્રેય મહારાજે જ્ઞાન, ખર, આદિ ચોવીસ ગુરુઓ કાંઇને કાંઈ શિખામણુ લેવાને સારૂ ક્યાં હતા તેવા ગુરુઓની પણ આપણે વાત કરતા નથી. અહીં તો બધી રીતે ગુરુ થવાને, પરમાર્થનો બોધ

કરવાને યોગ્ય હોય તેવાની આપણે ચચાં અથવા અચાં કરિયે છિયે. કારણકે પેલી જાતના ગુરુઓમાં મુસ્કેલી એ છે કે માણસની મરજી ઉપરાંત તે શીખવે છે અને ખીજી જાતનાનો ભય એ છે કે એની મરજી વિના માણસ શીખી લે છે. એટલે કદાચ એમ પણ બને કે સર્પની પાસેથી દત્તાત્રેયને એકાંત જીવનનો બોધ લેવાનું સૂઝ્યું અને ખીજાને એમ સૂઝે કે એવા ઝેરી થવું કે બધા ડરતા રહે. આમ થાય તો ગુરુની ગાથા ગોથુંજ ખવડાવે.

જીવનનો મહામાર્ગ બતાવે અને એવી રીતે બતાવે કે એકને એક બે એવો નિશ્ચય થઈ જાય એવા ગુરુ થોડાજ હોય તો આશ્ચર્ય નહિ. મહામાર્ગ બતાવવો એટલો અઘરો નથી જેટલી એમાં શ્રદ્ધા કરાવવી અઘરી છે. પણ આપણા સમયમાં તો એ મહામાર્ગનો નિર્દેશ કરનારા પણ જરાજરા દુર્લભ થતા જાય છે. કેમકે નાસ્તિક વિચારોની અનેક શાખાઓ ફૂટી નીકળી છે અને તેમાં બોધ કરવાની અને બોધ લેવાની ફાવટ આવે છે. નીચે ગબડવું અને ગબડાવવું એ સરલ ક્રિયાઓ છે. તથાપિ ઉન્નત શિખરે જવામાં જે આનંદ અને વૃત્તિ છે તે ગબડવામાં નથી. એના તો પ્રયત્નમાં પણ આનંદ છે.

આપણે આપણી બુદ્ધિથી સારાસાર વિચાર કરવા યત્ન કરિયે છિયે. પણ બુદ્ધિની દશા તો આપણે કહી ગયા એટલે એનું યોગ્ય ઠેકાણું પાડવાની જરૂર તો ઉભીજ રહે છે. એ બુદ્ધિને સત્-શાસ્ત્ર અને સદ્-ગુરુ મળે તોજ શાન્તિ, વૃત્તિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, નહિ તો તે સ્વૈરિણીની પેઠે વર્તે.

પણ કોઈ કહેશે કે એ બુદ્ધિવડેજ તમે સદ્-ગુરુ અને સત્-શાસ્ત્રને ખોળી કાઢશો ને. હા, એ વાત તો ખરીજ છે અને એટલાજ સાર એ તરફ બુદ્ધિને ધ્રેરનાર પ્રભુની કૃપાની જરૂર પડે છે. એની કૃપા થાય, એનો અનુગ્રહ થાય તો પેલાં બન્ને અનાયાસે કે અલ્પ-યાસે મળી આવે; નહિ તો પાસે હોય તોય એમાં દિલ ખુપેજ નહિ.

કેટલાક કહે છે કે હવે તો ચોપડીઓ બધી છાપેલી મળે છે; હવે ગુરુનું કામ પડે એવું ક્યાં છે. પણ એ બધી ચોપડીઓમાં સાચી કંઈ, માનવા જેવી કંઈ, એ કહેનાર-મનમાં ઠસાવનાર-અંતરમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરાવનાર-વિના એ ચોપડીઓ શું કરી શકે? એ નિશ્ચય કરાવનાર એજ ગુરુ. ગુરુ પોતાના જીવનથી અને કથનથી, પોતાના જ્ઞાનથી અને નિષ્ઠાથી, પોતાની શક્તિથી અને અનુભવથી શિષ્યને શાસ્ત્ર બતાવે છે, તેમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે અને તે યથાર્થ રીતે સમજાવે છે. ત્યારે જ એ વિદ્યા એનામાં સદ્ગુણ અને ચરિતાર્થ થાય છે, એના જીવનની સહચરી થઈ જાય છે અને સસારમાં સહાધિની, આનંદપ્રદા અને કાર્યકરી થઈ પડે છે.

શ્રદ્ધાનું દષ્ટિબિન્દુ.

ત્યારે હું જોઉં છું કે પોતાની દષ્ટિરેખા પ્રમાણે સૃષ્ટિ આમ કે આમ દેખાય છે; પદાર્થવિજ્ઞાનની આમ કે આમ ચાળવણી થઈ શકે છે, એકની એક વસ્તુ સારી ને ખોટી દેખાઈ શકે છે, ન હોય તે ઝાંઝવાના જળની પેઠે દેખાય છે ને હોય તે દિવસે તારાની પેઠે દેખાતું નથી ત્યારે મને વેદાંતનો દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ જાણે સોજે આના ખરો હોય નહિ એમ લાગે છે. ગૌલીલિઓની પ્લેલાંનો યુરોપ અત્યારના યુરોપના જેટલાજ આગ્રધી સૂર્યને પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો માનતો. પાંચસો વર્ષ પ્લેલાં આવણા પૂર્વજોને ધર્મપુસ્તકોની વાતોમાં કંઈ અસંભવ જેવું લાગતું નહિ અને એ હજાર ગાઉથી એક માણસ બીજા જોડે એ પાંચ ક્ષણમાં વાત કરી શકે એજ એ લોકોને કદાચ કેવળ અસંભવિત લાગે. સૃષ્ટિનું દર્શન એ આપણી દષ્ટિ ઉપર ધણે અંશે નિર્ભર છે એટલુંજ નહિ પણ એક

પ્રત્યક્ષ અથવા અપરોક્ષ અનુભવ ભુદ્ધિજન્ય અથવા તર્કજન્ય અનેક મંતવ્યોને વિદારી નાંખે છે. ઇતિહાસનાં મંતવ્યોનાં દષ્ટિ-બિન્દુઓ અદલાય છે. વિજ્ઞાનનાં મંતવ્યોમાં તો વખતોવખત પરિવર્તન થયાં જ કરે છે. (હમણાંજ એક તરણુ જર્મન વૈજ્ઞાનિકે ખોળી કાઢ્યું છે કે હાઇડ્રોજન એ એક તત્ત્વ નથી પણ એ જૂદા જૂદા વાયુનો ખનેલો છે.) સારું છે કે આપણા વિજ્ઞાનપૂજકોએ એનો એક સારો ખુલાસો રાખી મૂક્યો છે કે મંતવ્યોના અદલાવાને વિજ્ઞાનની પ્રગતિ કહેવી. મનુષ્યોનાં રનેહમન્દિરો અને પૂજસ્થાનો પંજુ અદલાય છે તો બીજાનું શું કહેવું? કદાચ કોઈ ભવિષ્યમાં એવી શોધ કરે કે અખૂટ શક્તિ આપનારાં માનસિક ‘વાઇટેમાઈન’ ધર્મમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં છે તો મ્હને જરાય આશ્ચર્ય થાય નહિ.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યને સત્યના, ઉપાસનાના અને કર્તવ્યના રાજમાર્ગની પ્રધાન પ્રેરણા તેના પ્રેમમય પિતા તરફથી વિરલ પુણ્યાત્માઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી છે એ પ્રકારનું મંતવ્ય અથવા શ્રદ્ધા સર્વ ધર્મોની પાછળ વિદ્યમાન છે. તોફાનથી, અંધકારથી અને સાગરનાં મોજાંઓથી ઘેરાયેલો સનાતન માનવ, નવા માનવ ન્યુમૅનની પેઠે પ્રેમભર્યાતિને કહે છે કે:—

Lead, kindly Light, lead thou me on !

પહેલાં તો એ જરા અહંપદમાં રહે છે પણ પછી અનુભવ એને થોડીજ વારમાં ઘડે છે. એ મુંઝાય છે અને સનાતન સત્ય તરફ ધસે છે,

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

(ઉપનિષદ)

એવી એ ભાવના કરે છે; અને શિષ્ટોના અને સંતોના સુપૂજિત અને સુરક્ષિત દાયભાગ ૩૫—પ્રસાદ૩૫—ગાનરાશિ તરફ વળે છે. એ કહે છે કે:—

“ હે ખુદા, હમ તેરીહિ પૂજા કરતે હૈ, ઐર તુમ્હીસે મદદ માંગતે હૈ. હમકો સીધી રાહ દિખલા.”

(સુરે કાતિહા)

એ ‘રહમવાલા’ પ્રભુના જે જ્ઞાનરાશિમાં જેને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને તે લજે છે અને તેમાં એને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનાં સંતોષજનક સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મને સાચા સ્નેહથી ભેટશે કાઈ અતૃપ્ત રહેા નથી અને પરાક્રાંતિની બુદ્ધિના વિદ્વાનો ધર્મમાંજ શાંત થઈ ગયા છે. મદમત્ત હાથળી જેવી બુદ્ધિને યથેષ્ટ ફળ આપનારી મીઠી કામનેત્રી બનાવવાનાં જનક ‘દેવી વાગ્’ પાસે જ છે. સર્વ ધર્મોની આ જ સર્વસાધારણ ભૂમિકા છે. અને એ ભૂમિકા કંઈ નહિ તો નાસ્તિકની ભૂમિકા જેટલીજ અમોઘ છે અને એનાથી સહસંગળી વધારે શાન્તિદાયક છે.

કાળા માથાના માનવીએ ઔથેલોની પેઠે અંતરના ઉંડા સ્નેહ અને અનેક ચારતોથી ડેસડેમોના જેવી મીઠી ઉજળા અને ઉદાર ધર્મભાવનાને પ્રાપ્ત કરી છે. એને એમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ છે ત્યાં સુધી જીવન આનંદમય છે. અને

Ah, what a dusty answer gets the soul

When hot for certainties in this our life !

જેને એ પોતાના મનથી ‘ પાછો પુરાવો ’ માને છે તે બાળવામાં અલંકાર અને દૈરાત્મ્યના પ્રતિનિધિ જેવા ‘ આઝઆગો ’ની શિખામણે વળગે છે ત્યારથી એની શાન્તિનો સૂરજ આથમે છે. સત્ય તો એને મળતુંજ નથી પણ મૃત્યુની સમીપ એ જાય છે. એ આપણા તર્કવાદી જેવા ‘ ઈઆગો ’નો પ્રેરાયો રૂમાલના ટુકડા-ભૌતિક સામિતી સાફ ભમે છે. એની દેવી એને કહે છે:—

“It is not lost but what and if it were ?”

જેને ધર્મ પ્રત્યે અંતરની પ્રીત છે જેણે એનાં સુખ અને એનાં પવિત્ર અંતર જેમાં છે એને એનો રૂમાલનો ટુકડો ક્યાં પડ્યો છે તેની બહુ ભાજગડ થતી નથી. આગસ્ટાઈન ગિરેન્ન મર્મમાં ટુંકમાં કહે છે:—

“We may not proscribе mysticism; it is the main factor of that ideal world by which all human progress is conditioned”

અગાત તત્ત્વથી ખંચાઇને ધર્મને ખસેડવાની કાંઈજ જરૂર નથી. ધર્મનાં સૂત્રો અને ઇતિહાસની કથાઓ પણ પરાવિદ્યાની દષ્ટિએ અવિદ્યાજ છે, પણ એ અવિદ્યા વડે મૃત્યુને તરી જવાય છે.

દુનિયાના ધર્મગ્રંથોમાં અતિ પ્રાચીન ગ્રંથ ઋગ્વેદના પુરુષ સૂક્તમાં વેદરૂપી જ્ઞાનરાશિ પરમાત્માના શ્વાસ રૂપે પ્રકટ થયાનું જણાવ્યું છે. અને એ પ્રમાણે દુનિયાના સર્વ ધર્મો, સંપ્રદાયો કે પંથો મૈત્રિક જ્ઞાનને પરમેશ્વર પાસેથી અથવા તેના સંદેશવાહકો પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલું માને છે. એટલે બુદ્ધિની ચક્ર નિષ્ઠા જોયા પછી પરિસ્થિતિ આવી રીતની જણાય છે. આપણી સમક્ષ અનેક ગ્રંથો છે જે કહે છે કે ઇશ્વરપ્રેરિત જ્ઞાન તેમાં વિદ્યમાન છે. એક જનસમાજ એક ગ્રંથસમુચ્ચયને તેવા જ્ઞાનના રાશિ રૂપ માને છે; બીજો જનસમાજ બીજાને માને છે; ત્રીજો ત્રીજાને માને છે એટલે કે ઇશ્વરપ્રેરિત જ્ઞાન કિયું તેનાં મંત્રવ્યો જૂદાં છે અને તે મંત્રવ્યો જૂદાં જૂદાં કારણોથી પ્રાપ્ત થયેલી શ્રદ્ધા ઉપર આધાર રાખે છે, પણ ધાર્મિક શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યનું કહેવું એ છે કે “હું મ્હારી માનુષી બુદ્ધિ ઉપર કે બીજાં મ્હારા જેવાં-બૂત કરે એવાં-મનુષ્યોની બુદ્ધિ ઉપર નહિ પણ, મ્હારા માનવા પ્રમાણે સર્વજ્ઞની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થયેલા શ્રદ્ધેય જ્ઞાન ઉપર જ મ્હારા જીવનનાં મંડાણ માંડવાનું યોગ્ય ગણું છું અને તેવા શ્રદ્ધેય જ્ઞાનના પ્રચારક તરીકે અમુક ગ્રંથને માનું છું.” કોઈ કહે કે બધા તો એ જ્ઞાનને તેવું માનતા નથી તો એ એમની મરજીની વાત છે. એને તો એમાં શ્રદ્ધા પડે છે અને એને એ માને છે. આખરે તો એક રીતે બધા મતો એ મંત્રવ્યો અથવા માનિંતાઓ જ છે. આ રીતે અનેક સમુદાયો જૂદા જૂદા ધર્મપંથોને માની શકે. અને અને તેઓની માનિંતા બુદ્ધિવાદ કરતાં કંઈક વધારે સદ્ધર છે, એમ પણ કહી શકાય, કારણ કે સર્વજ્ઞ બુદ્ધિજ મૈત્રિક બૃહત્ સત્યોનો નિર્ણય આપી શકે એ ન્યાયસંમત મહાસત્યને એમણે જોયું છે.

ત્રણ જાતની સંસ્કૃતિઓ.

મ્હારો કોઇક લેખ વાંચીને એક જાહેને પ્રશ્ન ઊઠાવ્યો હતો કે, આપણી સંસ્કૃતિ એટલે શું? એનો જે સંપૂર્ણ ઉત્તર આપવો હોય, તો હું એમ કહું કે શ્રુતિ, સ્મૃતિ પુરાણ અને ઇતિહાસ (રામાયણ અને મહાભારત) માંથી આદર્શ રૂપે ફલિત થતી જે સંસ્કૃતિ તે. આપણી સંસ્કૃતિ એટલે ભારતની પુરાતન સંસ્કૃતિ—જેના આદર્શો હજી પણ લોકોના હૃદયમાં વિદ્યમાન છે.

પ્રત્યેક ભાવવાચક નામની પેઠે સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ કરવો પણ કઠિન છે. તેનો ભાવ અનુભવગમ્ય છે.—જેને સ્નેહ કે શોકનો અનુભવ થયો નથી તેને જેમ તે ભાવો સમજાવવા અધરા પડે એવી રીતે સંસ્કૃતિનું પણ છે. વાસ્તવિક રીતે વિચારિયે તો સંસ્કૃતિ શબ્દ તેના વર્તમાન અર્થમાં આધુનિક છે. એટલે તેનો અર્થ ઘડાતો જતો હોવાથી લગભગ અનિશ્ચિત છે. અત્યારે તો લગભગ એવું ધર્મ ગયું છે કે, કોઈ પણ સમાજની માનસિક અને વ્યાવહારિક પરિસ્થિતિને તે સમાજની સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. કોઇવાર સંસ્કૃતિના સોપાન કે નીમરણીમાં જૂદાં જૂદાં પગથિયાં ઉપર જૂદા જૂદા જનસમૂહોને મૂકવામાં આવે છે. આમાં કોઈ ખોટું નથી—જે સંસ્કૃતિનો એક સુનિશ્ચિત અર્થ હોય તો.

અંગ્રેજીમાં ‘સિવિલિઝેશન’ શબ્દ છે તેને સારૂ પહેલાં ‘સિવિલિટી’ શબ્દ વપરાતો; પણ એ શબ્દ માત્ર બાહ્ય વિનયનો સૂચકજ થઇ રહ્યો, એટલે ‘સિવિલિઝેશન’ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો. આ બીજા શબ્દની પહેલા કરતાંયે બૂરી દશા છે. કેટલાક કહેવા લાગ્યા છે કે ‘સિવિલિઝેશન’ એ એક રોગ છે. અને એક વર્ગ તો એમજ કહેવા લાગ્યો છે કે યુરોપની અત્યારની સંસ્કૃતિની—કહેવાતી સંસ્કૃતિની

ઈમારત તોડી પાડ્યેજ કેકાણું પડશે. મ્હને તો એમ લાગે છે કે, મ્હોટું નામ પાડીને ખોટી ચીજને મ્હોટી દેખાડવાના પ્રયત્નનું આ પરિણામ છે, કાચ હોય—ભલે પછી તે અમેરીકન હોય, ટેમટિનો હોય, પાસા પાડેલો હોય, ચળકતો હોય, સોનેથી રસેલો હોય, પણ તે હીરા તરીકે ક્યાં સુધી ચાલે? જાણનાર હોય તે જુએ, વિચારે કે તરત જાણે કે આમની વાત આમ છે. આપણે આધા છિયે, એટલે આપણને દૂરથી ડુંગરા રળિયામણા લાગે; પણ યુરોપના લોકોને મન તો તેમના ખોટા ઝવેરાતની કિંમત ગઈ છે અને અનેક નવી હીંચચાલો એ તેની સાબિતી પૂરતી જાય છે.

પણ સારો ઇલ્કાબ છાડવો કોઈને ગમતો નથી અને ‘સિવિલિઝેશન’ શબ્દ એ તેના અર્થની અનિશ્ચિતતાને લઈને લજ પણુ યુરોપના લોકો ઉપર જન્મી નાંખી રહ્યો છે. મુસ્કેલી એ છે કે સંસ્કૃતિનો સૂચક—ધર્મ, સદ્ગુણ, ઔદાર્ય કે એવો કોઈ શબ્દ એમની મનોદશાને લાગુ પડે એમ નથી. કારણ કે ધર્મ તો એમણે છાડવા છોડાવવાના ચોક્કસ પેગામો ક્યારનાયે કાર્યમાં મૂક્યા છે, સદ્ગુણ સંબંધે તો એઓ એ શબ્દનો અર્થ શો એના નિર્ણયની મુશ્કેલીમાં છે, અને ઔદાર્ય કહેવા જાય તો તો બાકીની આખી દુનિયાં હસવા માંડે, કે અમને રાત દહાડો લૂંટવાની પેરવીમાં રહેો છો, ને ઔદાર્ય ક્યાંથી આવ્યું ?

પણ યુરોપના વિદ્વાનો એમ કાંઈ જાય એવા નથી. મિ. બ્રકલે ‘સુધારાનો ઇતિહાસ’ લખી કાઢ્યો છે. અને મિ. મારવિન અનેક ગ્રંથો લખી એમના સુધારાનું પ્રતિપાદન કરવાને મથે છે. ખરી વાત એ છે કે વાસ્તવિક સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો અને એનાં વાદકો સર્વ દેશોની પેડે યુરોપમાં પણ છે, નથી એમ નથી; પણ તે તત્ત્વો પુરાતન ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિના બાંજ્યા તૂટ્યા અવશેષ છે. અને કેમ જાણે એ નવ-સંસ્કૃતિનાં બજોનો ભાગ હોય નહિ, એમ તેઓ લઈ પડે છે.

ત્યારે હવે સંસ્કૃતિની — સર્વસામાન્ય સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા કરવાની તરખડમાં આપણે અત્યારે નહિ ઉતરિયે. પણ સંસ્કૃતિનાં પ્રેરક-બળોને અંગે તેના વર્ગો અથવા તેની જાતો સંબંધે વિચાર કરીશું જો કે કેટલીક વાર તો ધણાને એમ થઈ જાય છે કે આને સંસ્કૃતિ કહેવીજ શા માટે ? કેટલાક હૃદયના ગુણોનેજ સંસ્કૃતિમાં પ્રધાન સ્થાન આપે છે. કેટલાક શુદ્ધિશક્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે, કેટલાક શૌર્યને પ્રાધાન્ય આપે છે અને કેટલાક વિજ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપે છે. આપણે સ્પષ્ટ રીતે કહિયે કે સંસ્કૃતિ એ મનુષ્યના જીવનને સર્વત્ર સ્પર્શે છે. અને એ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં જે ભાવના માનવના કે માનવસમૂહના અખિલ જીવનમાં પ્રધાનપણે વર્તે તે ભાવનાને આધારે આપણે સંસ્કૃતિની વ્યવસ્થા કરી શકિયે, અને ભાવનાનું કેન્દ્ર જે હોય તે ઉપરથી તે સંસ્કૃતિને વધારે સમજી શકાય.

આ રીતે જોતાં મેહને લાગે છે કે આપણે ત્રણ પ્રકારની સંસ્કૃતિઓ કહી શકિયે. યુરોપની અત્યારની સંસ્કૃતિ તેને નારીપ્રધાન સંસ્કૃતિ કહી શકાય. રોમની પુરાતન સંસ્કૃતિને નરપ્રધાન સંસ્કૃતિ કહી શકાય અને ભારતની પુરાતન સંસ્કૃતિને ઈશ્વરપ્રધાન સંસ્કૃતિ કહી શકાય. ઈશ્વરપ્રધાન સંસ્કૃતિઓમાં ઘણે અંશે પુરાતન ઈરાન, મિસર, અરબસ્તાન અને તુર્કસ્તાનની સંસ્કૃતિઓ આવી શકે. હિન્દમાં ઋષુરાજ યૌદાણુ ઈત્યાદિના વખતમાં નરપ્રધાન સંસ્કૃતિ તરફ વલણ હતું. તે પાછું પ્રતાપ અને શિવાજીના વખતમાં ઈશ્વરપ્રધાન સંસ્કૃતિ તરફ વલણ થયું અને હાલમાં યુરોપીય કેળવણીના પ્રતાપે નારીપ્રધાન સંસ્કૃતિ તરફ વલણ છે.

ઈશ્વરપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં ધર્મની ભાવના મુખ્ય હોય. પુરુષપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં શૌર્યની ભાવના મુખ્ય હોય અને નારીપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં ભોગવિલાસની ભાવના પ્રાધાન્ય ભોગવે. હવે સહેલાઈથી સમજાશે કે યુરોપની અત્યારની બધી હીલચાલોમાં સ્ત્રીનું મુખ્યત્વ કેમ છે ? અને

એ હીલચાલોની ટોચ જેવી બેદરેશિવિઝમની પ્રવૃત્તિમાં લગ્નભાવનાને તિલાંજલિ આપીને વિલાસભાવનાને કેમ ગોઠવવામાં આવી છે, તે પણ રહેજ સમજાશે. વિષયમુખની તીવ્ર વાસના, તે વાસનાનું કેન્દ્ર સ્ત્રી, તે વાસના સર્વોંશે પૂર્ણ કરવાની અભિલાષા, તેને સારૂ સ્વછન્દતાનો આગ્રહ, તેને સારૂ ભોગનાં સાધનો, તેને સારૂ ધનની અતિ-તૃષ્ણા અને તે તૃષ્ણા પૂરી કરવા ગમે તે માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ; અને તેથી ક્રમશઃ અધઃપતન, એ નારીપ્રધાન સંસ્કૃતિની સામાન્ય અનર્થપરંપરા છે.

પુરૂષપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં શૌર્યનું પ્રાધાન્ય હોય એ આપણે કહી ગયા. ઝીંક લોકોમાં મુખ્યત્વે કરીને સ્પાર્ટનોમાં શૌર્યનું પ્રાધાન્ય હતું અને મધ્યકાલીન રજપૂતોમાં પણ પુરૂષનું પ્રાધાન્ય આપણે જોઈએ છિયે. આઈસલાન્ડના ‘સૅંગા’ ગ્રન્થોની ભાવના પણ મુખ્યત્વે પુરૂષપ્રધાન સંસ્કૃતિની છે. પુરૂષપ્રધાન સંસ્કૃતિમાંથી રહેજે નારીપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં પરિવર્તન થવા સંભવ છે પણ ઘણુંખરૂં પુરૂષપ્રધાન સંસ્કૃતિઓ એનું બળ ક્ષીણ થતાં સમાપ્ત થઈ જઈ ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિઓને સારૂ જગ્યા કરે છે. સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિથી કહિયે તો અસુરોને પુરૂષ સંસ્કૃતિના અનુયાયી કહી શકાય. એમનામાં બળનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને બળને અર્થે એક પ્રકારની રાજસી સકામ તપશ્ચર્યાનું પ્રાધાન્ય પણ તેઓમાં હોય છે.

ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં દૈવી-સંપત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય. દૈવી-સંપત્તિનાં લક્ષણો મુવિખ્યાત છે, સત્વ-સંશુદ્ધિ અને જ્ઞાનયોગની વ્યવસ્થાને તેમાં મુખ્ય સ્થાન છે. અભિમાન અને પાર્શ્વ એ આસુરી સંપત્તિમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં ધર્મરતા પ્રસાદરૂપ ગ્રન્થોનું પ્રાધાન્ય હોય એ સ્વાભાવિક છે; અને તેને અંગે ‘ધર્મનું’, સદ્ગુણનું અને ચારિત્ર્યનું પણ વિશેષ પ્રાધાન્ય હોય. એટલે આ રીતે ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિનું લક્ષ્ય જૂદું હોય છે, અને તેના માર્ગો પણ બીજા બન્ને સંસ્કૃતિઓથી સ્વાભાવિક રીતે જ જૂદા પડે છે.

ઈશ્વરપ્રેરિત આત્મવાક્યથી નિર્ણિત થએલા જીવન-માર્ગને આપણે સામાન્ય રીતે ધર્મ કહિયે છિયે. એ ધર્મો જૂદા જૂદા લોકસમૂહોની માન્યતા પ્રમાણે જૂદા જૂદા આત્મ ગ્રંથોને અનુસરીને જૂદા જૂદા હોઈ શકે. હિન્દુઓ વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણાદિકને પૂજ્ય માને, મુસલમાનો કુરાનના ધર્મને, ખ્રિસ્તી લોકો બાઈબલના કે પારસીઓ અવસ્તાના ધર્મને માને. એ બધાનું ભાવનાનું કેન્દ્ર ઈશ્વર હોવાથી તેમની સંસ્કૃતિઓને ઈશ્વરપ્રધાન સંસ્કૃતિઓ ગણી શકાય. તથાપિ ભાવનાનું કેન્દ્ર એજ સંસ્કૃતિને નિર્ણિત કરે છે. યુરોપના કેટલાક દેશમાં ખ્રિસ્તી ધર્મને ઘણા લોકો પોતાના ધર્મ તરીકે લખાવે છે પણ એમની જો ભાવના ઈશ્વરપ્રધાન રહી શકી ન હોય તો તેમની સંસ્કૃતિને ઈશ્વરપ્રધાન ન કહી શકાય. કમાલપાશાએ ખિલાફતની અવનતિ કરી અને મુસલમાન ધર્મના મહાત્મ આદર્શો અને ભાવનાઓને તિલાંજલિ આપી, ત્યારથી તુર્કસ્તાનની સંસ્કૃતિ થોડીઘણી ઈશ્વરપ્રધાન દશે તે ઓછી થઈ ગઈ. આપણે કહી શકિયે કે સામાન્ય રીતે સ્ત્રી, પુરુષ અને મહાપુરુષ એ ત્રણેને માનવ-ભાવનાઓમાં અથવા ઉચ્ચગ્રાહોમાં સ્થાન છે જ; પણ એમાંથી જેના ઉપર જે સંસ્કૃતિ વધારે ભાર મૂકે, તે ઉપરથી તે સંસ્કૃતિનો રંગ નક્કી થાય. જે કદાચ ચોક્કસ રંગનુંજ કહેવું હોય તો નરપ્રધાન સંસ્કૃતિનો રંગ મુસોલિનીના દલનો છે તે કાળો રંગ, નારીપ્રધાન સંસ્કૃતિનો રુશિયાના બોલ્શેવિકોએ સ્વીકારેલો લાલ રંગ અને ઈશ્વરપ્રધાન સંસ્કૃતિનો પીળો કે ભગવો રંગ કહી શકિયે.

આપણી સંસ્કૃતિ એ ઈશ્વરપ્રધાન સંસ્કૃતિ છે, એ ભાવ્યેજ કહેવું પડે. આપણાં અનેક દેવમંદિરો, આપણા અનેક આચાર્યો, આપણું ધાર્મિક સાહિત્ય, આપણું વેદાંતચિંતન અને આપણું સમગ્ર જીવન-દર્શન એ બધાંયે એજ વસ્તુસ્થિતિનાં સૂચક છે; એટલે આપણામાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય છે; એટલે જ આપણામાં ધર્મગ્રંથોનું, ધર્મચાર્યોનું, ધર્મના પ્રેરકોનું અને ધર્મ-સંવાહકોનું પ્રાધાન્ય છે.

મનુસ્મૃતિ એ આપણો કાયદો, નિશાવાન, વિદ્યાવાન અને ચારિત્ર્યવાન, આત્મનિષ્ઠ આત્મણો એ આપણા ગુરુ; ને પુરાણો, એ આપણા આદર્શોનાં મંદિર.

પ્રત્યેક સંસ્કૃતિને એની મુસ્કેલીઓ હોય છે. અને ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિને પણ એમજ છે. એવી સંસ્કૃતિમાં સામાન્ય રીતે શ્રદ્ધાને પ્રધાન સ્થળ મળે છે અને એ શ્રદ્ધાનો દુરુપયોગ પણ કોઈ કોઈ કરવા માંડે છે. વળી એ સંસ્કૃતિમાં આદર્શીકૃત ગાળવું સ્વાભાવિક રીતેજ વધારે કઠિન થઈ પડે છે; કારણ કે ધર્મનો માર્ગ એ તપનો, સ્વાર્થત્યાગનો અને સત્યનો અસિધારા વ્રત જેવો દુર્જય માર્ગ છે, એટલે એને અનુસરનારા પણ પોતાના મનથીજ પોતાની ત્રુટિઓને સર્વદા જાળવતા અને દીનભાવે કબૂલ કરતા હોય છે. મનુષ્ય સ્વભાવેજ સખલનશીલ પ્રાણી છે. આથી એ સંસ્કૃતિના અનુયાયીઓમાં ધણી બાબતમાં દરગુજર કરવાનું રહે છે અને આમ કરીને ધણું ધણું દરગુજર થતાં અને ધર્મનો આદર્શ સૌના મનમાં અતિ જીવો હોવાથી એક તરફથી કાંઈક દંભ જેવું વધારે દેખાય છે અને બીજી તરફથી દરગુજર થવાને લક્ષને સમાજની વ્યુત્પત્તિ પણ થતી જાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, જે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણના યથાર્થ ધર્મને અનુસરતો ન હોય, જે ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયના યથાર્થ ધર્મને અનુસરતો ન હોય. અથવા જે વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર પોતપોતાના ધર્મોને યથાર્થ રીતે અનુસરતા ન હોય, તેને કાંઈ તેમના જ્ઞાતિ કે વર્ણસમૂહોમાંથી તરત બાતલ કરી દેવામાં આવતા નથી; અને કરવામાં આવે એ જરૂરનું પણ નથી. કારણ કે, ધર્મ એ તો માનવજાતને ઉન્નત પ્રદેશમાં જવાનું સોપાન છે; એ સોપાન ઉપર ચઢવાની એની ભાવના હોય એ કાંઈ નજીવી વસ્તુ નથી. તેને વાસ્તે તે મથતું હોય, એ સીડીમાં ચઢતાં જરા અડખડિયાં ખાતું હોય, કોઈ વાર ત્રબડી પણ પડતું હોય, તથાપિ એના એ પ્રદેશમાં જવાનાં મથનો એજ એને ધર્મમાર્ગમાં અધિકાર આપે છે.

જેમ મેઘધનુષ્યમાં અનેક રંગો એક બીજા સાથે, છૂટા ન. પકાય એવી રીતે, ભળી જાય છે, જેમ ઉત્તમ સાહિત્ય કે કલાકૃતિમાં અનેક ભાવો સંમિશ્રિત થઈ જાય છે, એમ આદર્શ-સંસ્કૃતિમાં ઇશ્વર, પુરૂષ અને સ્ત્રી એ ત્રણે ભાવોનો ઉત્તમ, ઉદાર અને સુંદર સમન્વય થાય છે. એવી સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાનનું કેન્દ્ર ઇશ્વરમાં હોય છે. અને તેને આધીન રહીને અર્થ અને કામની સિદ્ધિ કરી અથવા તેનો અનુભવ લઈ પરમ શાન્તિને સાધવાની તેમાં વ્યવસ્થા હોય છે. આવી સંસ્કૃતિમાં સંયમનું પ્રાધાન્ય હોય છે. સૌન્દર્ય પ્રત્યે મોટા ઉત્પન્ન કરવાનો આગ્રહ હોતો નથી એટલુંજ નહિ પણ સૌન્દર્ય ક્ષણિક છે, આગમાપાયી છે, કેટલેક અંશે કાલ્પનિક છે, એ વસ્તુ-સ્થિતિ ઉપર ભાર મુકવામાં આવે છે, એથી ઉલટું માનવપ્રધાન સંસ્કૃતિઓમાં સત્તા અથવા સૌન્દર્ય ઉપર વધારે ભાર મુકવામાં આવે છે, પુરૂષપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં આદશાદીઓ તરફ અને નારીપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં સ્વાતન્ત્ર્ય તરફ વધારે ઝાક હોય છે. સંકીર્ણ સંસ્કૃતિઓમાં આ બધા રંગરાગોની સંકીર્ણતા દેખાય છે. કાષ્ટએ અત્યારની યુરોપની સંસ્કૃતિ, સૌન્દર્ય, શાસના અને ઔદાર્ય ઉપર રચાએલી છે એમ જણાવ્યું હતું. પણ વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે તેનું ઔદાર્ય (Charity) એ ખ્રિસ્તી ધર્મનો આકી રહેલો અવશેષ છે, શાસના (Law) એ પુરૂષપ્રધાન રોમન સંસ્કૃતિનો અવશેષ છે અને સૌન્દર્ય-પરાયણતા એજ વાસ્તવિક રીતે એનો વર્તમાન પ્રધાન સૂર છે અને તેથી તેમજ જે બળો અને પ્રગતિની દિશા તે દાખવે છે, તે ઉપરથી તે નારીપ્રધાન સંસ્કૃતિ છે, એમ સમજાય છે.

સંસ્કૃતિઓના આ જે વિભાગ અહિં કર્યા છે એ વિભાગ વિષયને નિઃશેષ કરતા નથી પણ માત્ર એક સૂચનરૂપ છે; આકી તો દરેક સંસ્કૃતિમાં ઇશ્વર, પુરૂષ અને સ્ત્રી એ બધાંને સ્વાભાવિક રીતેજ ન્હાનુંમ્હોટું સ્થાન રહેવાનું. તથાપિ જેમ મનુષ્યના જીવનના પ્રધાન પ્રસંગો તેના અંતઃકરણની પ્રધાનવાસનાથી નિર્ણીત.

થાય છે, તેમજ પ્રત્યેક સમુદાયની સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ પણ તેની પ્રધાનવાસનાથી વિશેષ કરીને નિર્ણિત થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ, વાસ્તવિક રીતે જોતાં, પ્રજાઓના ઢગલાઓ વિષે કાંઈ સામાન્ય રીતે કહેવામાં પણ આપણે માત્ર સામાન્ય દૃષ્ટિએ એમ કહિયે છિયે એમ જ ગણાવું જોઈએ; કારણ કે પ્રજાસમૂહોમાં તો શું પણ કુટુંબોમાં પણ જૂદી જૂદી સંસ્કૃતિઓના ઉપાસકો હોઈ શકે. પણ જેમ ગૃહ સંબંધે પણ આપણે કહિયે છિયે કે ત્યાં સ્ત્રિયા-રાજ્ય ચાલે છે, કે ત્યાં તો શેઠ કહેશે તે થશે તેવીજ રીતે કોઈ પ્રજા-સમૂહ, દેશસમૂહ કે ખંડને વિષે પણ જો તેના સમગ્ર-વર્તનમાં તેવા પ્રકારનું ઐક્ય હોય, તો આપણે તેને વિષે સામાન્યતઃ નામ નિર્દેશ કરી શકિયે. અત્યારના યુરોપમાં પણ કાર્ટિનલ ન્યૂમેન, ડીન ફેરર અને ડૉ. ઈન્જ જેવા સાધુપુરુષો, પ્રભુપ્રિય સંજ્ઞનો થયા છે, એ વાત કહેવાની હવે ભાગ્યેજ જરૂર રહે છે. આ પૃથ્વી એ પ્રભુનીજ ભૂમિ છે. એમાં અનેક જીવો પોતાના અધિકાર પ્રમાણે, પોતાની વાસના પ્રમાણે, પોતાના ભાવી પ્રમાણે, ભિન્ન ભિન્ન રથજે અવતરે છે. અને ન્યાં હોય ત્યાં વાંચતાં ઊંઘી ગએલો જેમ પાછો જાડીને પોતાની ચોપડી વાંચવા માંડે છે, તેમ પોતાનું કાર્ય, -કર્મ કે વિકર્મ, કરવામાં તલ્લીન થાય છે. આપણા આગ્રહો! -સદાગ્રહો અથવા દુરાગ્રહો-એમના એમ રહી જાય છે; અને કાલનાટકના પડદાઓ આમ અને તેમ સંચાર કર્યા કરે છે.

ઊંધા એકડા.

એક કોઈ અટકચાળાએ સ્કૉટલાંડના લોકની બનાવટ કરતાં લખ્યું છે કે એક સ્કૉચે રસ્તામાં જતી ‘બસ’ પાછળ દોડતાં ‘બસ’ વાળાને પૂછ્યું કે ‘ફલાણે ઠેકાણે જવાનું શું ભાડું છે?’ પેલાએ કહ્યું ‘એ પેન્સ.’ પેલો સ્કૉચ થોડેક દૂર સુધી પાછળ દોડ્યો, ને ફરી પૂછ્યું, ‘હવે અહીંથી કેટલું?’ પેલાએ જવાબ દીધો ‘ત્રણ પેન્સ,’ ને ખુલાસો કર્યો ‘ભલા આદમી! તું ઊંધી દિશામાં દોડે છે.’ આપણામાંથી ઘણાને અનુભવ થયો હશે કે વધારે ધાંતાળ માણસો વધારે ગફલત ખાધ જાય છે. આ સ્કૉચની વાત આપણી અત્યારની દુનિયાને મ્હોટી બાબતોમાં પણ લાગુ પડે છે.

પ્રો. બેબિટ એક ઠેકાણે કહે છે કે દુનિયા મૂળસિદ્ધાંતોમાંજ ખોટે રસ્તે ચઢી ગઈ છે, એમ માન્યા વિના હવે છૂટકો નથી. પુરાવામાં યુરોપના મહાસંગ્રામને એ મૂકે છે; અને તેને જમાનાઓની મૌલિભૂત મૂર્ખતા—મ્હોટામાં મ્હોટી મૂર્ખતા કહે છે. એક વિદ્વાન આની ચર્ચા કરતાં જણાવે છે કે એમની વાત ખરી છે પણ એમનું અરણ્યરૂઢન સાંભળે છે કેણું? વાત ખરી છે. ત્યારે માણસને કે હરકોઈ પ્રાણીને તાન ચઢે છે, ત્યારે એ બીજનું ભાગ્યેજ સાંભળે છે. પોતાનાં તાનમાંજ મસ્તાન થઈ જાય છે. એવી સ્થિતિ અત્યારે યુરોપની અને તેનાથી દોરાતી દુનિયાંની થઈ ગઈ છે.

પહેલેથીજ મૂળમાં ભૂલ હોય તેને આપણે ઊંધા એકડા કહિયે છિયે. મૂળની ભૂલ બીજની કડવાશની પેઠે આખા વૃક્ષમાં અને તેનાં ફળોમાં પણ વ્યાપી રહે—કડવાં સરગવાના બીની અંદરની કડવાશ એની શીંગે શીંગમાં વ્યાપી રહે છે એમ. એવા ઊંધા પાયાની ઇમારતનો તેને તોડી નાંખવા અથવા તેની ઉપેક્ષા કરવા સિવાય

બીજો ઉપાય જ નહિ. જેમ કડવી દૂધીના શાકમાં ગમે તેટલાં તેલ મશાલો નાંખ્યાં હોય અને ગમે તેટલાં પ્રારંભિક વખાણુ એનાં કર્યો હોય પણ ખાધે ખબર પડી ગયા વિના રહેજ નહિ, એમ વિલાયતી સુધારાનાં વખાણુ દોલનગારાં વગાડીને બહુગાં ફૂંકીને કરાયાં અને માલમશાલા પણ એમાં ખૂબ મેળવ્યા તથાપિ એ સુધારાનો સવાદ ચાખીને, ખાનારા કકળી ઉઠ્યા કે ‘ફેંકો આને ગટરમાં. અમારે તો ધરમેય એ ન જોઈયે.’

આવા કકળી ઉઠનારાઓમાં એક તો એનાર્કિસ્ટોઃ જેણે કહ્યું કે ‘તમારા રાજ્યતંત્રથી તોખા; એ તો અમને એક પછી એક બેડીમાં વધારે ને વધારે જકડતુંજ જાય છે. પ્રજાતંત્ર, એકતંત્ર, અનેકતંત્ર ઇત્યાદિ પ્રજાની બેડીઓ ઘડવાનાં બધાં તૂત છે; અમારે તો રાજ્યજ ન જોઈયે.’ બીજા ઉઠ્યા તે સોશિયલિસ્ટ-સમાજવાદીઓ. એ કહે કે ‘તમારા આર્થિક તંત્રથી તોખા—કાયદાઓ કરીને મૂડીવાળાનેજ તમે આગળ વધાર્યો, હજારોને મજૂરો બનાવી દીધા ને સમાજને પાયમાલ કરી નાંખ્યો. કાદો આ મૂડીવાળાને. અમારું જે થશે તે થશે, પણ તમને તો બોંયબેગા કરી નાંખીશું.’ પેલી વાતના કંટાળેલા ધણી જેવોજ લગભગ એમનો ભિન્નજ છે, જેણે કહેલું કે “હું તો મરું તો મરું પણ તલને રાંડી રાંડ કરું.” ત્રીજી તરફથી જાગ્યા આદેશવિકો, જે કહેવા લાગ્યા કે ‘આ તે કાંઈ તમારી રીત ? બધાય અનીતિમાં રમો છો અને રાંદો છો. તેના કરતાં લગનનું નામજ કાઢી નાંખો. ફાવે તો રજીસ્ટરની આફિસમાં નામ નોંધાવો, ને ન ફાવે કે છડે ચોક છૂટાછેડા કરી લ્યો, અને ફાવે તેમ ફરતા ફરો. પણ આ ઢોંગ શેને માટે ?’ આમ યુરોપના સુધારા સામે યુરોપના લોકોજ કકળી ઉઠ્યા. એકે બોંબથી કામ કરવા માંડ્યું; બીજાએ મજૂરોમાં ઉસ્કેરણી ફેલાવી; ત્રીજાએ ઉધાડો બળવો કરી એક લાકડીએ રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું.

રાજ્ય, ધન અને સમાજ એ ત્રણે સંસારની મુખ્ય બાબતો. અને યુરોપના શરીરમાં ત્રણે ધાતુનો આ રીતે પ્રકોપ થયો. આવા

સનેપાતવાળો યુરોપ ગમે તેમ બોલે છે, આમ તેમ દોડે છે અને એની નાટીનો વેગ વધતો જાય છે. એનો રોગ પાછો છે ચેપી. જેને એનો ચેપ લાગ્યો છે તે પણ ટર્કીની પેઠે કુદાકૂદ કરવા મંડી પડ્યા છે. દમણાં ચારે તરફ એનો જ પાયરો છે. કોઈ લાગ્યેજ સ્વાસ્થ્ય કે કે શાન્તિ ભોગવે છે. ડાક્ટરોને પણ દવા લાગેલી હોવાથી કુદાકૂદ, બોલછા અને ઘેલછાને એઓ સુધારો માને છે. પણ રોગીની સ્થિતિ તો બગડતીજ ચાલે છે. ઈરાન, ચીન વગેરેમાં બળવા થયા. તેને એમણે સારાં ચિહ્ન માન્યાં. પણ એ કોઈનું દજી કેકાણું પડ્યું નથી અને વાત વધતીજ જાય છે. ડાક્ટરો બિંદાં ભણાવે જ જાય છે.’

બિંદાં ભણાવવાં અને બિંધા એકડા મંડાવવા એ ગેમાં પણ ફેર છે; થોડું થાણું સવળું ભણાવીને બિંદાં ભણાવવાનું તો થાણા વખતથી ચાલતુંજ આવ્યું છે; પણ બિંધા એકડા મંડાવવાની મહા-કળાનું માન તો નવા જગાનાનેજ છે. બિંધા એકડા કોને કહેવા એમ કોઈ પૂછે, તો તેનો જવાબ આપવો અઘરો નથી. પછી તે સ્હામાને રૂચે કે ન રૂચે એ એમના મનની વાત છે. સદંતર જૂઠાણું એને આપણે બિંધા એકડો કહિયે. દૃષ્ટાંત તરીકે એક બિંધા એકડો હું એને કહું કે આપણે ચારાન નેંધએ કે સર્વ મનુષ્યો સરખાં નથી, છતાં તેને સરખાં માનવાં. એટલે આ મૂળનોજ બિંધા એકડો. ને એના ઉપરથી અનેક સિદ્ધાંતો રચવા, એ બિંધે એકડે ગુણાકાર કરવાના જેવું. એ બધાં જંગલી પાતરાંનાં ભજ્યાં જેવા તેલ મશાલાદાર ને દેખાવમાં મન થઈ જાય એવા, બિંધે ચઢાવેલા, પણ એને ખાઓ એટલે ખચર પડે. વળવળાટથી ગળું ખાળી નાંખે ને કાચાં ખાઓ તો તો ભોગજ મળ્યા. પછી પાછી એક જુદાને ઢાંકવા, બચાવવા દબાર જાતની પેરવી. બધાને સરખાં ગણવાનું અને એ પ્રમાણે વર્તવાનું તો કાવે નહિ. જે ભેદ એક મનુષ્ય અને બીજા મનુષ્યની વચ્ચે છે, તે તો વ્યવહારમાં રાખવો જ પડે. દીકરાને બદલે

કાંઈ રસ્તે ચાલનારને વારસો અપાય નહિ. બધાને સરખા જાણીને દીકરીને ગમે તેને પરણાવાય નહિ, કે ગમે તેને ઘેર મોકલાય નહિ. બધા સરખા હોય તો અમલદાર નીમવામાં, પસંદગીનો પ્રશ્નજ ન રહે, અને ચુંટણીમાં દરિદ્રાધ્યોની જરૂરજ ઉભી ન થાય. માણસે માણસે ફેર ન હોય તો, લેનીન અને મુસોલિની કે કમાલ પાશા લોકોમાં સર્વોપરિ સત્તાઓ ભોગવે નહિ. બધાં માણસો સરખાં હોય, તો ગુન્હાજ ન બને, અથવા કાયદાઓ નિર્રથક થઈ જાય અને ન્યાયનો કાંઈ અર્થ રહે નહિ. આ ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજનો સિદ્ધાંત ઉઘાડી રીતેજ એવો પોલો છે કે મનુષ્યોના અભિમાનને ઉચ્છેદવા તેનો ખોટો દેખાડો ક્યો પછી અનેક જનની નાહાખારીઓ કાઢવાનું જ બાકી રહે; અને પછી બોલશેવિકો જેવા બધું સપાટ ચપાટ કરવા ઉભા થાય એટલે ગભરામણ દૂર. ત્યારે એના કરતાં એમજ શું કરવા ન કહેવું કે છેકો મૂકાને તમારા ઊધા એકડા ઉપરજ. તમારા ભાવો ખતાવવાના બીજા બધા માર્ગો ઉપર શું પાણી ફરી વળ્યું છે, કે આવા જૂઠાણાને તમારા મૂળ-મન્ત્રરૂપ માનવા મનાવવા મથો છો ? જાણકારો કહે છે કે એકમાંથી બધા અંકો થાય છે. અને ઊધા એકડો હોય તો બધું ઊંધું પડે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

વળી નવા જમાનાનો બીજો ઊધો એકડો જેવો હોય તો તે સ્વચ્છંદતા. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે માણસ વર્તે—વિચાર વાણી ને વર્તનમાં, આ શૌખ એક રીતે જૂનો છે, નિરંકુશ થવાની ઇચ્છા-વાળા શેતાનથી એ ચાલ્યો આવે છે પણ નવા જમાનામાં સિદ્ધાંત તરીકે એ પહેલો રાજપ્રકરણને અંગે ફ્રાન્સમાં ૧૭૮૯ની રાજકીય ક્રાન્તિને પ્રસંગે જોરમાં આવ્યો. રાજકીય પ્રકરણમાં જેને સ્વતંત્રતા આપણે કહિયે છીયે તેનો અર્થ પહેલાં તો ઘણુંખરું ન ગમતી રાજકીય રાજસત્તાનો વિચ્છેદ અથવા પરકીય રાજ્યસત્તાનો ઉચ્છેદ

એટલો હોય છે. પણ ઉધારી રીતે તેમ કહેવું અગવડલયું હોય છે એટલે લોકસત્તા, સ્વતંત્રતા, ઇત્યાદિ શબ્દના પર્વતરાઓવડે કામ ચલાવવામાં આવે છે. પણ રાજ્યસત્તાને ઉચલાવવામાં વ્યવસ્થાનાં બજો કામ કરતાં નથી; તોફાની બારકસોનું એમાં કામ પડે છે; અને એવાં તોફાની બારકસોને ચઢાવવા સારૂ બારે દરવાજા ખુલ્લા મૂકી દેવા એમ વાયરો સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. અને તેમાંથી સ્વચ્છંદતાનો મત જોર લે છે. આજ રીતે સ્વચ્છંદતાનો સિદ્ધાંત ધર્મ, નીતિ અને સમાજનાં ક્ષેત્રોમાં દાખલ થયો. સિદ્ધાંત કરતાં એને માન્યતા કહિયે તો વળી વધારે ફીક. મનને ફાવે તેમ બોલવું, મનને ફાવે તેમ ચાલવું, એ કોને ન ગમે? પણ એ ચાલી શકે ક્યાંથી? એક માણસ પણ જો પૂરેપૂરો સ્વચ્છંદતાથી વર્તે વા તેને સ્વચ્છંદતાથી વર્તવા દેવાનું નક્કી થાય તો આખી દુનિયાને આકર્ષે પડી જાય. તો પછી બધાં મનુષ્યો તો મનને ફાવે તેમ કરી શી રીતેજ શકે? ત્યારે નાહાબારી ખાળી કાઢી કે, હા એ ખરું, પણ દરેક માણસ એવી રીતે બોલે ચાલે કે બીજાની સ્વચ્છંદતામાં દરકત ન આવે, અંગ્રેજી શબ્દ ‘લિબર્ટી’નો અર્થ એકંદરે સ્વચ્છંદતા જ છે, એટલું આપણે અંત કહી લેવું જોઈએ. સ્વતંત્રતાનો સંકુચિત અર્થ એમાં નથી. એને વળી પોતાનું તંત્ર પોતાના હંદ પ્રમાણેજ હોય એટલે તંત્ર અને હંદનો પાછો ભેદ પાડવો અઘરો થઈ પડે. વધારે ચોક-સાઈથી કહિયે તો એ અંગ્રેજી શબ્દમાં ‘ફ્રી’નો અર્થ રહેલો છે. હવે ‘બીજાની ફ્રીમાં દરકત ન આવે, એવી’ ફ્રી મંજૂર થઈ. ત્યારે બીજાની કઈ ફ્રીમાં દરકત ન આવે, એવી ફ્રી મંજૂર કરવી એમ આપણે પૂછીએ તો દુનિયાના બધા માણસોના જવાબ જૂદા પડે. એટલે એ બધાનો દઢલાજક કાઢિયે તો કદાચ એમજ નીકળી આવે કે દરેક મનુષ્યને માત્ર શ્વાસ લેવાની સ્વતંત્રતા છે, કેમકે મ્યુનીસિપાલિટીવાળા કર ભર્યા વગર નજમાંથી લઇને પાણી પીવાની એ હા પાડે નહિ તો પછી બીજાની તો વાત જ શી?

એવોજ જાધો એકડો પ્રજાસત્તાવાદનો છે. રાજનીતિના અભ્યાસકો કબૂલ કરે છે કે પ્રજાસત્તાવાદ અથવા લોકશાસનવાદમાં અનેક આપત્તિઓ છે. બહુમતિ, અલ્પમતિ ઉપર તરાપ મારે ને જીલમ પણ કરી શકે, -ધારે તો ગમે તેમ કરી શકે, એ તો ઉધાડું છે. વળી મતદારને અનેક લાલચ અને લાગવગથી ગમે તે રસ્તે દોરવી શકાય અને દોરવવામાં આવે છે, ને એનાં પરિણામ પણ જાણીતાં છે. વળી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બાર આપની વેળા હોઈ તેમાં જવાબદારી ઓછી થઈ જાય છે, ખટપટ ખૂબ જાય છે. અને ખર્ચનો ખોજો તો ઘણોજ વધતો જાય છે એ જાણીતી બિનાઓ છે. રાજનીતિના અભ્યાસકો આ બધું કબૂલ કરે છે, પણ એ જાધો એકડો જાણીને જોયો લેખાં ગણવાનું અને દિસાખ રાખવાનું શીખ્યા હોય, તેઓ તો એમજ લઈ બાંહે છે કે પ્રજાસત્તાક વગર વાત જ ન કરશો; અને ટેકામાં એમ ઓઠવે છે કે સારો રાજ હોય તો તો ઘણુંયે સાઈ પણ હોય છે કયાં ? કેટલાક, લોર્ડ લ્યોન્, ક્યસર, મુસોલિની, કે લેનીન જેવા એ માન્યતાને આજીવણુ ધરાવી ધૂપ દીપ કરી નૈવેદ્ય ધરાવી પુષ્પાંજલિ આપી અભરાધએ ચઢાવી દે છે. તેનુંયે કડેડાટ ચાલે છે. દુનિયાં ઝૂકતી હૈ ઝૂકાનેવાલા ચાલિયે. કરવું હોય તે કરો, પણ ચાલને ગારે ચઢીને ચાલોઃ એવો આપણા જસાનાનો ઘાટ છે. ખરી વાત તો એ છે કે સહુ જાણે છે કે ઝાઝી સ્પષ્ટ-આણીએ વેતર વાંડે છે. પણ માણસને માણસમાંથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે. તેમાં વળી કેમકે સારો નજરે ચઢી આવે-ગાંધીજી, મુસોલિની કે લેનીન જેવા, કે પ્રજા બધાય કારભાર એને સોંપી દેવા તૈયાર થઈ જાય છે. આપણા ન્દાનાં ઘર ઝુંપડામાં પણ એમજ હોય છે. ગામમાં અને જીલ્લાઓમાં પણ એજ દેખિયે છિયે. ફલાણા ભાઈ કરે તે ખંડે. અને લોકો જાણે છે કે ત્યારેજ ટેકાણું પડશે; નહિતર માંહોમાંહ બધા લડી મરશે. આમ હકીકત છે છતાં જોરાભાઈનું નાંદું બે હાથે પકડી રાખવામાં આવે છે અને પછી

ખાડા ખાઇઓ-આવે એટલે ગાડા ઉપરથી ગળડવામાં પણ મીન મેખ થતી નથી.

વળી જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં બુદ્ધિના તર્કમાત્ર ઉપરજ આધાર રાખવો, એ પણ જાણે એકટો છે. જુઓ કે દરેકની મતિ જૂદી. કોણે કોની મતિ પ્રમાણે ચાલવું? અને જો સૌની મતિ જૂદીજ હોય તો સૌએ પોતપોતાની મતિ પ્રમાણે ચાલવું એનું કારણ પણ શું? એથી કયું સર્વસંમત હિત સાધી શકાય? અને એમજ જો કરવાનું હોય તો સરશીખામણની કે કેળવણીની પણ રી જરૂર? અને તો પછી અમુક શિક્ષણ આપીને, અમુક ધરડમાં અક્તિને ધાલવાનો ખીજ માણસને કે રાજ્યને પણ શો દડ દોઈ શકે? ખરી રીતે તો મનુષ્ય જાણ્યે અજાણ્યે ખીજની મતિને અનુસરે. પોતાની કે એક જાણની મતિને નહિ. પૂર્વના અનેક સંસ્કારોનો ખીચડો અથવા સંભાર એના મગજમાં હોય તેને એ ઘણુંખરું પોતાની મતિ માની લે છે. આવી રીતે આકસ્મિક ધારણ ઉપર જાંઘળીમાં ઝંપલાવવું એના કરતાં કોઈ વિજ્ઞાવિધાયકના શ્રેષ્ઠ ગ્રન્થ ઉપર આધાર રાખવો એ ઘણું દરજ્જે સાફ નથી શું? અને ઘણાખરા કરે છે પણ એમજ. છતાં જોડવામાં ઘણા લોકો બુદ્ધિવાદ-“મ્હારી અક્કલ કહે તે સાચું” એવા ભમાવનારા જોધા એકડા ઉપર લીટે લીટે ખેંચે જાય છે. જ્યાં પ્રમાણ-ગ્રન્થજ નહિ, ત્યાં સમાજનો, નીતિનો, કાનુનનો, આદર્શનો આધારજ શો? અને યુરોપમાં એમજ થયું છે. હરેક જાતની શાસના સદામે ખંડ જોડ્યું છે, અને ખંડખોરોનો માંહોમાંહે વિનાશ સર થયો છે. જોધા એકડાનું પરિણામ ખીજનું શું આવે?

આપણે આથી ગભરાવાનું નથી. હિન્દનું રાજ્ય તો જેમ તેમ કરીને અંગ્રેજોએ લઇ લીધું પણ ચેતશે નહિ તો એમનો એમનાજ જોધા એકડાને માર્ગે વિનાશ છે. આપણો પણ છે, જો આપણે એમને પગલે ચાલીશું તો.-નહિ ચાલિયે તો આપણે જીવંતજ છિયે.

જીવન્ત રહેતા, એમનો તમાશો જોવાની પણ મઝા છે. નહિ તો ખીજા આપણો તમાશો જોશે. ‘ચટ જ એટા શળીએ’નો ઘાટ છે. અથવા શળીએ ચટવામાં પેલી અંધેરી નગરીની પેઠે રસાકસી ચાલી છે. સંસ્કૃતિનું સાથી ભારત શળીએ ચઢી એસવા તૈયાર થઇ ગયું છે. પણ એ બચી જાય ને જાંઘા એકડાવાળો સુધારો શળીએ ચઢે, તો વધારે ફીક. આપણી સંસ્કૃતિના સિદ્ધાંતો તો એવા છે કે બધાને પાણી પાઇ દે: એને તોડવાની કોઇની તાકાત નથી. પણ એ સંસ્કૃતિ જે એને અનુસરે—એને પાજે એની છે. આપણે એને રાખિયે, આપણાં હૃદયની દેવી કરીને રાખિયે તોજ એ આપણી.

ખોળાખોળનાં ફાંફાં.

એક જાણીતી કહેવત છે કે ‘કંઠે છાકડું ને ગામમાં શોખ્યું.’ કોઇવાર એવું બન્યું હશે? પણ ટોપી માથેજ હોય તથાપિ વિચારમાં ને વિચારમાં ખીંટીયે લેવા ગયાનો અનુભવ તો ઘણાને થયો હશે. કોટમાં કંઠી હોય અને ખોળાખોળ થઈ પડેલી ઘણાકે અનુભવી હશે, ત્યારેજ ‘કંઠાભરણુ ન્યાય’ સદજ સમજાય એવો થઇ પડ્યો હશે. માનવનાં મનનું બંધારણજ એવું છે કે તે એકમાં લપેટાઇ ગયું હોય, ત્યારે બીજું તેની નજરમાં આવતુંજ નથી. નજરે ચઢતું નથી કહો કે નજરમાં આવતું નથી કહો. માણસ બહારની તપાસમાં વળગ્યું હોય, તો અંદર જોવાનું ભૂલી જાય એ અસંભવિત નથી. વ્યાકરણકાર પણ કહે છે કે વ્યાત્મા મનને અને મન ઇન્દ્રિયને પ્રેરે છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયો જોવું, સાંભળવું ઇત્યાદિ કાર્ય કરે છે. એટલે મનની અભિમુખતા એજ મુખ્ય બાબત છે.

આજકાલ શોધખોળની ધમાલ ખૂબ ચાલી રહી છે, ઇતિહાસની શોધખોળ, વિજ્ઞાનની શોધખોળ, પૃથ્વીની શોધખોળ, તારાઓની શોધખોળ, દારૂગોળાની શોધખોળ, સત્યની શોધખોળ, માણસની શોધખોળ, ન્યાં જુઓ ત્યાં ખોળાખોળ ચાલી રહી છે. આટલી બધી ખોળાખોળ પછી, તે વસ્તુ ન મળે, તોય તે મળી છે એમ માની લેવાની બ્રમણમાં કોઈ પડી જાય, તો મ્હને અજ્ઞયબ્ધી લાગે નહિ. કેમકે, બહુ ઝંખના થયા પછી, માણસ તદ્રૂપ થઈ જાય છે. કેટલાક જુદા કરવાને ચઢ્યા હોય ને દારે તોય કહે છે ને કે અમે જીત્યાજ છીએ. આપણામાં કહેવાય છે કે, કીડો ભમરીનું ધ્યાન કરતો કરતો ભમરી બની જાય છે. કંસને કૃષ્ણ વિષેની બ્રમણ થયાંજ કરે કે ‘એ આવ્યો એ વેરી’. એના એ કૃષ્ણ ગોપીઓને સુમધુર કાન્તરૂપે ભાસે અને ચ્ચશોદાને એક નજર લાગી જાય એવા બોળા ભટાક બાળક જેવા લાગે એ દૃષ્ટિભેદનો મહિમા છે. અને આ ભેદનું બીજ મનુષ્યના માનસ-સંસ્કારમાં છે.

વિષ્ણુએ દ્વિરણ્યાક્ષ દૈત્યને મારી નાંખ્યો, તે ઉપરથી કોઈથી આકળા થઈ જઈને એના ભાઈ દ્વિરણ્યકશિપુએ વિષ્ણુને પકડી પટકી પાડવા દોડાદોડ કરી મૂકી: એવો વિચાર કે બે હાથમાં આવે તો મારીજ પાડું. પણ મારવાની વાત તો આઘી રહી. હરિ હાથમાંજ ક્યાંથી આવે? અતિ ક્રોધ થાય ત્યારે માણસ પણ એવું બહેબાકળું બની જાય છે કે એને ભાન રહેતું નથી. એટલે મોટા દૈત્યને વધારે મોટા પાયા ઉપર એવું ને એવું થાય તો નવાઈ નહિ. પણ વિષ્ણુને એને પત્તો ન લાગ્યો તેનું મુદ્દામ કારણ તો એ હતું કે વિષ્ણુ એના અંતરમાંજ સંતાર્ધ ગયા હતા અને એ ખોળાખોળ બહાર કરતો હતો. મ્હાદે તો ધણું કહ્યું કે બાપાજી, એ તો સર્વત્ર વસે છે ને તમારા હૃદયમાં પણ છે. પણ અસુરને એ કેમ માન્યામાં આવે? એનાં મનમાં તો એમ કે મ્હારે જેના ઉપર આટલું વેર એ કોઈ દહાડો મ્હારા અંતરમાં આવીને તે રહે? એને

ખખર નહિ કે એને વેર હતું, પણ વિખળને વેર નહોતું. એમણે તો એને મારીને પણ સફળતા આપી—પણ એ બીજી વાત છે.

આ નવી શોધખોળનાં તરફડિયાં, ફાંફાં અને લગભગ સનેપાત જેવી ઘેલછા અત્યારે લોકોમાં શાથી વધી ગઈ હશે, એમ કોઈના મનમાં થાય તો આશ્ચર્ય નહિ. અને પાછું જુઓ તો પરિણામમાં કાંઈ નહિ. ‘રળિયા ગટવી કયાં ગયા’તા ? તો કહે ઘેરના ઘેર ને ભરડકાભેર,’ એ ઘાટ. કહેવાય એમ કે મનુષ્યની મહેનત ઓછી કરવાને વિજ્ઞાનની શોધખોળ છે. પણ પરિણામમાં તો એની હાડમારી, ખોળે ને મળૂરી વધતાંજ જાય, ન્હાનાને શું કે મ્હોટાને શું, ગરીબને શું કે તવંગરને શું. કહેવાય એમ કે સત્યની શોધખોળ ચાલે છે, અને લોકો અંધારામાં વધારે વધારે ગુંચાતા જાય. કહેવાય ઇતિહાસની શોધખોળ અને મુદ્દાની ગડબડ ઉઘટી વધતી જાય. કહેવાય કે સ્વતંત્રતાને સાડ મથન ચાલે છે, અને દર વર્ષે સમાજ ઉપર નવા કાયદાઓની બેઠીઓ ને નવા કરોનો ભાર લદાતોજ જાય.

આ અવનવી શોધાશોધ શેને સાડ થઈ રહી હશે એનો પણ જરાક બેશીને વિચાર કરીએ, તો જરૂર નવાઈ થઈ આવે. સુખ કે શાન્તિ કે સત્ય કે સ્વાદ કે સફળતા દુનિયામાં કોઈ દિવસ હતાંજ નહિ, તેથી એની ખોળખોળ ચાલે છે ? કે આપણાથી રીસાઈને એ ચાલ્યાં ગયાં છે કે થયું છે શું ? આટલી ધમાધમી શી ? જે હોય તે શોધખોળમાં ને શોધખોળમાં. અલખત અમુક જાતની સામાન્ય શોધખોળ દુનિયામાં રહ્યા કરે, એ જૂદી વાત. માખાપ છોકરાને સાડ વહુ ખોળે કે છોકરીને સાડ વર ખોળે તે ઘટે. યુવક યુવતીઓ પોતે પોતાનાં સહકારીઓને ખોળા લે તોય હીક. પાસ થએલો જુવાન ધંધો ખોળે તે ઘટે અને નોકરી ખોળે તો યે હીક. એ તો બધું ચાલતું આવ્યું છે. પણ આ નવી ખોળાખોળ તો જાણે કોઈ નવો બણેલો ‘ચુટોપીયા’ની વાતો વાંચીને કે કાર્લ માર્ક્સનાં

સનેપાતિયાં થોથાંથી ઘેસો થઇ જમને એકદમ દુનિયાનું નવું ધડતર કરવા નીકળી પડે એવા પ્રકારની છે.

જૂની તારીખ તવારીખોની અને જૂના શિલાલેખોની શોધખોળને કોઇએ મજાકમાં જૂનાં જાળાં પાડવાના કામ તરીકે જણાવ્યું હતું. પણ તે કરતાં એને જૂનાં જાળાંનું બારિક અવલોકન કહિયે, તો વધારે બંધબેસતું ગણાય. અને ઘણુંખરું એ અંધારી ઓરડીનું અવલોકન જ થઈ પડે છે. અડધા અંધારાવાળી ઓરડીમાં જેમ દોરડું પડ્યું હોય તેને કોઈ સર્પ ધારે, કોઈ ફૂલની માળા ધારે, કોઈ વળી ત્રીજાંજ કાંઈક ધારે ને એવી રીતે દોરડાના અધિગ્રાહ ઉપર જૂદા જૂદા જોનારા પોતાની કલ્પનાના ઘોડા દોડાવે તેવું એમાં ઘણું કરીને થાય છે. આમ જણાય છે માટે આમ દર્શો અને આમ હોય તો આમ હોવું જોઈએ અને કદાચિત્ આમ હોય તો આમ હોવા સંભવ છે, એમ તર્કના ઘોડા છૂટથી આવી શોધખોળોમાં દોડે છે. ઘણાખરા લોકો તો એ બધું વાંચવાની કે તપાસવાની પંચાતમાં પડતાજ નથી, અને એવા શ્રમજીવી વિદ્વાનને સંશોધક કહેવામાં વાંધો યે લેતા નથી. કેમકે, મહેનત કરે એટલે સંશોધક તો કહેવાયજ ને. કશું જડ્યું કે નહિ એ બીજી વાત છે.

આપણા સદાના જીવતા જગતા ગ્રંથોને જોઈને તેમાંથી જીવન મેળવવું એ સહેલી અને સીધી વાત છે. પણ એમાં થોડાને જ રસ પડે છે. જેણે એનો રસ ચાખ્યો છે, તે તો એને છાડતા નથી. પણ ઘણાખરાના તો વિલાયતી કેળવણીએ એવા કાન ભરવ્યા હોય છે, કે એ દિશાની વાતથીજ એ લોકો ભડકે છે. વળી કેટલાક ભાઈઓ પંડિતાર્થ કે સાક્ષરતાની ખાતર એની ચુંથાચૂંથ કરે છે, કેટલાક એને તોડવાના આંતરહેતુથી તેનો અભ્યાસ કરે છે, કેટલાક પોતાના કોઈક બીજાજ હેતુઓને સાધવા ગ્રંથોને તેમજ તવારીખોને ચૂંથી નાંખે છે, અને કેટલાક તો જેમ અણીદાર તવેથો દુધપાકમાં

ફર્માજ કરે અને તેને હલાવ્યા કરે પણ દુધપાકના સ્વાદને જાણે નહિ એમ સત્યને કે સૌજન્યને કબોળી નાંખવા છતાં તેને જાણી શકતા નથી. કારણકે તેમને સત્ય પ્રત્યે જીગરનો પ્રેમ હોતો નથી. સત્યને સાફ તે ગ્રંથોની ઉપાસના કરતા નથી પણ ઘણુંખરું કોઈક માન્યતાઓને અંગે ગોથાં મારતા હોય છે. અલબત્ત આપણે એમ કહેવાનો હેતુ નથી કે, શોધખોળમાં ગાળવામાં આવતો વખત અને ઉત્સાહ બધાં નકામાં છે, કેટલીક વાર તો એમ પણ બને છે કે પુરાતન કે સનાતન સત્યોના ઉપાસકો નવા જમાનાનાં નવાં તોફાન પાસે પોતાનો ગજ ન વાગવાથી જૂની બાબતોનું નિર્દોષ દેખાતું કામ માથે લે છે. જેમકે, કોઈ ગુફાઓ કે ખંડેરોને તપાસીને કે તેને ખોદીને બતાવવા મથે છે કે જુઓ આગળ પણ આવો સુધારો હતો. અથવા કોઈ જૂના ગ્રંથો તપાસીને તેમાંથી કેટલીક બાબતો જાહેરમાં મૂકીને આ વિષયમાં કે તે વિષયમાં પણ આગળના લોકો પ્રવીણ હતા, એમ અડધા ખસીતા ખસીતા, નવા જમાના પાસે જાહેર કરે છે. અત્યારના જમાનાના સત્તાધીશો, મોટા બાદશાહની પાસે કોઈ પરદેશી નીચી સલામ કરીને નજરાણું કરે, ત્યારે તે બેદરકારીથી બાદશાહીના તોરમાં જરા સહેજ ડોકું હલાવે, કે જરા હસે. એવા હાથથી આવી શોધખોળના તરફ પોતાનાં દરિયાવ દિલની નજર ફેંકે છે. કારણ કે, એમનું દિલ તો ખરી રીતે બીજી લહેજતોમાં તરાવટ ચાલતું હોય છે.

પણ એક વાત તો આ બધી ખોળાખોળની ધમાલથી આપણને સમજાય છે કે કોઈક એવું ખોવાયું છે, કોઈક એવી જરૂરી ચીજ આપણી પાસે નથી કે જેને સાફ ખોળાખોળ કરવાની ઈન્તેજારી રહ્યા કરે. કોઈ એમ કહે કે સાંપ અને મિહારા ઉડી ગયાં છે; અથવા કહે કે આપણે ખરો રસ્તો ચુકી ગયા છીએ, બૂલવાળીમાં પડી ગયા છીએ; અથવા કહે કે આપણું કર્તવ્ય શું એ બાબતમાં અનેક મતિઓના અનેક મતોએ ઉગ્રતા આપણને ગુંચવાડામાં અને

સદેહમાં નાંખી દીધા છે, અથવા કોઈ કહે કે મનુષ્ય જાતિને ભણવાની સ્લેટ ઉપર આડાઅવળા અનેક લીટાઓ ખેંચવાથી સત્યને એકડો વધારે સ્પષ્ટ થવાને બદલે ઉલટો વધારે ઝાંખો થઈ ગયો છે; આવાં બધાં કારણોથી આ જમાનામાં શોધખોળ સામાન્ય રીતે વધારે આવશ્યક થઈ પડી છે, તો એ વાતને ખોટી ન કહેવાય. પણ તેમ હોય ને તેમ સમજીને આપણે શોધખોળ કરતા હોઈએ, તો તો ઠીક થાય. પણ પાણી વલોવવા જેવી શોધખોળ કે જેમાં મહેનત બહુ ને મળતર કાંઈ નહિ, ખોદવો ડુંગર ને કાઢવો હંદર એવી શોધખોળોની જંગળમાં વખત બહુ ન ગુમાવાય તો ઠીક, એટલુંજ આપણે કહેવાનું છે.

એક વિદ્વાને સાહિત્ય સંબંધે લખતાં કહેલું કે દુનિયાંની સારામાં સારી ચોપડીઓ તો સસ્તી અને સુગ્રામ્ય છે. સનાતન સત્યોનું, શુભ કર્તવ્યોના માર્ગોનું અને પ્રેયસ્ અને શ્રેયસ્ના ઉપાસવા-યોગ્ય આદર્શોનું પણ એમજ છે. કોણ નથી જાણતું કે સનાતન સત્યો જેવાં દુનિયાંના ધર્મગ્રન્થોમાં વિરાજે છે એવાં બીજે કોઈ ઠેકાણે જડતાં નથી. કોણ નથી જાણતું કે સત્ય, અહિંસા, તપસ્વિતા, સાદાર્થ, સદ્ગુણ એજ જીવનને ઉન્નત આનંદમય અને સરલ કરે છે ? કોણ નથી જાણતું કે સંત પુરોહીની પાસે જવાથી અને ઈશ્વરની સહાયતા યાચવાથી અનેક પરિતાપોથી પરિતપ્ત થએલાં હૃદયોને પણ શાન્તિ થઈ જાય છે. આ જ બધી દુનિયાનાં સનાતન સત્યો સનાતન માર્ગો અને સનાતન આદર્શો છે. એને બૂલીને અથવા છોડીને કે વિસારીને આપણે, બીજી ખોળાખોળ કરિયે, તો એને 'કેડે છોકરું ને ગામે શાખું' એના સિવાય બીજી કંઈ કહેવત લાગુ પડે ?

દાતણુ

વિચારશીલ ભાઈ જ્ઞેનો એમ નહિ કહે કે “દાતણુ એ તે કંઈ નિબંધના વિષયમાં?” કારણ કે ન્દાના હોવામાં કંઈ ન્દાનમ નથી. પરમાણુઓ ઉપર તો મ્હોટા અંશે લખાય છે. ન્દાનું હોય પણ માનવના મુખને શુદ્ધ કરતું હોય તો એ મ્હોટુંજ છે, એવી ન્દાનમ તો સારી. તણુખલું ન્દાનું ને નરમ હોય છે તો વ્હેલું તરે છે.

દાતણુને આદિકમાં પણ મહત્તા આપી તેના મંત્ર સુદ્ધાંત આપ્યા છે. ઘણાને લાગતું હશે કે આમ દાતણુને આટલી બધી મહત્તા કેમ આપી હશે? પણ નિશાળોમાં છોકરાંઓને મંજન ધસાવવાનું સાંભળ્યું સારથી મ્દારો તો એ સદેહ દૂર થઈ ગયો છે. વળી ‘પાયેરિયા’એ પણ દાંતના વિષયને મ્હોટો કરી દીધો છે. કાઈ બીજો વ્યાધિ ન સમજાય તો આધરોપ રોગ ‘પાયેરિયા’નો ગણાય છે. એ વાતને ધ્યાનમાં લેતાં પણ દાતણુનો વિષય અગત્યનો ગણાવો જોઈએ.

પણ અહીં એક શંકા થાય એવી છે. તે એ કે દાંતનો વિષય અગત્યનો ખરો, પણ એમાં દાતણુની જરૂર શી? રંગીલા પાઉડરો અને રંગીલાં મંજનો ક્યાં નથી કે દાતણુનો પ્રજ્ઞ ઉઠાવવો? આ શંકાને તો ભાષાની યુક્તિ પ્રયુક્તિથી રદ કરી શકાય એમ છે. કેમકે દાતણુનો મૂળ શબ્દજ ‘દંતધાવન’ છે અને દંતધાવન એટલે દાંતનું સાફ કરવું તે. હિન્દીમાં એને ‘દત્તવન’ કહે છે. એ શબ્દ ‘દંતધાવન’ ની વળી વધારે નજીક છે. પછીથી દાંતને સ્વચ્છ કરવાને વપરાતી આવળ, આવળ ઇત્યાદિની સોટીનો કટકો એ અર્થ રદ થઈ ગયો. મંજન હોય તોય આ દાતણુ કે એના પ્રતિનિધિ બ્રશ વિના ચાલે નહિ, ધણુંખરું. બાકી તો શેના વગર દુનિયામાં ચાલતું નથી? જ્ઞાનીને શય્યાને સારૂ બૂમિતલ અને ઓશિકાને સારૂ હાથનું કચન

કર્યું છે, ત્યાં દાતણુને સાર આંગળી એ પણ ઉમેરી શકાય. પણ એ દાતણુની પારની વાત હમણાં નહિ કરિયે.

દાતણુની કીર્તિ કાંઈ ન્હાની સૂતી નથી. આપણા મોઢાં અને મીઠાં લોકગીતોમાંજ જુઓ. ગોકુલ વૃન્દાવનની ગોપીને અખિલ દેહીઓના અંતરાત્મા શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનું તાન લાગ્યું છે. પોતાની દશાની એ દમ્પીકત કહે છે:—

“હું તો દાતણુ કરું ને હરિ સાંભરે રે;
મ્હારાં દાતણિયાં ચવમ્મ ચવમ્મ જાય,
હું તો દાતણુ કરું ને હરિ સાંભરે રે.”

આ લોકગીત ઉતારતાં મ્હને એના પાડને અંગે એ બહેનોની તકરાર સાંભરી આવે છે. ખીન્ને પાઠ આવે છે:—

“હું તો દાતણુ કરું ને હરિ સાંભરે રે;
મ્હારાં દાતણિયાં પડી પડી જાય,
હું તો દાતણુ”

એય પાઠ સરસ છે, પણ વધારે સરસ કીયાને ગણવેા એ વિષે મ્હને દુશ્શ શંકા છે, વિચારમાં ને વિચારમાં પોણું દાતણુ ચવાઈ જાય એ સામાન્ય અનુભવની વાત છે. પણ મ્હોંમાંથી દાતણુ પડી જાય એ વધારે તલ્લીનતાનું સૂચક નથી શું? આપણને એમ નથી થતું. કારણ કે આપણે એવાં તલ્લીન થયાં હોઈએ છિયે ક્યાં? અને કોઈને થતું હશે તોય કોને ખબર?

ગીતોમાં તેમ વાતાંઓમાં પણ દાતણુ કરતી વેળાના પ્રસંગો ઘણા આવે છે. વાણિયાની મૂછ નીચી કરાવનાર મીયાં, વાણિયો દાતણુ કરવા એસે ત્યારેજ પોતાનો તોર બતાવતા—સવારના પહોરમાં. અને પેલો ‘કૌતકમાળા’નો તુરંગી પણ દાતણુ કરતાં છ મહીના સુધી વિચાર કર્યા પછીજ ભેંશનાં શીંગડાં ઉપર કૂદી પડ્યો હતો.

વળી એટલે એસીને દાતણ કરવામાં કેટલાકને તો એવી મઝા પડે છે કે તેઓ કોઈ દિવસ એ મઝાને જવા ન દે. : પાડાપડોશી જોડે સંબંધ કેળવવામાં ને ન્હાના દાવાઓ પતાવવામાં દાતણ કરવાનો વખત બહુ ફાવટવાળો ગણાય છે. કોઈવાર એમાંથી લડાઇએ જામી પડતી હશે પણ ફરી સંધી કરવાનો મોજો પાછો ચોવીસ કલાકની અંદરજ મળી આવે છે. પણ આવા લાભ જેરલાભ વિશે ચર્ચા કરવાનું કામ મ્હાં નથી, કારણ કે એમાં તો અનેક પ્રકારના અંગત અનુભવો હોઈ શકે. એક ગૃહસ્થ કચરાપટીની મ્યુનીસિપાલિટીની ચર્ચા તે વખતેજ કરતા. બીજા એક ગૃહસ્થને અંતઃપુરના ટંકાઓની પતાવટનો પ્રયત્ન તે વખતે કરવાની ટેવ હતી, એમ દાતણના સમયના પણ ચતુર માણસો અનેક ઉપયોગ કરે છે પણ એ આપણો વિષય નથી.

મ્હને કોઈએ કહેલું કે અમેરીકાના એક મોંઠા દાકતરે દાતણ એ દાંત સ્વચ્છ કરવાનું સારામાં સાફ સાધન છે એમ બતાવ્યું છે. વિલાયતને નામે અને અમેરીકાને નામે કંઈકે આજે હીંટી જાય છે એમ આમાં હોય તોય હું જાણતો નથી. તેમ અમેરીકાનોજ દાકતર કહે ત્યારે માનું કે “હા, હવે કંઈક ખરું” એવી મ્હારા મનની દશા નથી. પણ એટલું તો ખરું કે જેમ એ બાબતમાં વિચાર કરિયે છિયે તેમ દાતણની ડિંમત વધારે લાગતી જાય છે.

એટલું કહી લઉં કે દાંત સાફ રાખવાની દિશાયત કરવાને હું લખતો નથી, કારણ એ જરૂરિયાત તો કોને અજ્ઞાણી છે. અને જરા બેદરકાર રહિયે તોય દાકતરો પૂરતા ભારથી તે આપણા ધ્યાન ઉપર લાવે છે, એટલે એ બાબતનો તો આપણને સંતોષ છે. કહેવાનું એ છે કે દાતણ અને ઘ્રશ એ એમાંથી દાતણ ચઢે એવું છે. એક સારા ઘ્રશના આઠ દસ આના પેસે ત્યારે દાતણનું ખર્ચ તો નજીવુંજ. ઘ્રશમાં જંતુઓ અને કચરો રોજ બરાવાનો સંભવ, અને

દાતણુ તો રોજ નવું એટલે રોજ શુદ્ધ. કોઈકે મુસલમાન ભાઈઓ એક દાતણુ અનેકવાર વાપરે છે ખરા, પણ તે વાત જૂદી છે. વળી અશ એકલું તો ઘસાય નહિંજ; જોડે પાઉડર, મંજન, કે એવું કંઈક જોડાયે અને દાતણુમાં તો બાવળ છત્યાદિ વનસ્પતિનો જ એવો ગુણ છે કે મુખને સ્વચ્છ કરે. ઘણાં મંજનોમાં બાવળની ભૂકી નાખવામાં આવે છે એ જાણીતું છે.

પણ આ બધા ઉપરાંત દાતણુનો એક ખાસ કાલ છે કે જે અશ, પાઉડરો છત્યાદિ કશામાં નથી. દાકતરો જાણાવે છે કે દાંતને પણ નિયમિત કસરતની જરૂર છે. તે કસરત અશ કે પાઉડર વાપર્યાથી મળતી નથી. એ કસરત તો દાતણુ ચાવવામાં મળે છે. કોઈ કહેશે કે ત્યારે અંગ્રેજ લોકોને એ વિના કેમ ચાલતું હશે ? પણ અંગ્રેજ લોકોનું તો ઘણીયે બાબતમાં કેમ ચાલતું હશે એમ શંકા આવે એવું છે, એટલે એમની વાત એમની પાસે રહેલા દેવી એજ હીક છે. આપણે એમની ચાલે ચાલવા જમ્યે છિયે તેમાંજ ગોટો વળે છે.

દાતણુની વાત ઉપરથી મદને એમ વિચાર આવે છે કે આ બાબતમાં આપણી ‘પ્રગતિ’ ઉપરથી કોઈ વિચાર કરે તો આપણને સમજ્યા વગર નક્કલ કરનારા ગણવાને દોરાર્ધ જાય. કારણ કે દરેક રીતે વધારે સાફ દાતણુ મૂકીને આપણે અશમાં ભેખડાઈ પડ્યા છિયે. આમ આપણા જીવનમાં આપણે કયાં કયાં નહિ કરતા હોઈએ એવો કોઈને વિચાર આવે. આ તો આપણે જે ચાલતી ચીજોને છોડીને પરાઈ ચીજોને બાજિયે છિયે તેનો એક નમૂનો છે. સાફ છે કે બધાંને આવી ખચાળ ચીજો મેળીતી નથી, નહિં તો ખાદી પ્રચારથી થાકે તે પહેલાં આપણા ગાંધીજીને દાતણુ—પ્રચારનાં બ્યાખ્યાનો કરવા માંડવાં પડે અને મેળીતીની બંગડીવાળી બહેનોને ફેન્સી ફેરોમાં દાતણુ વેચવાની હિંમત કરવી પડે.

અસમાં મૂછો બોડાવવા જેટલો ચે લાલ નથી, કારણ કે
 બ્યારે એકમાં સ્કામાને વાળ ખુંચવાની અગવડતા ઓછી થાય છે,
 ત્યારે અસમાં તો પોતાનેજ વાળ ખુંચવાની અગવડતા ઉભી કરવામાં
 આવે છે. ત્યારે અસ ઉપરના આટલા બધા પ્રેમનું શું કારણ હશે ?
 અથવા પ્રેમનાં કારણ બોળવાં એ ભૂલ છે કારણ કે પ્રેમ તો
 અનાયાસેજ—ને ઘણું ખર્ચે સૌંદર્ય જોઈને જન્મે છે. અશા પ્રત્યેના
 મનુષ્યોના પ્રેમ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રેમમાં તારામૈત્રિકની ખાસ
 જરૂર નથી, કારણ કે આપણે અસને જોઈએ છિયે, પણ અસ તો
 આપણને જોયા વિનાજ વળગી પડે છે. વળી એમ પણ જણાય છે
 કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બન્નેના પ્રેમ સરખા રીતે ઝીલવા અને
 દાતણની સાથે દરિકાષમાં ઉતરવાને સાર અસ નાન્યતર જાતિમાંજ
 જન્મ્યું છે. કોઈ કહે છે કે વિદ્યાયતી વિદ્યાએ આપણા દાનમાં
 એવો ‘અંતર’ માર્યો છે કે આપણને આપણી ઘરની સ્ત્રીનેજ અણુ-
 માનીતી કરી દીધી છે. કોઈ કહે છે કે દાનણમાં આવવાની અગવડતા
 છે, તેથી આજનો સગવડિયો સુધારો અસ તરફ વળ્યો છે. પણ
 એમ કહેવું એ યોગ્ય જણાતું નથી. કારણ રોટલી ચાવનાં પરસેવો
 થઈ જાય અને ઘણીયાણી કહે કે હું કાળીયા ભરાવું છું તોય
 પરસેવો કેમ થાય છે ? ત્યારે કહે કે “ચાવે છે કાણ તારો આપ ?”
 એવા અંદાજના શેઠ જેવા આપણા અસના ઉપાસકા નથી. એ તો
 અંગ્રેજ રાજકાર વેવાનેય ચાવી નાખે તો દાનણ ને કાણ માત્ર ?
 કેટલાક કહે છે કે અસની ઉપાસના વિદ્યાયતની ગરૂપરંપરાથી
 એટલે કે ડાકટરો દ્વારા વધતી જાય છે; ને જે લોકો પૈદાના કહેવાથી
 ગમે તેનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે તો ડાકટરોના કહેવાથી અસ
 જેવી રંગબેરંગી ને સુંદર સ્ત્રીઓ સાંગ રાખવાની આનાકાની શું
 કામ કરે ? આ દલીલ બહુ વળુદવાળી છે, પણ બરાબર ગળે ઉતરતી
 નથી. કારણ કે દાતણમાં તો કુદરતી લીલાશ છે અને જે આપણા
 રૂપિમુનિઓ કરતા એમ જાતે જામને વનસ્પતિની પ્રાર્થના કરીને

એને લઈ આવિયે તો એમાં કુદરતનું તાગ્તપણું અને લીલાશ જ નહિ પણ સંવનનની મિઠાશ પણ લાગે. કંટલાક એમ જણાવે છે કે મુંઝઈ જેવાં શહેરોમાં દાતણ મળે છે જ ક્યાં પૂરાં પાધરાં કે એની ટેવ રાખે ? અને અશ તો ચકલે ચકલે, મહોલ્લે મહોલ્લે, ડેલણગાડી-ઓમાં ફરતાંજ હોય છે. આવાં આવાં કારણો, અશ પ્રત્યેના આપણા લોકોના પ્રેમનાં, કલ્પવામાં કે કહેવામાં આવે છે. પણ છેવટે તો એમજ કહેવું પડશે કે:—

व्यतिरजति पदार्थानाम्तरः कोऽपि तेषु:

न खलु बहिरुपाधीन प्रीत्यः मन्थयन्ते।

કાંઈ અંતરનો હેતુજ પદાર્થોને બેઠે છે. બહારની ઉપાધિ ઉપર પ્રેમનો આધારજ નથી, નહિ તો ખીખના કેસો જીતનારા શાણા જનો પોતાના દેશની આવી મીઠી, લીલગંઢી, સ્વચ્છ સીજને કેમ વિસારે ?

હીંચકો.

મદારા એક ચિત્ર હીંચકાને આપણી નીરાંતિયા સંસ્કૃતિના સૂચક તરીકે ગણે છે. ખરે, આપણા લોકોને હીંચકો એવો પ્રિય છે અને મુખ્યત્વે કરીને ઊંચી કોમોમાં વળી એટલો વધારે પ્રિય છે કે, આપણે તેને આપણા સ્વભાવનો એક સૂચક તરીકે ગણીયે તો કાંઈ ખોટું નહિ. આપણી સંસ્કૃતિની પેડેજ હીંચકાની બેઠક નીરાંતની છે. વળી તે સામાન્ય ભોંયથી જરાક ઊંચી હોય છે, અને તેનો આધાર પણ ઉંચે હોય છે; જતાં તેનામાં એક જાતની સ્થિરતા અને સ્થિતિ-સ્થાપકતા હોય છે; અને એની ગતિ તો સરલ હોય છેજ. વળી આપણા લોકોમાં જ આ હીંચકાનું સાધન છે, એટલે તેને આપણું ખાસ ચિહ્ન કોઈ ગણે, તો પણ ખોટું કહેવાય નહિ.

આપણા કેટલાક ભાઈઓ અને બહેનોને તો હીંચકાની એટલી અધી ટેવ પડી ગઈ હોય છે કે તેમને હીંચકા વગર જીંવણ વળતો નથી. કેટલાકની તો હીંચકો એજ બેઠક હોય છે; કેટલાક આરામ સારૂ હીંચકા પાસે જાય છે; અને કેટલાક રસબેર વાતો કરવી હોય, ત્યારે પણ હીંચકાનો આશ્રય લે છે. હીંચકાની બેઠક એકને સારૂ છે કે બેને સારૂ છે, એ સંખ્યા જે વિચાર કરિયે, તો નિશ્ચય કરવો કઠણ થઈ પડે. અને એમને એમ કહિયે, તો ચહેલાઈથી જ કહી શકાય, કે હીંચકાની બેઠક બેને સારૂ છે. જે એટલે બે ને વચમાં એક બાળક, એમ અઢીનો પણ સમાસ થઈ શકે. પણ કેટલીકવાર અઢી થવાથી, જરા સંકોચ લાગે છે. સંયમના ધ્યેયને અંગે સંકોચ એ નાપસંદ કરવા જેવી વસ્તુ નથી, પણ સંકોચ એટલે સંકોચ એ અર્થમાં હું અહીં એ શબ્દ વાપરું છું. વળી કેટલીક વાર તો હીંચકા ઉપર ચઢીને એકલાં એકલાં જ વાયશે ખાવાનું ઘાણને મન થઈ આવે છે.

પણ વિશેષ કરીને છોકરાંઓને તો હીંચકા ખાવા બહુજ ગમે છે. એટલે એ સાધનમાં કાંઈક અનેરા નૈસર્ગિક આનંદ આપવાની શક્તિ હશે, એમ કહી શકાય. કેમકે, આપણે તો અનેક કારણોથી હીંચકાને ચાહિયે પણ બાળકો એને ચાહે, ત્યારે તો કાંઈક ખરીજ મઝા એમાં આવતી હશે, એમ બીજા મુલકનાઓને પણ કબૂલ કરવું પડે. આ હીંચકામાં એ હાલે છે તેનીજ ખરી મઝા છે. બાકી કામ તો એક પાટિયાને ચાર સળિયાનું જ છે. અલબત્ત પાટિયું મજબૂત હોવું જોઈએ અને ચાર સળિયામાં પણ ત્રણ ટુકડે દરેક સળિયો હોવો જોઈએ, નહિતર બહુ છોકરાં ચઢીને ઊંચા હીંચકા ખાવા માંડે, તો કાં તો પાટિયું ભાગે ને કાં તો હીંચકો ઉછળે, ને ઉછળે થવા જાય. હીંચકામાં પોતાના મૌલિક ગુણથીજ પોતાની સ્થિતિ રાખવાનો સ્વભાવ છે; પણ એના ઉપર છેક હદ થાય, ત્યારે એનોય શો વાંક ? જે કે, એને તો ઉલટોમુલટો જેમ હોય તેમ હીક જ છે. પણ

ઉપર બેસનારાં છોકરવાદી કરે, ને આડો અવજો એને ચઢાવે, તો એઓ પોતેજ ગળાડી પડે. માટે એ બાબત એમણે સાચવવા જેવી છે. તેમાં વળી એમ પણ છે, કેટલીક વાર એમે બને છે બે ઉંચેના આંકડિયા બરોબર મળ્યૂત પકડીને ઉમે ઉમેજ જે છોકરૂં હીંચકા ચઢાવતું હોય, તે તો પોતાનું વળન આંકડિયા ઉપર રાખીને આંકડિયા બરોબર પકડી રાખે છે, એટલે એને તો બહુ હરકત નથી આવતી. પણ પેલાં બીજાં બેઠેલાં છોકરાંને જે જરાક વધારે આંચકા આવ્યો, તો ત્રાણ ત્રાણ થઈ જાય છે. અલબત્ત ચાર આંકડિયા પાસે અછેક આંકડિયાને વળગીને તેને બરોબર ઝાલીને જે છોકરાં બેઠાં હોય છે, તેને પણ વધારે ત્રાસ થતો નથી, કેમ જાણે તે સ્વર્ગની સાંકળો જ કે ધર્મના ચાર પાદ જ હોય નહિ !

આ હીંચકાની બેઠકમાં મજા તો છે જ. પણ ભાતભાતના શોખ અને ચોરતાઓને પણ એમાં સ્થાન છે. લોખંડના ચાર આંકડિયાવાળા સાદા પાટિયાથી માંડીને, સોનાની મહેદાર સુંદર સાંકળોવાળા રાજદરબારના હિંડોળા સુધીના વિલાસીપણાના ભાતભાતના રંગરાગોને એમાં અવકાશ છે. આપણને કલારસિક થવાનો બોધ ભાષણોમાં કરવામાં આવે છે, ત્યારે કેટલીકવાર તો મ્હને થાય છે કે, ખરેખર ઘણી બાબતોમાં તો આપણે આપણી રસિકતા છાડીજ દીધી છે અથવા આપણી રસિકતા બીજી દિશામાં દોડી ગઈ છે. હજી પણ આપણાં કેટલાંક જૂનાં ખાનદાન દ્રવ્યોમાં કોઈકે જગ્યાએ પિત્તળની સુંદર સાંકળોવાળા હીંચકા નજરે પડે છે. આ સાંકળો કારીગિરીના નમૂના જેવી હોય છે. એમાં દાથીઓ તો ખરા, ખાવાનું મૂકવાના દાબડા કે અડાળીયો તો ખરી અને મળ્યૂત પણ એવી કે ત્રણ પેટી સુધી તો જાય નહિ. આ સાંકળો હવેના વખતમાં કેમ નીકળી ગઈ, એનું પણ કૌતક થાય એવું છે. આ સાંકળોની બાબતમાં એવું છે કે એને વળતોવખત જરા લીધુથી ને રેતીથી કે છેવટે કાંઈ નહિ તો અત્યારના કાચ પાએલા કાગળથી સાફ

ફરીને ઉજળવાની ખાસ જરૂર રહે છે. તો પછી તેનો દેખાવ હર કોઈ શોખીન ગૃહસ્થના દિવાનખાનાને પણ શોભાસ્પદ થઈ પડે, એવો રહે. પણ જો એના ઉપર મેલજ ચઢી જાય, અને આપણુંજ આળસ એને કાળી ટણક દેખાવા દે, તો એની કિંમત બધી ઢંકાઈ જાય. આપણા લોકોમાંથી એને સાફસુફ રાખવાની મહેનત કરવાનું જોમ ઓછું થયું એટલે સહેલી રીતે કામ ચલાવવાને સાર તો સળિયામાંજ વધારે ફાવટ આવે. કોઈને વળી જરા શોખ હોય, તો પિત્તળના સળિયા વાપરે અને ચળકાટ તો સફૂને પસંદ હોય છેજ, એટલે થોડી મહેનતે એના ઉપર ચળકાટ લાવી શકાય. પણ જે જૂની સાંકળોનું જોર કે સૌન્દર્ય, તે તો એમાં નહિજ. સારો લાવ આપીને, જૂની ચીજો લેનારા કંસારાઓ આવી સાંકળો લઈ જાય છે અને વિલાયતમાં તે શોખ અને રસિકતાના ચિહ્ન તરીકે વપરાય છે. એ પણ એક રમુજની વાત છે કે એમને ત્યાં ચીજો ન્યારે જૂની થાય ત્યારે આપણે લઈએ છીએ, અને આપણી જૂની ચીજો એ લે છે.

ખુરશીઓમાં પણ જૂલાખુરશી આવે છે, તેમાં આપણે ધારિયે તો ઝુલિયે ખરા. પણ અનાયાસે સ્વાભાવિક રીતેજ સહેજમાં જ તે ઝુલ્યા કરે નહિ. વળી એ ઝુલવું ને હૌંચકો ઉપર ઝુલવું, એમાં બહુ ફેર. હૌંચકાની મજા જૂદી. હૌંચકો જરા વધારે જગ્યામાં ચાલે, અદ્ધર ચાલે, એટલે એમાં પવનની આછી લહેર પણ આવ્યે જાય. ખદારના ધામમાંથી ઘરમાં આવીને, ગભરાએલા માણસે જરા શાન્ત થવું હોય, તો હૌંચકાથી જે જંપ વળે છે, તેને વિજળીનો પંખો પણ પહોંચે નહિ. વિજળીના પંખા પાસે તો તમારે બેસી રહેવું પડે, એટલે ફરીને આવ્યા હો, ત્યાંથી ધખ લઈને બેસી જવા કરતાં હૌંચકાની આછી ગતિમાં ગતિમાન રહેવામાં એક પ્રકારનું સરલ અવસ્થાન્તર થાય છે. ટ્રેન એકદમ અકરમાત થવાથી ભટકાઈને અચકી જવાનો આંચકો લાગે, તેવો ચાલતા આવીને એક

ખુરશી પર કે ગાદી ઉપર એસી જવાનો ખ્યાલ હોયકાની એકમાં આવતો નથી. એમ લાગે છે કે જાણે હજી આપણે ગતિમાનજ છીએ. પણ આ ગતિ સુખની અને ધરની હોય છે.

કોઈવાર કેટલેક દેકાણે બાગમાં પણ દોરડાંથી હોયકા બાંધેલા હોય છે. કસરતશાળામાં પણ એવા હોયકા હોય છે, અને ગામડાના લોકો જાડની ડાળીઓએ પણ દોરડાં બાંધી, એવા હોયકા બનાવે છે. પણ આ હોયકા ઉપર બિલા રહીનેજ ઘણું કરી એનો લાભ લેવાનો હોય છે. એ જળ સ્નામસ્નામાં બિલાં રહી હોયકા ચગાવવાની મજા જોણે લીધી હશે, તે બધા કબૂલ કરશે કે એની હોર વળી જૂદીજ હોય છે. પણ એમાં કાયા પોચાનું કામ નથી. કારણ કે હોયકા ચગે નહિ તો મજા આવે નહિ, અને જો હાથમાં જોર ને હિંમત ન હોય, તો હોયકા ચઢાવતાં જીવ ચાલે નહિ. ખેર, જેઓ એ હોયકાનો લાભ લઈ શકે એમ ન હોય, તેઓ બીજાંને એ હોયકા ચગાવતાં જોઈને પણ આનંદ લઈ શકે. આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આથે બિલાં રહીને જોવામાં એ લાભ છે. આનંદ મળે ને જોખમ નહિ. કદાચ એ કારણથી જ હોયકો ખાતી મોદિનીનું ચિત્ર બહુ ખપતું હશે.

હોયકો આપણને પ્રિય છે એટલું જ નહિ પણ દેવોને પણ પ્રિય છે, અથવા દેવોને પ્રિય છે, એટલે જ એમનાં સમાનશીલ મનુષ્યોને પણ એ પ્રિય હોય છે. હિંડોળાનો મહિમા આપણા લોકોને અજાણ્યો નથી. ચાતુર્માસમાં, મંદિરોમાં હિંડોળાની જે શોભાઓ થાય છે, તે કોને અજાણી છે ? ભગવાનને અને લક્ષ્મીજીને હિંડોળામાં પધરાવીને ઝુલાવવામાં આ ઋતુ યોગ્ય રીતેજ પસંદ કરવામાં આવી છે. લીલાં કંચન ખેતરો, આનંદના મેળાઓ, અને ફૂલની ફારમોવડે સૃષ્ટિની આર્દ્રતા રસિકતા અને ફલદ્રૂપતાની વ્યંજના કરનારી આ ઋતુ છે. આશ્વિન માસની શરદપૂર્ણિમા એ ઋતુના આહ્વાદની અને

ઉદાસની સીમા છે. એટલે શૃંગાર અને રસિકતાનું પ્રાધાન્ય આ ઋતુમાં છે, તેટલું વસંતમાં પણ નથી. વસંતમાં જરા તોફાન છે. શરદામાં ઠંડક છે. ઊંચી કીસમનાં મોતી શરદામાં સ્વાતી નક્ષત્રમાં, વર્ષાનું ઊંદ સીપમાં પડવાથી થાય છે, એમ મનાય છે. કદાચ વૈજ્ઞાનિકો ઈન્જેક્શનો મૂકી માછલીઓમાં અનાવટી મોતીઓ અનાવે, તોપણ આ જૂની માન્યતાની કિંમત જરાયે ઓછી થએલી ગણવી પડે એવું નથી. પણ આપણે અત્યારે હીંચકાની વાત કરવાની છે, મોતીની નહિ.

હીંચકાની બેઠકનો એક ખાસ ગુણ એ છે કે, એમાં બેસનારને સ્વાભાવિક રીતેજ કસરત મળ્યાં કરે છે—અનાયાસે જ પગ દાટ્યા કરે ને હીંચકો ચાટ્યા કરે,—આપણી આર્યસંસ્કૃતિના સ્વભાવજ નિષ્કામ કર્મની પેટે. મંદવાડમાંથી ઉઠેલા માણસને સારૂ હીંચકા ઉપર બેસવા જેવી એકેય બીજી સરસ કસરત નથી. પવન આવે, જેટલો હીંચકો ખાવો હોય એટલો ખવાય, બંધ રાખવો હોય તો બંધ રખાય અને વળી ઘરમાં ને ઘરમાં. એના ઉપર બેસાયે ખરું અને સૂવું હોય તો સૂવાય પણ ખરું. કેટલાકને તો હીંચકાનો એવો શોખ હોય છે કે, રાત્રે પણ તેઓ હીંચકા ઉપર ગાદી નાંખાવીને સૂઈ રહે છે, અથવા ખાટમાં સૂઈ રહે છે. ખાટ એ હીંચકો નહિ તો હીંચકાની બહેન તો છે જ. જરા લાંબી પહોળી વધારે હોય છે એટલુંજ. યુવતીઓને હીંચકા ખાતાં ખાતાં ગાયનની ઝડી લગાવવાનો પણ ખાસ ઉમંગ થઈ આવે છે. શરીર જરા સ્ફુર્તિમાં આવે, એટલે મન સ્ફુર્તિમાં આવે, એ સ્વાભાવિક જ છે. હીંચકા ઉપર બેસે ત્યારે, માણસ જેને હીંચકે બેઠા હોય તેનાં ગીત ગાતાં નથી પણ પોતાનાં જ ગીત ગાય છે.

મહારા એક મુરખીને એવું છે કે એ ચાહ પિયે સારે એમને હીંચકા ઉપર બેસવાનું જોઈએ. ગમે ત્યાં હોય તો પણ હીંચકા પાસે

ચાહ લઈ જઈ ત્યાં બેસીને એ પિયે ત્યારેજ એમને બરાબર સ્વાદ આવે. સાચેજ, ચાહની મઝા હીંચકા ઉપર જુદીજ આવે છે, એવો તો ધણાનો મત હશે. ચાહનો અર્થ ને હીંચકાનો અર્થ લક્ષણથી કે વ્યંજનાથી કરો તો પણ આ સિદ્ધાંતમાં કોઈ જાતનો વાંધો આવું એવું નથી. વળી હીંચકામાં એક જાતની પ્રેરણા આપવાની શક્તિ છે, એમ તો બધા લેખકો અનુભવપૂર્વક જ કહી શકશે, અને ધણા સંસારીઓ પણ હીંચકા ઉપર એકલા બેઠાં બેઠાં પોતાને આવતા તકવિતર્કના અનુભવ ઉપરથી પણ કહી શકશે. કેટલાક તો લગભગ એમ પણ કહેશે કે હીંચકા એ કલ્પનાને પ્રેરવાનું એક જખરું ધરગથ્ય સાધન છે. કેટલાક, જેઓને બીજા વાયરે ચઢે તેનો કંટાળો હોય છે, તેઓ તો કોઈ હીંચકામાં બહુ રમ્યું પમ્યું રહે, તો તેને ચકડોળે ચઢ્યું પણ ગણી કાઢે છે. પણ ચકડોળમાં ને હીંચકામાં ધણો ફેર. ગોળ ચકડોળનું એવું કે એ જેની તરફ ચાલ્યો, તેની તરફ ચાલ્યો અને એવો ચક્કર લે કે માણસને યે ચક્કર આવી જાય. અને એનો વાયરો પણ વધારે. ઊંચા-નીચા ચકડોળમાં ઊંચા જવાનું ખરું પણ પાછું નીચે આવવાનું પણ એવું કે ધ્વાસ ઊંચો રહી જાય ને એમ થાય કે બોંયલેગા કરી દેશે કે શું? કેટલાંક વર્ષો પહેલાં મુંબઈમાં વિલાયતી કંપનીની ‘આલ્પાર્થન રેલ્વે’ આવી હતી; તેમાં બેસનારને પણ, એ એકદમ ચઢીને ઉતરે તે વખતે એવું હૈયું હાથમાં રહી જતું કે એનો અનુભવ હોય તે જાણે. કોઈક છોકરાં પણ એમાં આઘાતથી એકાએક મરી ગયેલાં અને તેથી પછી આપણા અંગ્રેજ સરકારે પોતેજ એ વિલાયતી રમત બંધ કરી હતી, એમ સાંભળવામાં છે.

અંગ્રેજ લોકોમાં હૈયાને હીલોળે ચઢાવવાને એવાં બધાં ધણાં સાધનો છે. ઝુલાપુરશી, પણ એમની જ છે. પણ એ એકે હીંચકાને પહેંચે નહિ. કેમકે, પુરશી એ એકની બેઠક છે. અને હીંચકા એ બે જણાની બેઠક છે. કોચમાં બે બેસે, પણ કોચ કોઈ હીંચકાની ખેડે હાલે ચાલે નહિ. અંગ્રેજ લોકોને બે મ્હારે ભલામણ કરવાની

હોય, તો હું જરૂર એમને આપણા હીંચકાની ભલામણ કરું. મ્હને ખાતરી છે કે એઓ જો એનો સ્વાદ ચાખે, તો એને છોડે નહિ. પણ છે એવું કે એ લોકો હીંચકાનો સ્વાદ જાણનારાઓને પૂછે નહિ અને જો એઓ પૂછે, તેને એ હીંચકાના ગુણનો ખ્યાલ હોય નહિ. અલખત એટલું ખરું કે, વિલાયતના લોકોમાં જો એ હીંચકો દાખલ કરવો હોય, તો તે સાદા રૂપમાં તો દાખલ થઈ શકે જ નહિ. તેની કીંમત ઓછામાં ઓછી ત્રીસ ગીનીની રાખવી જોઈએ. અને પછી તમે એની સાંકળો ચાહે તેવી સુંદર રાખી શકો, અઠીંગવાના સુંદર રંગબેરંગી મહુવાના કે ઘેરાજના આવે છં તેવા ઘાટના કે કાચની ફેશનના સુંદર મઝેની ગાદીવાળા હીંચકા તમે રાખી શકો; અને તેના ઉપર જાહેર ખખરનું પણ સાઈ ખર્ચ રાખી શકો. જાહેર ખખર વધારે જોઈએ કારણકે યુરોપના લોકો જાહેર ખખરથીજ વધારે અંજાય છે. જાણીતું એટલે પ્રખ્યાત અને પ્રખ્યાત એટલે સાઈ, એવી માન્યતા આજકાલમાં બધેય પ્રસરી ગઈ છે. યુરોપનો શો વાંક કાઢવો ! આગળે બોલે તેનાં બોર વેચાતાં અને હવે ય મ્હોટી કંપનીઓની મ્હોટી જાહેર ખખરો હોય છે. એટલે જાહેર ખખર પણ જોઈએ, તેમ શોભા પણ જોઈએ. એ હોય તો યુરોપના લોકો આપણા હીંચકાનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી એના ઉપર આકૃષ્ટ થઈ જશે, એમ માનવામાં મ્હને જરા પણ સંકેત થતો નથી. કારણકે એકસમૂહને આપણી ભાષા ગમી ગઈ, શોપનહોરને આપણું તત્ત્વજ્ઞાન ગમી ગયું, જેકોલિયોને આપણી સંસ્કૃતિ ગમી ગઈ, નિટશે ને આપણી મનુસ્મૃતિની વ્યવસ્થા ગમી ગઈ, અંગ્રેજ લોકોને આપણાં દાણાપાણી ગમી ગયાં, તો પછી યુરોપના લોકોને આપણો હીંચકો કેમ નહિ ગમે ?

ચકલીનો માળો.

ચકલીનો માળો એ વિષય ઉપર સામાન્ય રીતે ભાગ્યેજ લખવાનું બની આવે. પણ હું વાંચવા લખવા બેસું છું, તેની સ્થાને એક ભીંતીયા ઘડીઆળ ટાંગેલું છે, તે ઉપર એ એક મોસમથી, ચકલાંઓએ માળો આંધવાનો દક બોલો કર્યો છે. હાલમાં પણ એક માળો આંધ્યો છે. થોડા દિવસ પહેલાં ઘડીઆળ નીચે તણખલાં પડવાં શરૂ થયાં હતાં. અમારા હાલના નોકરને સાફસુફની જરા વધારે ટેવ છે. એટલે ચકલાંના હકને હાનિ ન પહોંચાડવાના મહારા ઇશિદાને જો એ જાણી ન ગયા હોત, તો તે કદાચ ઘડીઆળ ઉપર એ પાંખીઓને માળો આંધવા પણ દેત નહિ.

મહેં ‘હાલનો નોકર’ કહ્યું એ ઉપરથી બીજી વાત કહેવાનું મન થઈ આવે છે. કહે છે કે આગળના વખતમાં પેઢીધરપેઢી નોકરો ચાલ્યા કરતા. પાંચ પંદર વર્ષ એકજ ઘરમાં નિમકહલાલીથી કાયમ નોકરી કરનારા તો આપણા ઘણાના જાણ્યામાં હશે. પણ એ જમાનો હવે જતો જાય છે. હવે તો ‘રોજનું સાથી’ રાખવામાં પણ ફેર બદલી કરવાના હિમાયતીઓ રશિયાની પેઠે આપણા દેશમાં પણ વધવા મંડ્યા છે, ત્યાં નોકરની તો વાતજ શી ? આ પ્રકૃતિ-વાદના જમાનામાં લોકો ગૌરાંગો પાછળ જતા હોય, તો નવાઈ નથી, પણ મ્હને તો અંદિની રીત રસમ છાડી, વિલાયતને વળગવા જેવું કાંઈ લાગતું નથી.

કોઈ કહેશે કે ચકલીના માળાના વિષયમાં આ બધી વાતો શી ? તો એ આખતમાં કેન્દ્ર નિબંધકાર મોન્ટૈનની લેખનપદ્ધતિ નીચે આશ્રય લેવાનો મ્હારો વિચાર નથી. હું તો એમજ કહું કે ચકલાંના માળામાં શું નથી ? એમાં સ્નેહ છે, સ્નેહમય કુટુંબનાં

સ્થાન છે અને એમાં સ્નેહનાં સંતાન છે. આ ચકલાંનો માળો જેમ ઘડીયાળ ઉપર રહ્યો છે, તેમ આ બધાં ન્હાનાં મોટાં પંખીઓના માળા પણ ઘડીઓવાળા, અનંત કાળના ચક ઉપરજ રહેલા છે ને.

સાફસુફ કરવાની અમારા માણસની—નોકર શબ્દ એને ગમતો નથી—ટેવ વિષે હું હમણાંજ કહી ગયો. થોડા દિવસ ઉપર એણે ન્હાનું પરાક્રમ તો કરેલુંજ. ચકલાંઓ માળો બાંધવાની તૈયારી કરતાં હતાં. એને આ માળાની તૈયારીનો પેગામ તોડી પાડવા જેવો લાગ્યો, અને એનાં ભેગાં થએલાં ઘાસનાં તરણાં પણ તેણે એક દિવસ અમને કહ્યા કર્યા વિના મ્દારી ગેરદાજરીમાં ઉઠાવીને ફેંકી દીધાં. મ્દને ખબર નહોતી કે ચકલાંના જૂના દકને મ્દારો નવો સુધારા-વાળો સુદતના બાધનો ખ્યાલ કર્યા વિના આમ ઘોઠો પડેોચાડશે. મ્દે આવીને જોયું ત્યારે બિચારા જોડકાને વારાફરતી આવી આવીને ઘડીઆળ પાસે ઝઝૂમતું જોયું. એમના મનમાં શું થયું હશે? આટલી મહેનતે ભેગું કરેલું ઘરનું સાધન માનવીની સાફસુફ રાખવાની કેશ્ચિતને સાફ ક્ષણમાં તારાજ ! પણ કોને ખબર છે કે આપણાં માનવ-ચકલાંઓ પણ જેને પરમેશ્વરની ભૂલો ગણે છે. એ પણ એની દૃષ્ટિએ ભૂલોજ હશે? એના ઘરમાં સાફસુફ રાખવાનો એના નોકરોને હુકમ હશે, તેને અંગે એ બધું થતું હશે, તોયે કોને ખબર છે ? કારણકે, એના હુકમ વગર તો કાંઈ થતુંજ નથી.

કોઈકે એક ફેંકાણે કહ્યું છે કે, આપણે મનુષ્યો બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં ઘણી રીતે ઉતરતાં છીએ, એ વાત જ્યારે હું સાંભણું છું, ત્યારે માનવ-ચકલાંઓ એ શબ્દ મ્દને બહુ હીણપદવાળો લાગતો નથી. આપણામાં કીડીઓના જેટલો સંપ અને વ્યવસ્થા નથી, કાયલો કે મોરના જેવી મિઠાશ નથી, ફૂતરાંના જેવી સુંઘવાની કે બિલાડાંના જેવી જોવાની શક્તિ નથી, ઘોડાના જેવું બળ અથવા સિંહના જેવું ગાંભીર્ય નથી, એ બધાને જાણીતું છે. તે ઉપરાંત રમતમાં છોકરીઓનાં

ચલાજી જોડે લગન તો ઘણાખરાએ સાંભળ્યાં હશે. તથાપિ ચકલાંતું રૂપક એ કારણોથી નહિ પણ ખીજા વધારે ગંભીર કારણથી બંધ બેસતું મ્હને લાગે છે. આપણે બધાં આ દુનિયામાં પંખીઓજ છીએ, એમ કહેવામાં કોને ન્હાનમ લાગશે? શ્રુતિમાં પણ ઈશ્વર અને જીવને એક વૃક્ષ ઉપર બેઠેલાં બે પંખીઓ રૂપેજ કલ્પેલા છે. વળી આ અખિલ બ્રહ્માંડ જેમાં આપણી પૃથ્વી પણ એક બિન્દુ માત્ર છે તેમાં આપણી મનુષ્યોની સ્થિતિ આ પૃથ્વી ઉપરનાં ચકલાં કરતાં પ્રમાણમાં શી વધારે મ્હોટી કહી શકાય ?

મનુષ્યની સરખામણી પંખીઓ જોડે કરતાં ભ્રાગવતની કપોત અને કપોતી-હોલો અને હોલી-ની આખ્યાયિકા યાદ આવે છે. દત્તાત્રેયે ચોવીસ ગુરૂ કરેલા, તેમાં આ હોલો હોલી પણ છે, એ વાત જાણીતી છે. પણ એ વાતનું મનોવેધી કરણ સૌન્દર્ય તો મૂળ સંસ્કૃતમાંજ વિરાજે છે. એ ન્હાની સરખી વાર્તામાં સકલ જીવનનું સમગ્રદર્શન છે. એ આખ્યાયિકાજ જે માણસ બરોબર વાંચે અને સમજે, તો એને ઘણું વાંચવાનું બોધું થઈ જાય. એનો એકે એક શબ્દ માર્મિક છે. માર્મિક છે એટલુંજ નહિ પણ એમાં રહેલાં સમગ્ર દર્શનનો પ્રકાશક છે. એનું ટાંચણ હું અહીં કરવા માગતો નથી, કારણકે એ મૂળની ચારતા, ભવ્યતા, અને પ્રેરકશક્તિને કદાચ મ્હારાથી અન્યાય થઈ જાય. પણ એ બે પંખીઓનો ‘મેજો’ જે મોહક અને માર્મિક શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે, એ મ્હને તો લગભગ અજોડ લાગે છે. એમાં કવિની, ચિત્રકારની, શિલ્પીની, અને સંગીત વિશારદની સર્વ કલાઓ થનથન નાચી રહી છે. કપોત અને કપોતી સ્નેહ કરે છે. કપોત અને કપોતી તે માનવયુગલનાં જ પ્રતીક છે. કવિ કહે છે:—

કપોતૌ સ્નેહગુણિતહૃદયૌ ગૃહધર્મિણૌ ।

દૃષ્ટિ દૃષ્ટ્યાંગમંગેન બુદ્ધિ બુદ્ધયા વચન્યસુ: ॥

આનાથી સ્નેહજીવનનો ખીન્ને શો સ્થિર, સ્નિગ્ધ અને ઉદાર આદર્શ હોઈ શકે ? યુરોપનો નવો વ્યક્તિપ્રધાન જડવાદ નરનારીને વિખૂટાં પાડી દે છે. એક વિદ્વાને એવું કાંઈ કહ્યું છે કે જેણે કુટુંબની, લગ્નસ્નેહની ધોંસરી વહી નથી એ દુનિયાને ખરાખર જાણી શકેજ નહિ, એ ઘણે અંશે ખરું હશે. અલબત્ત શુકદેવ કે મુલભાની પેઠે જેને સંસાર જાણવાની આકાંક્ષા જ ન હોય તેને એ ઓરતા વિતાડવાની જરૂર નથી. નારદજીને નિર્બન્ધ જીવનમાં એવો આનંદ આવતો કે કુંસને ઘેર જાય તોયે ઠીક અને સુધિધિર પાસે જાય તોયે ઠીક. બધે એમને તો આવકારજ મળે. એકવાર એ મૃત્યુલોકમાં આવ્યા અને લોકોને દુઃખી જોયા ત્યારે એમને આશ્ચર્ય થયું. એમને ખબર નહિ કે અહીં તો ઘણુંખરું એમજ ચાલ્યાં કરે છે; અને આનંદને સાર દુનિયાનાં મથનો ખારે માસ ચાલુજ છે; અને એમ છતાં પરિશ્રમનો થાક જ સરવાળે રહે છે. પછી માણસો મીલોવાળાનાં સરઘેયાંની પેઠે ખતાવે છે કે:—

‘ હજારો રાત વાતોમાં ગમાવી એ કમાઈ છે. ’

અને સંતોષ માને છે. કદાચ એટલેજ આપણા ધરગાઓ કહેતા હશે કે ભાઈ, સંતોષમાંજ સુખ છે. નારદજીએ બધાય આત્માઓ જોડે આત્મલગ્ન કર્યાં હશે, અને સ્ત્રી પુરૂષનો ભેદ નહિ રાખ્યો હોય. એટલે એમને જ્યાં જાય ત્યાં ફાવટ આવતી હશે. આત્મામાં જાતિનો ભેદ ક્યાં છે ? આત્મલગ્નની વાતો કરનારા અમથા લક્ષ્મી વાતમાં આત્મલગ્નને ઘુસાડે છે. આત્મલગ્ન કરવું હોય, તો પુરુષનું પુરુષ જોડે અને સ્ત્રીનું સ્ત્રી જોડે શું કામ ન થાય ? અને એમ હોય, તો જ્યાંએ જયન્તને ખીન્ને આશ્રમ બંધાવ્યો—નદીને સહામે પાર—એમ બખ્ખે ધરની ખટપટે ન રહે. વળી સમજો કે ‘પૂરવની’ પ્રીતથી સ્ત્રી અને પુરુષના આત્માનાં લગ્ન થઈ ગયાં, તો પછી રૂપ, ગુણ, વય, ઇત્યાદિની યોગ્યતાની પણ જરૂર શી ? આત્મલગ્ન પછીના

છૂટાછેડાને સાર કઈ અદાલતમાં જવાતું હશે ? મ્હને કોઈ પૂછે તો હું તો આત્મલગ્નને નવા જમાનાનાં ધર્તીગમાંજ મૂકું. આત્માની તો મૈત્રી હોય. માતૃપી લગ્ન અને તે સાથે આત્માની મૈત્રી હોય એ આપણી આદર્શ લાવના છે. એકલી આત્માની મૈત્રી ગમે તેની જોડે હોઈ શકે. વસ્તુતઃ તો આખા જગતમાં અનુસ્થૂત રહેલો આત્મા અખંડ એકરૂપે વ્યાપક છે. એને વળી લગ્ન શું ? લગ્ન હોય તો લગ્ન - વિચ્છેદ સંભવે.

માળો એ પક્ષીઓમાં દેખાતું ગૃહલાવનાનું ચિન્હ છે. એમાં સંરક્ષણ અને સ્વાતંત્ર્ય અન્ને છે. આ જગત એ પરમાત્માનો એક માળો જ છે ને. સર્વ જીવાત્માઓ એની ન્હાની ન્હાની વિભૂતિઓ છે. એ સર્વેનું અન્ધુત્વ માત્ર જ નથી પણ વાસ્તવિક ઐક્ય છે. એ ઐક્ય જગતમાં પ્રસરતા સ્નેહમા મૂર્તિમન્ત થાય છે. અપત્ય-સ્નેહમાં, દાંપત્ય સ્નેહમાં, સહોદર સ્નેહમાં, કુટુંબ સ્નેહમાં, મૈત્રીમાં, દેશઅન્ધુત્વમાં, માનવ બ્રાતૃલાવમાં, અને પ્રાણીઓ પ્રત્યેના દયાલાવમાં એ સ્નેહ ઝળહળે છે. અવિદ્યા, સ્વાર્થ, લોભપતા, અદ્વૈતદર્શિતા, અને પાપમય સંસ્કાર એ બધાં એ સ્નેહના અખંડ રસસાગરમાં વિદ્ન નાંખ્યા કરે છે, ને આનંદમય જીવનને કોઈકોઈવાર કોઈકોઈ સ્થળે દુઃખમય અનાવી દે છે. એ વિદ્નો નવાં નથી, તેમ એનાથી દારી જઈને એને પરવશ થઈ રહેવાની પણ જરૂર નથી. જેટલી સિદ્ધિ એટલો આનંદ વિશેષ. અન્નની પેઠે કાળિયે કાળિયે એમાં વૃદ્ધિ રહી છે. માત્ર એ સ્નેહરૂપી અન્ન પવિત્ર હોય એટલુંજ, મનુષ્યે જરા જોતા રહેવાનું રહે છે.

ટોપી.

નામ ઉપરથી ભૂલાવો ન આવો, એ શિખામણનું સારામાં સાફ દર્શાવે ટોપી છે, એમ કહી શકાય. ટોપી હોય એટલે દલકી કિંમતની હોય, એમ પણ નહિ, કેમકે લૈયાશાઈ ટોપી ટકાની મળે અને જેન્ડોર કેપ પાંચ સાત રૂપિયાની પણ મળે,—જેટલા પૈસામાં ગરીબ માણસની જે પાઘડીઓ આવે. ટોપી એટલે ન્હાની સરખી એમ પણ નહિ, કારણ કે એ ઘેરિયા પહેરે છે એવી ન્હાની પણ હોય ને પારસીઓ મ્હોટી પહેરે છે એવી છાપડી જેવડી પણ હોય. યુરોપિયનની માથા ઉપરની ન્હાની છત્રીને પણ ટોપી કહેવાય. અંગ્રેજ ટોપીનો ઉપયોગ માથાના પહેરવેશ તેમજ માથા ઉપરની ન્હાની છત્રી બન્ને તરીકે ગણાય છે. ટોપી એટલે ન્હાના આળકને પહેરવાની ચીજ એમ પણ નહિ. કેાઇ સન્નારીની કેડે એકેલું છ મહિનાનું આળક પણ ટોપી પહેરે, અને વડી ધારાસલાના પ્રમુખ પણ ટોપી પહેરે. વળી ટોપી તે સાદાઈની નિશાની એમ પણ નહિ. કેમકે, બાવાઓ પણ ટોપી પહેરે તેમ શોખીનો પણ ટોપી પહેરે. આગળ શોખીન લોકો સાફા બાંધતા એમ કહેવાય છે. પણ હવે તો શોખીન સજ્જનો ટોપીનેજ વધારે પસંદ કરે છે; જે કે લગ્ન પ્રસંગે તેવા શોખીનોને પણ સાફનો શોખ થઈ આવે છે, એ અપવાદ નોંધવો જોઈએ. વળી આપણા દેશી લોકોજ ટોપી પહેરે, એમ પણ કહી ન શકાય, કેમકે અલુચિસ્તાન, અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન છતાંદિ ઘણાં સ્થાનોમાં ટોપી ચાલે છે. એટલું જ નહિ પણ સાહેબ લોકોની પણ ટોપીજ કહેવાય છે. પણ એટલું જ શા માટે? આપણી ભાષામાં તો ટોપીવાળા એટલેજ અંગ્રેજ.

આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે ટોપીને કદાચ આગળના જમાનામાં ઘણાને થતી એમ વાચા થાય તો, એ રુશિયાની

નવસુન્દરીની પેઠે બોલી ઉઠે કે, ‘હું કોઈની નથી ને બધાની છું.’ મ્હને લાગે છે કે ટોપીના આવા ચંચલ સ્વભાવને લીધે પણ તે હલકી ગણાવા લાગી હશે. અને તેથી જ કદાચ તેને સારૂ ટોપસું, ટોપો, ટોપલું ઇત્યાદિ લઘુતાવાચક શબ્દો ગ્રહા કરવામાં આવ્યા હશે. ટોપી બધા જોડે—ખારા મીઠા બધા જોડે—લિંબુના રસની પેઠે ભળી જાય છે, એ વાત તો ખરીજ. પછી એને સહગુણ ગણો કે દુર્ગુણ ગણો. પાઘડી પહેરનારા પણ હશકે ટશકે એટલે સહેજ સાજા ધધર ઉધરનું કામ હોય, કે જેમાં પાઘડીની આવશ્યકતા ન પડે, ત્યારે ટોપીથી જ ચલાવે છે. કેટલાકને વાસ્તે તો ટોપી ખાસ જરૂરની જ ચર્મ પડે છે. જેમકે, માસ્તરો કે કારકૂનો પાઘડી પહેરતા હોય તે પાંચ સાત કલાક પાઘડી માથે રાખે, તો કદાચ એમનું માથું દુખવા આવે.—અત્યારના મુલાયમ જમાનામાં તો વળી વધારે. કેટલાક કહે છે કે પાઘડી તે પા ઘડીજ રાખો ત્યાં સુધી ફીક.

આપણામાં કેટલાક લોકો તપેલાને ટોપ કહે છે. ટોપી એ ટોપની નારીજનિ તો નહિ હોય ? કારણ કે, બન્ને વચ્ચેમાંથી પોલાં હોય છે અને બન્નેને કાર પણ હોય છે. સાહેબ લોકની ટોપીને તપેલાંનાં જેવીજ બહાર મોટી કાર હોય છે, આપણા દરજ્જાઓ આપણી ટોપીઓની કારને અંદર દબાવી દે છે. કાર કે કાંઈકો ઝાલવાના કામમાં આવે છે, અને કારની પટ્ટી અંદર હોય, તે માથાના તેલના બચાવને સારૂ કામમાં આવે છે. એ પટ્ટી નહોય, તો ટોપીને તેલ બેય બગડે એ બ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ટોપીના ઉપયોગના કારણ વિષે કોઈપણ જાતની શંકાઓ કરવાનું કારણ નથી. માથા જેવી કિંમતી ચીજના રક્ષણને સારૂ જે જૂદા જૂદા પહેરવેશો યોજાએલા છે, તેમાં ટોપી પણ છે. અલબત્ત આ પ્રસંગે આપણે ટોપીની વાત કરિયે છિયે, એટલે માથાની કિંમત કેટલી છે—કેટલાંક માથાની કિંમત બહુ હોય છે કે કોઈની સરભર

હોય છે કે કોઇની બાદ કિંમત હોય છે, એ બધી વિગતમાં અત્યારે ઉતરવાની આપણને જરૂર નથી. ગમે તેવું માથું હોય તોપણ ટોપી માથાને ઢાંકે છે, એટલી વાત અત્યારે આપણે વારતે બસ છે. ટોપી રક્ષણને સારૂ છે, તે તો લડાઈ વખતે બરાબર જણાય છે. લડાઈને વારતે ધાતુની ટોપીઓ પણ બનાવવામાં આવે છે. માણસ સોજતી-ઓની સભામાં જ્યારે કે પોતાના ઘરમાં જ્યારે, એટલે એવા બચાવની જરૂર ન હોવાથી કદાચ સાહેબલોકો તે પ્રસંગોએ ટોપી કાઢી નાંખતા હશે. આપણામાં પણ કાનટોપીઓ ખાસ કરીને માથાનું ને કાનનું શિયાળામાં કેવું રક્ષણ કરે છે, તે કહેવું પડે એમ નથી. એને મળતી વિલાયતી ટોપીનું નામ મન્ડી-કેપ માંકડા-ટોપી કહેવાય છે. એ નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે, તે સંબંધે જો વિદ્વાનો પાસે નિબંધ લખાવિયે, તો પુષ્કળ તર્કવિતર્કોને અવકાશ મળે. દાખલા તરીકે, કોઇને કદાચ અંગ્રેજ લોકોપર તિરસ્કાર હોય, તો એ એમ પણ કહે કે માંકડા-ટોપી, એ નામ એ લોકોની ટોપીને સારૂ બરોબરજ છે. કોઇ વળી એમ પણ કહે કે, એ ટોપી પહેરે ત્યારે માણસ માંકડા જેવું દેખાય છે, સાટે એ નામ યોજાયું હશે. કોઇ એમ પણ કહે કે, માણસ જતના બાપદાદાઓના નામના સંભારણ તરીકે એ ટોપીને એવું નામ આપવામાં આવ્યું હોય. અથવા કોઈ એવો પણ તર્ક કરે કે વિલાયતના લોકોને મન્ડીકેપ, ડોગકોલર ઇલાદિક શબ્દો પસંદ હશે, ને તે વડે સમાનતાનો સિદ્ધાંત બાબી દુનિયાં ઉપર દસાવવાની અને તેને મનુષ્યોથી પણ આગળ સર્વ પ્રાણીઓ સુધી લઇ જવાની તેમની ઉદારભાવનાની તેથી પ્રતીતિ થાય છે. આપણે તો હિંદુમાનને પૂજીએ છીએ. અને આપણને તો સાહેબલોકની સમદૃષ્ટિનો આગેહુબ ખ્યાલ છે, પણ બીજા પ્રજાઓને પ્રકાશની કદાચ જરૂર પણ હોય.

ટોપી, ફેટો અને પાઘડી એ ત્રણેને સાવકાં લાઇબ્રહેન ગણી શકાય. કારણકે ત્રણે એકજ કુટુંબનાં છે, છતાં એક હોય ત્યાં

ખીજને ફાવતું નથી. અત્યત્ત કેટલીક વખત એમ પણ બને છે કે, આપણા બૂના ગરાશિયાઓ કે પઠાણ ખિરાદરોના માથાના શણગારમાં ટોપીને ફેંટો કે ટોપીને પાઘડી એક સાથે ખિરાજે છે. પણ ઘણુંખડં તો આપણે એમજ બેઘયે છિયે કે એક હોય ત્યારે બીજું નહિ. એકનો એક દેવદત્ત નામે છોકરો પંદર વર્ષ આફ્રિકા જઈને રહી આવે ને પછી બદલાઈ ગયો હોય ને ઓળખ્યામાં પણ ભાગ્યેજ આવે, તેમ ટોપીનું મ્હોટું રૂપ તે પાઘડી, એમ પણ ગણી શકાય.

એમ પણ કહી શકાય કે ટોપી ફેંટો અને પાઘડી, એમ માથાના પહેરવેશની ઉત્ક્રાન્તિની સાધના છે. પણ આ વિચાર કરતાં મને એક બીજો ખ્યાલ આવે છે, તે એ કે ખંગાળામાંથી ગુજરાતમાં આવતા સુબીમાં એ ઉત્ક્રાન્તિ સિદ્ધ થઈ ગઈ છે. કેમકે, બુઝો, ખંગાળામાં ઉઘાડું માથું; ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા કાશી, એટલે ન્હાની ભૈયાશાઈ બે તોડાની ટોપી. તે પછી આગળ આવિયે કે ન્હાની સરખી મારવાડી બે પાશેરની પાઘડી. ત્યાંથી આગળ સીધા ચાલ્યા આવો, એટલે અમદાવાદની કે સુરતની મ્હોટી બશેરિયા પાઘડીઓ અને પછી ભાવનગર ગયા એટલે હદ આવી ગઈ. ઘેરાવામાં મને લાગે છે કે આખી દુનિયાંની કાઠપણ પાઘડી ભાવનગરની પાઘડી સાથે ભાગ્યેજ મુકાબલો કરી શકે.

આપણા એક વિદ્વાને ટોપી અને પાઘડીને લડાવ્યાં છે. પણ આપણે કહી શકિયે—ઉપર કહ્યું છે તેમ—કે એ બે બહેનોજ છે અને કાઠવાર તો સંપસંપીને જોડે જોડે પણ કેટલેક ટેકાણે રહે છે. આગળના વખતમાં તો ઘણુંખડં બધી પાઘડીઓની નીચે એક ટોપી રહેતી, પણ હમણાં હમણાંમાં કળિયુગની વધારે અસર જણાતાં પાઘડીએ ટોપીને કાઢી નાંખી જણાય છે. અને તેના બદલામાં ટોપી પણ બીજી તરફથી પાઘડીને ધકેલી કાઢવાનો સફલ પ્રયત્ન કરી રહી છે. મારવાડીઓ ચતુર અર્થસાધક જાત ગણાય છે એટલે એમણે બે

અહેનોને સાથેજ સંપસંપીને રહેવાની ગોઠવણ કરી છે. સંપ ત્યાં જંપ એમ કહેવાય છે, તેમ સંપ ત્યાં લક્ષ્મી, એમ કહેવામાં પણ અહુ વાંધો આવે એમ નથી. બંગાળના લોકોએ પાઘડી ટોપીના આંતરિક ટંટાને લીધે એવને કાઢી નાંખી દશે કે કેમ, એ શંકા થાય એવી છે; અને એની લડાઈમાં ત્રીજો દાવી જાય તેવી રીતે ત્યાં મોરશિયો—જે નથી પાઘડીમાં કે નથી ટોપીમાં, તે દાખલ થઈ ગયો જણાય છે. તે પણ નાસવાની તૈયારી કરે છે. પણ લાઠકોટ વગેરે મોટાં ખાતાંઓએ એને પકડી રાખ્યો છે. બંગાળનો અનુભવ આપણને એ ખ્યાલ પણ કરાવે છે કે ગયું તે પાછું લાવવું મુશ્કેલ પડે છે.

સાથે ટોપી કે પાઘડી કાંઈક જોઈએ—એમ તો ઘણા ખરાને જાગશે. અલબત્ત આપણે પુરુષોની વાત કરીએ છીએ. સ્ત્રીઓની ટોપીઓનો પ્રશ્ન વળી જુદો છે. અને એ મડોની ટોપીઓ જેટલોજ વિશાળ અને એટલોજ સુંદર અને કિંમતી છે એમ કહી શકાય. અને તેથી જોઈકે ટોપી પુરુષોની હોય તેમજ સ્ત્રીઓની પણ હોઈ શકે, તો પણ આપણે અત્યારે સ્ત્રીઓની ટોપીઓનું કામ નથી. પુરુષોને ટોપી, ફેટા કે પાઘડી કશાકની જરૂર છે, એમ નિયમ તરીકે કહેવું તે કદાચ ભારે પડતું થઈ પડે. કેમકે, સંન્યાસીઓને ટોપી હોતી નથી, કેટલાક ફકીરો પણ ટોપી વગરજ ફરે છે, અને આપણા ગાંધીજીએ અને તેમના કેટલાક અનુયાયીઓએ પણ ટોપીનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે. ગાંધીજીએ તો વારાફરતી ફેટા, હેટ, મોરશિયો, પાઘડી, ટોપી ઇત્યાદિક બધાને માન આપ્યું છે, એમ કહીએ તો ચાલે. કેમ જાણે

‘આદાનં હિ વિસર્ગાય સતાં વારિમુચામિવ’

એ પંક્તિને સાર્થક કરવાનોજ એમનો ધરાદો હોય નહિ! આ ઉપરથી મહેને માદ આવે છે કે આગળ કોઈકે કહેલું કે ખાદીની ટોપીથી હવે

માથાના પહેરવેશનું સરખાપણું આખા હિન્દુસ્થાનમાં લાવી શકાશે. ઢાણુ જાણે કે લવિષ્યમાં શું થશે? પણ એ વાત બહુ સંભવિત લાગતી નથી. કેમકે ખરો મુદ્દો એ છે કે કેટલાક નેતાઓ કે સરદારો કે તરંગી જનો ધણા માણસોને એક લીટીમાં મૂકી દેવાને ઇચ્છે છે, તથાપિ દુનિયામાં દરેક માણસને પોતાનું વ્યક્તિત્વ દેખાડવાની ઇચ્છા રહ્યાજ કરે છે. અને તેથી જનરલો અને કર્નલો પોતાના સ્વાંગમાં કાંઈ ખાસ વિશેષતા રાખે છે, એ લોકોની નજર બહાર રહેતું નથી. એ વ્યક્તિત્વ ન્હાનું અથવા મોટું હોઈ શકે. પ્રાન્તીય વ્યક્તિત્વ દેખાડનારી પાઘડીઓ છે. અને વ્યક્તિત્વના દડો દિવસે દિવસે એટલા જોસબેર પ્રતિપાદન થતા જાય છે કે તેને બતાવનારાં આ ચિહ્નોને ધકેલી કાઢવાં મુશ્કેલ થઈ પડે, તો નવાઈ નહિ. કેટલાક લોકો અત્યારે હેટ પહેરે છે, તેમાં પણ અંદરનું કારણ કેટલીક વાર તો એજ હોય છે કે બીજા સમુદાયમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ એવડે આગળ લાવવું. આવા વ્યક્તિત્વનો લાભ પણ મળે છે. એમાં ટોપી, હેટ, પાઘડી કે ફેંટાનો ખાસ મેળ નથી. મહેં સાંભળેલું કે એક દાઢકોટના જજે દક્ષિણી ફેંટાવડે કલકત્તે જઈને વાઘસરોયનું ધ્યાન ખેંચેલું. ટોપીઓવાળા બધા બેઠા હોય, ત્યાં પાઘડીવાળો જાય, તો કાંઈકે ધ્યાન ખેંચે અને પાઘડીઓવાળા હિન્દુસ્થાનમાં ટોપીવાળાઓએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે, એ તો ઉઘાડીજ વાત છે.

ટોપીવાળાઓની સાથે ઝૂઝવામાં ટોપીવાળાઓને ઠીક ફાવટ આવે, એમ ધારીને અત્યારે લોકોએ ટોપી વધારે પહેરવા માંડી દશે કે કેમ એ પ્રશ્ન કરી શકાય એવો છે. ખાદીની ટોપીએ તો ટોપીવાળાઓ સાથે ઠીક ઝીક જાલી છે. પણ બ્યારે હિન્દુસ્થાનનું લશ્કર થશે, ત્યારે આવી સાદી ટોપીઓથી લાગ્યેજ ચાલશે. અલબત્ત આપણે એમ માની લઈએ, કે બધા માણસમાં ગંભીરતાની જરૂર નથી. અને માથાની ગંભીરતા હોય તો પાઘડીની ગંભીરતા વગર પણ ચાલી શકે. અને કદાચ એમ પણ માની લઈએ કે ગાંભીર્યની જરૂર

હોય, તોપણ પાધડીઓની મદદ વિના બધા લોકો જરૂર જોગી ગંભીરાઈની ગોઠવણ પોતપોતાની મેળે કરી લેશે, તોપણ લશ્કરની બાબતનો વિચાર કરતાં માથાને સારૂ રક્ષણ તરીકે આપણી ગાંધી ટોપી ચાલી શકેજ નહિ. માટે કાંઈક ફેરફાર અવશ્ય કરવો પડશે, એમ આપણે હિંમતથી કહી શકીએ.

ટોપીઓમાં પણ ફેશન બદલાય છે, એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર હોય. મ્હને યાદ છે કે, પચીસેક વર્ષ ઉપર એક સાઈકલ કૅપ નીકળેલી, તે તે વખતે એવી લોકપ્રિય થઈ પડેલી અથવા કહો કે યુવકપ્રિય થઈ પડેલી કે ન્યાં જુઓ ત્યાં સાઈકલ કૅપ તો ખરીજ. તે વખતે યુવકોમાં સાઈકલો થોડાં વપરાતાં. એટલે સાઈકલોના પ્રેમની આગાહી તરીકે એની નામરાશી ટોપીને એ લોકોએ હેતથી સ્વીકારી લીધી હશે. એ પછી તો કેક નામની ટોપીઓ આવી ગઈ. ફંગેરિયન, મહારાજ, બેંગલોર વિગેરે અનેક નામોથી ટોપીઓ અંકિત થઈ છે. એટલુંજ નહિ પણ ટોપીઓમાં પણ અનેક ન્યાતબતો છે એમે કહી શકાય. ટોપીઓના બીતરમાં એમનાં નામો લખેલાં હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ એ ટોપીઓની અંદર જોઈએ તો ભાતભાતનાં લોભાવનારાં મન્ત્રવાક્યો આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણે ઋષિઓ થયા વિના એ મન્ત્રવાક્યોના દ્રષ્ટા થઈએ છીએ. અને વધારેમાં એ છે કે આ વાક્યો ન સમજાય એવી અટપટી ફિલસુફીનાં નહિ પણ ગમી જાય એવા આશીર્વાદનાં હોય છે. ‘ધણું જીવો’, ‘વિજયના ડંકા વાગો’ એવાં એવાં મનોહર વાક્યોથી આકર્ષાઈને, માણસ આનો એઆના ટોપીના વધારે પણ આપે તો મ્હને આશ્ચર્ય ન થાય. આશીર્વાદને સારૂ આપણે શું આપવા તૈયાર થતા નથી ? સાહેબ લોકની ટોપીમાં પણ ધણી જાતો હોય છે. અને તેમાં એક જાત તો એવડી મ્હોટી થાય છે કે, તેમાં આશરે ત્રણશોર પૈંઆ માર્છ શકે. એમની નાઈટ-કેપને સહેલાઈથી એક દોરીની મદદથી શાકની ઝાળી બનાવી દેવાય. ફેસ્ટહેટ તો પેટ્રોલ ગાળવાના કામમાં વપરાતી ધણાએ

દીડી હશે. કેટલાક અંગ્રેજો, ખરમીઝો, ચીનાઓ વિગેરે ઘાસની બનાવટની ટોપીઓ પહેરે છે, પણ એવી ઘાસપાનની ટોપીઓની બાબતમાં તો કહેવું જોઈએ કે કેટલાક મુસલમાન લાઇઓ જે પાતરાંની પદ્ધતી ટોપીઓ પહેરે છે, તે સદુથી સસ્તી પડતી હશે. મઝમે પણ ઘાસની બનાવટની ટોપીઓ પહેરે છે, પણ આપણે મઝમેની વાત કરતા નથી.

આપણે હિંદુસ્થાન એક મોટો દેશ જ નહિ પણ લગભગ એક મોટો ખંડ છે, એ ઘણા બૂલી જાય છે, અને તેથી તેઓ આપણા ભરતખંડમાં જાતજાતની લાપાઓ અને જાતજાતના પહેરવેશો દેખી કંટાળો ખાઈ જાય છે. મતલબ કે, આટલી બધી ચીજો એમના મગજમાં ઉતરતી નથી. હિંદુસ્થાનના બધા લોકોએ હેટ પહેરવી જોઈએ, એવી એક લાઇએ દિમાયત કરેલી મદારા ધ્યાનમાં છે. અને તે ગાંધીટોપીનાં પૂર જરા ઉતર્યાં ત્યાર પછી. ગાંધીજીની ટોપીને તો ઘણાએ માન્ય કરી, પણ હેટને સાર એટલું બધું સારું લવિષ્ય મળે તો દેખાતું નથી; સિવાય કે કેટલાક મોટા લોકોમાં વિલાયતની મિત્રતાને અંગે તે ચાલતી રહેશે. એક લાઇએ કાઠને એકવાર પૂછેલું કે, અમદાવાદમાં તો ઘણાખરા ખાદીની ટોપી પહેરે છે ને તમે નથી પહેરતા ? તે વખતે તેમને એવો જવાબ મળેલો કે પાઘડી છોડીને હેટમાં ગયા હોય, તેને એ ખાદીની ટોપીની વધારે જરૂર છે. પાઘડી પહેરનારા બધાય રહ્યા હોત, તો ખાદીની ટોપીને આગ્રહ કરવાનો વારો ન આવત; કારણ કે ગોટા ટોપીવાળાની અસરથી વળ્યો છે.

ઉપસંહારમાં આપણે ટોપીના એક ગુણની નોંધ લઈ લઈએ. કાંઈ નહિ તો ટોપીથી મગજ હલકું રહે છે. કેટલાક એમ માને છે કે, ટોપીમાં કાણું ઇલાદિકની એવી ખુબી હોય છે કે, મગજમાં પણ તેથી પવન આવે છે. વચર પંખે મગજમાં પવન આવે એ ટોપીનો

ગુણ એટલો મ્હોટો ગણી શકાય કે તેની સાથે પાઘડીની સરખામણી જ ન થઈ શકે. પાઘડી તો ઉલટી એવી બારે હોય છે કે માથાના પવનને અટકાવે છે. માથામાં પવન ભરાય તો વધારે ઠીક કે ન ભરાય તો વધારે ઠીક, એ મ્હોટા પ્રશ્ન ઉપર ઉતરવાનો આપણને અત્યારે અવકાશ નથી. પણ ટોપીથી મગજમાં વધારે પડતો પવન ભરાય છે, એમ માનવાની કેટલા લાગતાવળગતાઓ ના પાડશે. અને કદાચ પવન ભરાતો હોય, તો પણ આજના જમાનાના કેટલાક દાકતરો ખુલ્લા પવનની દિમાયત કરે છે, એમ પણ બચાવ કરવામાં આવે તો નવાઈ નહિ. આપણે તો માત્ર એટલુંજ કહી શકિયે કે સામાન્ય રીતે ટોપીઓ હલકી હોય છે, અને તેથી ઘણીવાર મગજ પણ હલકું રહે છે.

કળિયુગની ફેઈ.

આપણામાં ફેઈ હોય તે નામ પાડે છે; પછી ગમે તેણે પાડ્યું હોય પણ કહેવાય એમ કે ફેઈએ નામ પાડ્યું; નામ પાડવાનું દાણું એને મળે: બહેને પછી આપ્તેનો કોશ કે અમરકોશ ઉથલાવવાની માથા-ફૂટ બાપે કે કાકાએ કે મામાએ કરી હોય. આ રીતે આપણે કળિયુગના નામ પાડનારને કળિયુગની ફેઈ કહિયે. એ ફેઈ ગમે તે હો પણ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે એણે નામ બરોબર પાડ્યું છે. બીજું કોઈપણ નામ આ નામ કરતાં વધારે બંધબેસતું થાત કે કેમ તે વિષે મ્હને ગંભીર શંકા છે.

કેટલાક આ જમાનાને 'સાયન્સ' એટલે-વિજ્ઞાનનો જમાનો કહેવાને લલચાય છે. એકના ચાર કરવાની વાત સદામાં આપણે સાંભળિયે છિયે. એકના સવાયા વહેપારમાં ઘણા લોકો કરે છે.

એકના એકવીસ પરમેશ્વર કરી શકે છે પણ અત્યારના કેટલાક વિજ્ઞાનવાળાઓ તો એકના એકોતેર પણ કરવામાં પાછા પડે એવા નથી. જુઓને બનાવટી રબ્બર, બનાવટી મોતી અને બનાવટી હીરા બનાવવાનું કામ વિજ્ઞાને માથે લીધું છે એટલે કદાચ એનું નામ આપણા જમાનાને આપિયે. પણ ખરું ખોટું વિજ્ઞાન તો દુનિયાં શરૂ થઈ ત્યારનું જ ચાલતું આવ્યું છે અને ભવિષ્યમાં વળી વધારે વધશે એટલે એ નામની ખાસ મહત્તા સ્વીકારવી મુશ્કેલ છે.

વળી આ જમાનાને સ્વતંત્રતાનો જમાનો કહેવો, એ તદ્દન અણજુગતું જ ગણાય કારણકે આપણા હિન્દુસ્થાનને સ્વતંત્રતા ન મળી હોય ત્યાંસુધી આપણે એવું મિથ્યા વચન માનવા તૈયાર નથી. એ તો બીજી જ વાત છે કે જેને સ્વતંત્ર કહિયે તે દેશો તો કરો અને કાયદાઓમાં વધારે ને વધારે જકડાતા જાય છે. એટલે કદાચ આપણી વાત છોડી દઈને આને સ્વતંત્રતાનો જમાનો કહિયે તો તે લોકો કહે કે “મશ્કરી શું કરો છો? અમારા હાલ હવાલ જુઓ છો કે નહિ?” એટલે એ નામ પણ ચાલે એવું નથી.

તાજેતર એક મોટા માણસે પોતે દાદી ન રાખવાના ખુલાસામાં કહેલું કે આ સ્ત્રીઓનો જમાનો છે માટે હું દાદી રાખતો નથી. અલબત્ત હાલમાં સ્ત્રીઓને અવનવા હક્કો મળતા જાય છે અને ઘણે ઠેકાણે સ્ત્રીઓનું રાજ્ય ચાલે છે એ ખરું, પણ ન્યાં સુધી સ્ત્રીઓનું સામ્રાજ્ય બધે ન થઈ જાય, ન્યાં સુધી અત્યારે જેમ બધી દુનિયા કલહમય થઈ ગઈ છે તેમ તે સ્ત્રીમય થઈ ન જાય, ત્યાં સુધી આપણે એને સ્ત્રીઓનો જમાનો કહી શકિયે નહિ. પછી સર્વ જગતને જેમ શાંતી પ્રહમય જુએ છે, તેમ જે જોનામાં તન્મય થયું હોય તે તેનામય દુનિયાંને દેખે અને તે ઉપરથી જમાનાને વિજ્ઞાનનો કે વનિતાનો અથવા સંચાનો કે સ્વતંત્રતાનો જમાનો કહેવો તો આપણે કંઈ ના કહેતા નથી.

‘લોખંડ યુગ’ એ નામ પણ એવું સંતોષકારક નથી, કેમ કે હવે તો રબ્બર, એલ્યુમીનિયમ અને ગનકોટન વિગેરે ચીજોએ લોખંડનાં માન ઉતારી દીધાં છે. પણ આ ‘કલિયુગ’ નામ વિશે તો પૂર્વ પશ્ચિમ બધાનો એક મત તરી આવે છે. મુલક બહેંચવો હોય કે માલ વેચવો હોય તો આપણે ને એમને તકરાર થાય પણ આ નામમાં તો આ તકરારને જરાએ સ્થાન નથી. વિલાયતના લોકો પણ એક મતે આપણા જમાનાને તો શું પણ એમણે જોયેલા બધા જમાનાને ‘કલદ’નુંજ ઉપલક્ષણ આપે છે. તે છતાં કોઈને શંકા હોય તો પોતે જ તાજેતર લડાઈ કરી બતાવી સર્વ સંદેહોનું નિરાકરણ એમણે કર્યું છે એટલે એમનો તો આ નામની યોગ્યતા સ્થાપન કરવામાં સક્રિય સહકાર છે એમ કહિયે તોય ચાલે.

‘કલિ’ એટલે કજ્જો, લડાઈ, કલદ તેનો આ યુગ છે એની કોણ ના પાડશે ? કેટલાંકને તો એની સાબીતી સારૂ ધરના ઉમરાની બહારનો પુરાવો શોધવાની પણ જરૂર પડતી નથી. એમાં સુધરેલાં વગર સુધરેલાંનો પણ મેળ નથી. સુધરેલાંઓનો સુધરેલો ટંટો હોય છે. પણ ધરના ન્હાના બાંધ્યા પાણીમાં જેને પૂરતો પુરાવો ન મળતો હોય તેમને સંસારનો વિશાળ સાગર મનમાની ખાતરી કરી લેવાને સારૂ મોજુદ છે. સંસારને સાગરની ઉપમા હું અહીં ખારા-પણાને સારૂ આપતો નથી. એ ઉપમા એ રીતે ખરી હોય તો પણ આપણા જમાનાને રૂચે એવી નથી. સાગર ખારો હોય તો પણ તેમાંથી પાકે છે તેને આપણે મીઠું કહિયે છિયે. એમ સંસાર ખારો હોય તોય એ મિઠાશનો ભરેલો છે એમ માની લેવું એમ ચાલતો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે. અલબત્ત આજે સ્વતંત્રતાનો ઝોક છે એટલે અનુભવપૂર્વક જે એને ખારો માનવાની હિંમત ધરાવતા હોય તેમને તેમ કરવાની છૂટ છે. પણ આપણે તો સંસાર સાગર જેવો મ્હોટો છે એટલા મુદ્દા ઉપરજ એ ઉપમા વાપરિયે છિયે.

કહે છે કે દક્ષિણમાં એક દેવળમાં સત્‌યુગ અને કલિયુગનાં પુતળાં છે. સત્‌યુગની સમસ્યા એવી ધડી છે કે એક ન્હાની સરખી ખાયડીના ખલા ઉપર એક અલમસ્ત પુરુષ બેઠેલો છે. અને કલિયુગની સમસ્યા એથી ઉલટી છે એટલે એમાં પુરુષના ખલ ઉપર એક સ્ત્રી ચઢી બેઠી છે, વળી એક ખીજે સ્થળે પુતળાંદ્વારા ખીજું ચિત્ર દેખાડ્યું છે, ત્યાં એક જખરજસ્ત ખાયડી એક ન્હાન જુવાનની દાઢી ખેંચી તેને હચમચાવે છે. આ પાછલાં બન્ને ચિત્રો અત્યારની પરિસ્થિતિને કે વિચારોને એટલાં બધાં અનુસરતાં લાગે છે કે તેને બહુ જૂનાં માનતાં કોઈને જરા સંકોચ થાય. આગળ સ્ત્રીના ઉપર પુરુષનું સામ્રાજ્ય હતું અને હવે પુરુષના ઉપર સ્ત્રીનું છે એમ કદાચ કહી શકાય. તથાપિ જે સમસ્યામાં સ્ત્રી, પુરુષને એની દાઢી ઝાલી હચમચાવે છે એ અત્યારની પરિસ્થિતિનું કાંઈક વધારે લાગુ પડતું ચિત્ર લેખી શકાય. પેલા પ્હેલા ચિત્રમાં બન્ને સહકારથી સહયોગ કરતાં જણાય છે. સ્નેહસાજ દબાણ તો હશે ખરું, પણ એટલું તો ક્યાં નથી હોતું?—અને આ ત્રીજા ચિત્રમાં તો લડાઈ જમી પડેલી દેખાય છે. મ્હેં જાતે એ શિલ્પના નમુના જોયા નથી. પણ એ પ્રણયકલહની તો લડાઈ નહિ જ હોય એમ હું માની લઉં છું. કારણ કે કોણ કહેશે કે આપણા યુગમાં પ્રણય કલહને સાર લાંબી મુદત સુધી અવકાશ રહેવાનો છે? છેડાછુટકાનું સાધન સહેલું અને સર્વવ્યાપી થઈ પડવાને હવે માત્ર વખતની જ અપેક્ષા છે એમ કોને લાગતું નથી?

આપણો યુગ એવા બનાવટી કલહોને સાર નથી. આપણા યુગમાં તો ગંભીર બાબતોના કલહ જારી થયા છે. આ ઝગડા એટલા બધા છે કે કદાચ આગળના કોઈ યુગમાં એનું એટલું પ્રમાણ નહિ હોય. પણ પાછલા યુગોને ઇતિહાસ તપાસવા ક્યાં જઈએ? આપણા દેખતા દેખતામાં જ કેટલા ઝગડાઓ જમી પડ્યા છે? રાજ પ્રજાના ઝગડા, હિન્દુ મુસલમાનના ઝગડા, બ્રાહ્મણ

અધ્યાત્મજ્ઞાના ઝગડા, વિનીત ઉદામના ઝગડા, મીઠાભાલેકો ને મજબૂરીના ઝગડા, સ્ત્રી જાતિ અને પુરુષ જાતિના ઝગડા, યુવકો અને વૃદ્ધોના ઝગડા, ઇત્યાદિ ઝગડાઓ કોને અજાણ્યા છે? ખરે, આપણે કહેવું જોઈએ કે જે નામ પ્રમાણે ગુણ હોવાને સારૂ ઈનામ કાઢ્યાં હોય તો કલિયુગને જરૂર એક સાફ ઈનામ આપવું પડે. કદાચ ચાંદ કાઢ્યા હોય—અને ચાંદે હવે સસ્તા મળે છે—તો એ સોનાનો ચાંદ પણ લઈ જાય,—એવી ખુબીથી એ પોતાનું કામ બજાવે છે.

ભલે સમજે કે પરદેશી રાજા હોય ત્યાં પ્રજાને એની સ્થામે થવા ઉભો બળવો કરવા મન થાય પણ ન્યાં આપણા દેશના સારા સારા રાજાઓ છે, ત્યાં પણ પ્રજા—સત્તાને નિમિત્તે કલિયુગે તોફાન મચાવ્યું છે. વળી હિન્દુ મુસલમાન, કોઈ વાર જરા હાંદલાં માંહોમાંહે ખડખડે તે સિવાય, આજ સુધી હળીમળીને કામ ચલાવી લેતા; હવે કેળવણી વધી અને લોકો પિયાર કરતાં શીખ્યા એટલે હિન્દુ મુસલમાનમાં ઉલટી લડાઈ એકદમ જ વધી પડી. આ સાલમાં કોન્વેન્શન કરી બધાને એકઠા કરવા ગયા ત્યારે કૉંગ્રેસમાં ઉલટી વધારે ફાટફૂટ અને ઝગડો દેખાયો. એટલું જ નહિ પણ મુસલમાનો જે પહેલાં એક દેખાતા હતા તેમનામાં પણ સજડ પક્ષો પડી ગયા. મીલો, ફેક્ટરીઓ અને રેલ્વેઓના કામદારોના ઝગડા તો વારાફરતી ચાલુ જ રહે છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ધરમા એકઠાં રહેતાં હશે પણ સુધારાની સભામાં આવે ત્યારે એક બીજા સ્થામે અંતઃકરણપૂર્વક લડત ચલાવે છે. સ્ત્રીને પુરુષનું અંગ કહેલી છે, વામાંગ કહેલી છે પણ એ તો કહેવા માત્ર રહ્યું છે. પણ કલિયુગની બલિહારી તો એથી પણ વધારે છટાદાર કાર્ય કરવામાં છે. એનો એજ માણસ પહેલો જીવાન, પછી પીઠ અને પછી વૃદ્ધ થાય છે. અત્યારે તો સ્ત્રી અને પુરુષ જાતિ વચ્ચેનો જ નહિ પણ મનુષ્યની ઉંમર વચ્ચેનો ઝગડો પણ કલિયુગે શરૂ કરી દીધો છે; કેમકે હાલ યુવકો અને વડિલોના ઝગડાનો

આદર પણ કરવામાં આવેછે. સાહિત્યના ઝગડાઓ તો સાહિત્યપ્રેમીને એટલા બધા વિદિત છે અને એ ચાલુ રાખવામાં બંને પક્ષે એટલા બધા સંમત હોય છે કે તેનો તો ઉલ્લેખ કરવાની પણ જરૂર નથી.

આ બધા ઝગડાઓને અંગે આપણે શું કરવું જોઈએ કે એમાંથી બચવાનો શી રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ આપણે અત્યારનો વિષય નથી; કારણ કે એમાંથી બચીએ કે બચવાના કૃતેહમંદ પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે તો કલિયુગને ધનામ મળતું રહી જાય ને.

છેલ્લે પાટલે.

થોડાક દિવસ ઉપર હું એક અંગ્રેજી પત્ર વાંચતો હતો, તેમાં એક વિદ્વાને અતિશયતા (Extravagance) એને આપણા જમાનાની એક ખાસિયત જણાવેલી. અને એ ખાસિયતનો પ્રચાર સાહિત્યમાં અને સમાજમાં તેમજ રાજનીતિમાં સર્વત્ર હોવાનું, તે જણાવે છે. અને તેનાં દૃષ્ટાન્તમાં મુસોલિની ઈત્યાદિની વાતો તે મૂકે છે. અને બીજી કેટલીક બાબતો પણ તેણે મૂકી છે. વિદ્વાયતમાં એવું થયું છે કે બધાં નવાં ધર્તીગોથી લોકો એટલા બધા ધરાઈ ગયા છે, ટેવાઈ ગયા છે, ને એ ધર્તીગો તરફની એમની નાસ્તિકતા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે કોઈ કશા વિચારોની સદામાં લખે, તો લોકો જરાયે અકળાઈ જતા નથી. આપણે અહીં તો ચાલતે ગાડે ચઢી બેસવાનો ચાલ હાલ વધી ગયો છે. કોઈની નિન્દા ઉપર ચઢે, તો નિન્દા જ ચાલે, વખાણ ચાલ્યાં તો વખાણ જ. અલબત્ત સામાન્ય માણસો એમ કરે, તેમાં બહુ અજ્ઞયબી નહિ. પણ સમજી અણસમજી બધાય જેમાં તેમાં છેલ્લે પાટલે જઈ બેસે એના જેવું દેશને શરમાવા

જેવું બીજું શું ? ગ્રીક ફિલસુફ એરિસટોટલનો પેલો સિદ્ધાંત છેક બોટો ન હતો કે, સદ્ગુણ એટલે વચ્ચે સોનેરી રસતો. જેમકે બહુ ખરચ કરવું તે ઉડાઉપણું અને અતિ થોડું ખર્ચવું તે કંજુસાઈ. થોડા રીતે ખર્ચવું તે ઉદારતા. વિચાર કર્યા વિના કૂદી પડવું તે સાહસ. જેના તેનાથી ગભરાઈ ભરાઈ જવું તે ડરપોકપણું, અને જોઈ સમજીને આગળ પડવું તે હિંમત. એ રીતે બે છેડાની વચ્ચેની ડહાપણની નીતિ તેને તે સદ્ગુણ કહે છે. અલબત્ત એ સિદ્ધાંત બધે લગાડી શકાય નહિ. પણ જીવનમાં ઠરેલપણું જેવું શોભે છે તેવું ઉઠાંઠળાપણું શોભતું નથી.

પણ અત્યારે તો ન્યાં જોશો તો ઉતરી પડવાની જ વાત. ઉતરી પડવાની કહો કે ચઢી જવાની કહો. પદાર્થોનું પૃથક્કરણ, સમીકરણ, વર્ગીકરણ ઇત્યાદિ કરી માનવજ્ઞાનનો અને માનવશક્તિનો પ્રદેશ અભિવૃદ્ધ કરવો, એ વિજ્ઞાનને સાર કેવું સુંદર કાર્ય છે ? તેને બદલે એણે એમજ આરડવા માંડ્યું કે બધું જડ જ છે. જડને જોનારો જીવન્ત છે એ વાતને ભૂલી જવાની પેરનીમાં એ જાણે ફરે છે. એનો એટલે સુધી આગ્રહ છે કે જડમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે, ચેતન એ જડનો જ એક વિકાર છે એમ ખતાવવું. ભગવતના એકાદશ સ્કન્ધમાં તત્ત્વોની વિવિધ સંખ્યાના વિવાદોનું નિરાકરણ કરતાં ભગવાન ધીમે રહીને કહી નાંખે છે કે:—

વિદુષાં કિં નુ દુષ્કરમ ।

વિદ્વાનો શું ઘટાવી ન શકે ? જડની વ્યાખ્યાજ એવી કરે કે તેમાં ચેતનનો સમાવેશ થઈ જાય, પછી કહે કે બધું જડ જ છે, તો કોણ ના કહી શકે ? આવો ઘાટ વિજ્ઞાનનો અત્યારે છે.

વળી વિજ્ઞાનમાં તેમ વર્તનમાં પણ અત્યારના જમાનાનો ઝોક છેલ્લે પાટલે જઈને બેસવા તરફ છે. કાંઈક થયું તો હડતાળ, તોફાન,

ચાલ્યુંજ છે. એ તો જાણે ઠીક, પણ મોટી બાબતોમાં પક્ષ એજ ઉતરી પડવાની કારકીર્દી ચાલુ થઈ ગઈ છે. એમ લાગે કે વિધવાઓનું જીવન જરા કઠિન અથવા સંકોચવાળું થઈ પડે છે. તો કહેશે કે એમને પરણાવી કાં દેવી નહિ ! એમ લાગે કે કન્યાઓને ન્હાની પરણાવવી તે બરોબર નથી, તો કહે કે ચરે કન્યાઓને પરણાવવાનો આગ્રહજ શું કામ રાખવો ? પરણવાની જ શી જરૂર છે ? પરણેલા જોડાંઓ બરાબર સોળે સોળ ચાના સુખી ન થતાં હોય, તો કહે કે ચરે લગ્નની સંસ્થાજ નકામી છે, એણેજ બધા આડા બંધો ઉભા કર્યા છે, કરો એના ઉપર હલ્લો. બાદશેવિકો એ રીતે લગ્નની સંસ્થાને પણ ઉડાવી દેવા તરફ મચ્યા છે એ ઘણા લોકોને ખબર નથી.

પહેલાં મર્યાદા એ સારી ચીજ ગણાતી. હવે માત્ર આદર્શ-વાદીઓ એને માને છે, અથવા જૂના મતના લોકો એને વળગી રહ્યા છે. વચમાં લોકોને લાગ્યું કે મર્યાદા વધી જતાં હોજલ પડેદા થઈ ગયો એટલે બીજી તરફનો વાયરો ચાલ્યો, તે હવે કોઈક ઠેકાણે તો આપણને એમ લાગે છે કે બેશરમીપણામાં ધનામ મેળવવાની કેમ જાણે રસાકસી ન ચાલી હોય ! સરકસનાં કે સીનેમાનાં, નાટકનાં કે નૃત્યનાં કેટલાક વેશ, વરણાગી અને રીતભાત જોતાં એમજ ખ્યાલ આવે કે શરમને દેશનિકાલની સજા બળ થઈ છે કે શું ?

કોઈકે કહ્યું છે કે દુનિયાને આપણે માત્ર જવાની દિશા જ બતાવી શકીએ. કેટલે સુધી જવું અને ક્યાં અટકવું એનો કાણ ભલભલાનાં પણ હાથમાં રહેતો નથી. મ્હોટાઓ ઇતિમર્યાદાઓ બતાવે ખરા પણ લોકો ઝાલ્યા રહેતા નથી. પછી હારે ને રહે એ જૂદી વાત. માટે નેતાઓ કંઈ દિશા એમને બતાવે છે તે સંબંધે તેમણે સાવધ રહેવું જોઈએ. વિલાયતમાં સ્પેન્સર ઇત્યાદિકે વાત ચલાવી કે મોજશાખ શામાટે નહિ ? એ તો ભૌતિક સંસ્કૃતિનાં માપ છે..

એટલે ગાંડું એ તરફ ચાલ્યું તે એટલે સુધી કે મોજશોખજ હવે જાણે જીવનનાં લક્ષ્ય થઈ પડ્યાં છે. મોજશોખને સારૂ પૈસો મેળવવા જે સાચાંબૂદ્ધાં, ઉધાંચતાં કરવાં પડે, તેનો પણ કોઈ વિચાર કરતું નથી. નથી વિચાર કરતા જીવનના પરિશ્રમનો, નથી વિચાર કરતા જીવનની શાંતિનો, નથી વિચાર કરતા જીવનના આદર્શોનો. આમ ઉધા એકડા ઉપર ગુણાકાર ચાલવાજ માંઝો છે.

આ પ્રમાણે દુનિયામાં ગડબડાધ્યાય થવાનું કારણ શું હશે એમ કોઈને વિચાર થઈ આવે તો આશ્ચર્ય નહિ. મ્હને તો કારણ એ લાગે છે કે આપણે પરમ સત્યો અથવા બૃહદ્ સત્યોથી છૂટાં પડી ગયાં છિયે. છૂટાં પડી ગયાં છિયે એટલુંજ નહિ પણ એના વિરુદ્ધનો દુરાગ્રહ આપણામાં પ્રેરવામાં આવ્યો છે. સનાતન સત્યો પુરાતન છે. અને પુરાણી વાત આપણે જોઈએ નહિ, એટલે સનાતનથી પણ આપણે વિમુખ થવાની સ્થિતિ આવી પહોંચી છે. એ ને એ ચાર તો જૂના લોકો માનતા માટે તેમ તો નજ માનવું એમ કોઈ લઈ બાંહે તો એને સારૂ કલ્પનાનું ક્ષેત્ર અનંતતા જેટલુંજ બની રહે. એવા પ્રકારનું વિચારવૈવિધ્ય આપણી દુનિયામાં વ્યાપી રહ્યું છે. અને એ વૈવિધ્યની લડાઈઓના લ્હાવા આપણે લઈએ છિયે.

નવી રીત અને જૂની રીતનું એક દષ્ટાંત આપું. મ્હોટાએને પણ નવી રીતોએ કેવી અસર કરી છે, તે આપણે જોઈ શકિયે છિયે. જુઓ કે સાદાઈ એ કેવી સારી ગીજ છે? એનો પ્રચાર કરવો એમાં કોઈ કહેવાપણું હોય નહિ. શ્રીયુત ગાંધીજીના મનમાં પણ એજ હશે. અને ખાદી એ મ્હારે મન એનું પ્રતીક છે; એમાં સંચાથી થતી લિંસા, માનવનો પરિશ્રમ અને વૈભવની લોલુપતાનો અંશ થોડામાં થોડો છે. પણ ખાદીનું કહ્યું એટલે લોકો ખાદીનેજ વળગી પડ્યા. વિલાયતના લોકો ચાલાક છે; એમણે જોયું કે હિન્દીઓ ખાદીને વળગ્યા તો આપણે બીજી બાજુ સાધો. આપણે સાદાઈ

જોઈતી હોય, તો એ લોકો આપણને ન પહોંચી શકે—પણ ખાદીની મૂર્તિપૂજા સ્થાને તો એમની પાસે બીજાં ધણાં હથિયાર છે. પહેરો ભલેને ખાદી પણ નાણાં ધસડવાનાં એક એકથી ચઢતાં બીજાં સાધન ક્યાં નથી? સીનેમા તો છેજ, રેડીયો ને એરોપ્લેનન આવી્યાં અને જોડતો સીનેમા આવવાની તૈયારીમાં છે. મોટર, વીજળી, તાર, એ બધાંની તો પેટી થઈ ગઈ. વળી આમાં તો પાછું છે પણ એવું કે મીયાં ચોરે મૂકે અને અલ્લા ચોરે ઊંટે, આપણે બચાવિયે પૈસે પૈસે અને એ લોકો જાપટે તેનાં લાખે લેખાં. વળી પાછી મ્યુનિસીપાલિટીઓ વિલાયતી સુધારા તરફ દોડે તે તો વળી જૂદુંજ! પાણી છાંટવું છે તો કહે લાવો મોટર; રસ્તા સમા કરવા છે તો કહે લાવો સ્ટીમ રોલર અને કોલટાર; લોકોને પાણી પીવા જોઈયે છે, તો કહે કરો વોટરવર્ક્સ; રસ્તામાં અજવાળું જોઈયે તો કહે લાવો વીજળી; આ બધું ખાદી પહેરીને થઈ શકે. મંત્ર આપણો ખાદીનો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ખાદીયે બિચારો શું કરી શકે? ખરી રીતે આપણા વિચારો, આપણા શોખોજ બદલાયા છે. ગાંધીજીએ તો સાદાર્થ લીધી તથાપિ ગાંધીજી પણ સાદાઈનો જો સળંગ બોધ કરે, તો લોકો માને નહિ એવો ઘાટ છે. એ જૂનો બોધ જે દિવસે બરોબર થવા માંડશે તે દિવસથી વિલાયતીનાં ડોઘલાં બેસશે, પણ એ બીજી વાત છે.

આ ઉપરથી મને બીજાં વિચાર આવે છે. આપણે સ્વરાજ્ય જોઈયે છિયે પણ એમાં જે રાજનૈતિક આક્રમણથી આપણે એટલા બધા આકળા થઈ ગયા છિયે કે પરમત્તાને તોડવાના માર્ગમાં પણ આપણે લગભગ છેલ્લે પાટલે જઈ બેસવાનું કરિયે છિયે. કોઈ વળી એમજ કહેશે કે આપણે આપણું બધું—વેશ, વિચાર, વ્યવસ્થા બધાં વિલાયતી કરી દેવાં. એમજ જો કરવું હોય તો વિલાયતનાં માણસો જે શું નડે છે? એ તો ઉલટા બધું જપાટાબંધ વિલાયતી કરાવી દેવા તૈયાર છે. કયો સમજી માણસ નહિ સ્વીકારે કે માનવજીવનની

ઉત્પત્તિ કે સુખશાંતિને અર્થે સ્વરાન્ય જેટલું જ સુરાન્ય આવશ્યક છે. અને સુરાન્યનાં બીજાં ઉત્પત્તિ આદર્શોમાંજ રહેલાં છે, કે જે આદર્શોથી યુરોપની નવસંસ્કૃતિ દિનપ્રતિદિન વિમુખ થતી જાય છે. અલબત્ત એ નવસંસ્કૃતિની મોહકતા પ્રત્યે મ્હને કે કોઇને ભાગ્યેજ શંકા હોઈ શકે. એ નવસંસ્કૃતિ તો મોહિની છે, અને એનો ઉદય અસુરોના વિનાશને અર્થેજ થએલો છે. એ આપણા લાભમાંજ છે. પણ આપણે એનાથી મોહવાનું નથી, એને પગેજ લાગવાનું છે; એને નવગજના નમસ્કારજ કરવાના છે. તોજ એ આપણને અમૃતના કલશની ધારા છાનીમાની આપશે. સંસારની મોહિનીને વળગી પડવું અને સંસારની મહામાયાના વિલાસોને અસૂયા વિનાની બુદ્ધિથી જોઈને હસવું એમાં અશાન્તિ અને આનંદ જેટલો ફેર છે, ભૂમિકાનીજ ભિન્નતા છે,

કોઈ કહે કે મોક્ષને સારજ જીવનને યોજવું એ પણ છેલ્લે બેસવા જેવું ક્યાં નથી ? તો મ્હારે કેણુલ કરવું પડે કે એ એવુંજ છે ખરું. જો કે ડાબાહાથનો છેલ્લો અને જમણા હાથનો છેલ્લો એમાં ફેર ઘણો એમ આપણે બધાય નિશાળિયાઓની જોડે સ્વીકારવુંજ પડે. પણ એ છેલ્લો કે પહેલો પાટલો બધાને આપવો એમ શંકરાચાર્ય પણ કહેતા નથી. એવે છેલ્લે પાટલે બેસવાની હિંમત કરવી એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. સમજીજનો તો માત્ર શાસ્ત્રોની પેઠે એમજ કહે કે ભાઈ ! મર્યાદા, નિયમન, વ્યવસ્થા એ સારી વસ્તુઓ છે, તેને સેવો. છોક છેલ્લે પાટલે જઈને ન બેસો.

કેટલાક ઈશ્વરની અને કેટલાક ધર્મની સ્થામે જહાદ કરવાજ નીકળી પડે છે. મ્હને એટલો સંતોષ છે કે જે ઈશ્વરની સ્થામે જહાદ પોકારે છે એમણે કોઈકવાર ઈશ્વરને જોએલ તો હશેજ. નહિ તો ઓળખ્યા પાળખ્યા વિના કોઈ લડાઈ કરવા જાય ? વળી કેટલાક એમજ કહે છે કે બધાને લડાયક તાલીમ આપો, ને કોઈક-

એમજ કહેશે કે બધા અહિંસાત્મક થઈ જાઓ. કેટલાક એમ કહેશે કે ભલે પાંચ પચીસ લાખ માણસ મરી જાય તોયે શું થઈ જાયું ? ત્યારે કેટલાક એમજ કહેશે કે શેરના લાવમાં મંદી થાય એટલીયે ધમાધમ થવી ન જોઈયે. આમ જે તે બાબતમાં છેલ્લે પાટલે જઈ એસવાનું ચારે તરફ ચાલ્યું છે. કોને કહિયે અને કોને ન કહિયે ? બહુરતના વસુંધરા.

બારમો ચંદ્રમાં

આપણા ન્યોતિપૂ-શાસ્ત્રમાં માણસોની એકબીજાન પ્રત્યેની લંહણા દેણી જોવાનાં પણ સાધનો છે. અને તેમાં એકબીજાના અલવડે એક બીજાનો મેળ કેવો છે, તે ઘણું ખરું જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત રાક્ષસગણ, મનુષ્યગણ, દેવગણ ઇત્યાદિ બીજી રીતોએ પણ મેળ જોવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે કરીને લગ્ન થયા પહેલાં અથવા વિવાદ સંબંધ થયા પહેલાં આ પ્રકારે વરકન્યાનો મેળ જોવામાં આવે છે. તેમાં બિયાબાઈ, બારમો ચંદ્રમાં ઇત્યાદિ હોય, તો એને સ્થામી પ્રીત લેખવામાં આવે છે અને યાજ્ઞા જોશીઓ તેવા સંબંધની ભલામણ કરતા નથી. તોપણ દુનિયામાં લંહણાદેણીની વાત મ્હોટી છે; થોડી ઘણી સામી પ્રીત હોવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ સત્યભામા જેવાં લગ્ન બની આવે છે; અને એકંદરે એવો કમેળ હોવાં છતાં પણ એ જોડાં સારી રીતે આનંદ કરે છે, ને સ્વર્ગનાં પારિજાતકને પણ પોતાના બાંગણામાં લાવે છે. એ કોરડાનો ઉકેલ કરવો, એ આપણું કામ નથી. પણ એટલું કહિ લઈએ કે ધર્મના આધાર ઉપર રચાએલી કર્તવ્યશુદ્ધિ અગવડતામાં પણ સગવડ શોધી કાઢે છે. અને શોખ પ્રમાણે સંબંધ બોળનારાં નવાં નવાં ઘર કરે તોય કેટલાક પડતું નથી.

પણ એ વિષયને બાબુ ઉપર મુકિયે તો અત્યારના સમયમાં બીજી એક શંકા થાય એવી એ છે કે આકાશના તારાને મનુષ્યોની જીવંતી સાથે લાગે વળગે શું ? જો એમ બધું ભવિષ્ય ખબર પડતું હોય, તો તો એના જેવું મુખ એકેય નહિ; પણ ખબર પડે છે ક્યાં ? આ શંકા અત્યારના વખતમાં લોકોને બહુ થાય છે. પહેલાંના વખતમાં બહુ થતી નહોતી. કારણકે, અત્યારે ઘણીવાર એમ કહેવામાં ને શીખવવામાં આવે છે કે ‘ન્યોતિપ બોતિપ બધું ખોટું છે.’ પણ ઘણીવાર ન્યોતિપશાસ્ત્રને આધારે ભાષેલાં ભવિષ્ય એવાં સચોટ રીતે ખરાં પડે છે કે, ઘણાખરા લોકો એ ખોટું છે એમ કહેતા બંધ થઈ ગયા છે; પણ તેઓ એ વિદ્યાને ખરી કહી એના ખરા જાણનારા થોડા હોય છે, એ વાત ઉપર ભાર મૂકવા લાગ્યા છે, કેટલાક તો ‘હું માનતો નથી’ એમ કહી ખુબીથી પાસે બેઠેલી મંડળીમાંથી એ સંબંધી માહિતી કઢાવે છે. અને પછી કદાચ પોતે તેનો લાભ પણ લે છે. ખરી વાત એ છે કે આપણે એક બીજા ઉપર કેટલી અસર કરીએ છિયે, નવાના મ્હોટા પદાર્થોની એક બીજા પ્રત્યે શી શી અસર થાય છે એનો આપણને પૂરો ખ્યાલ હોતો જ નથી. એક ગણિતશાસ્ત્રીએ સૂચ્યું છે કે એક પાંદડું ઝાડ ઉપરથી પડે, તેથી પણ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણનું મધ્યબિન્દુ બદલાય છે. જે સૂર્યનો પ્રકાશ આવતાં આપણે જાગૃત થઈ જઈએ છિયે ને કાર્ય કરવા મંડી જઈએ છિયે, જે ચન્દ્રની અસરથી સાગરમાં ભરતી અને ઓટ થાય છે એ આકાશવાસીઓની બીજી અસરપણ આપણા ઉપર નહિ થતી હોય એમ કેમ કહી શકાય ? ઉલટું સામાન્ય અનુમાન તો એજ થાય કે અમુક અસરો આપણી નજરે ચઢે છે માટે બીજી ઝીણી ઝીણી અસરો પણ હોવાનો સંભવ છે. પણ એ બાબત આપણે જોરજુલમથી કોઈના મન ઉપર ઠસાવી ન શકિયે. એ વસ્તુ અનુભવગમ્ય છે. ઘણા સુધારાવાળાઓ બીજા બાબતને નથી માનતા, પણ ન્યોતિપને માને છે. કેટલાક પારસીભાઈઓને

પણ ન્યોતિષમાં બહુ વિશ્વાસ હોય છે. દુનિયામાં માણસો ઘણું ખર્ચ વહેવાર બુદ્ધિથી વર્તે છે અને પોતાને આગળથી આગાહી મળતી હોય કે પાંચ પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય એવી માહિતી મળતી હોય, તો બીજા નાસ્તિકો શું ધારે છે તે કોઈ જોતું નથી. ઘણીવાર મનુષ્યોની માનિંતાઓ કરતાં એમનું વર્તન વધારે ડહાપણ બરેલું હોય છે; જો કે કેટલીકવાર એમ પણ બને છે કે માનિંતા સારી હોય છે પણ કાર્ય તેની જોડે મેળ ખાય એવું હોતું નથી.

એક વિદ્વાને એવું કહ્યું છે કે પદાર્થો સારા કે ખોટા નથી. પણ એના પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ અથવા તેની સાથેનો સંબંધ એજ રાગદ્વેષ કે મુખદુઃખનો હેતુ છે. દેહેણા દેણીના વિષયમાં પણ આવુંજ છે. એકનો એક માણસ એકની જોડે બહુ સારપ રાખે છે અને બીજાની જોડે તેને ફાવટ આવતીજ નથી, અને છતાં પાછું એમ હોય કે આ બન્ને સાધારણ સારી મિત્રતાવાળાં હોય. પિત્રાધઓમાં ઘણુંખર્ચ આમજ હોય છે. કેટલીકવાર તો એમ પણ બને છે કે વધારે સંબંધમાં આવે એટલે માણસ બીજાના ન્હાના અવગુણો વધારે જોઈ શકે છે તથા પાસે હોવાને લઈને સંઘર્ષણના પ્રસંગ પણ બને છે. એટલે વધારે અનુભવ કે મનની ઉદારતા ન હોય, તો પાસેનાં માણસ કે પાસેની સ્ત્રીમાં દેવ વધારે દેખાય છે. અને ડુંગરા દૂર હોય તે રણિયામણા લાગે છે. થોડી કેળવણીના માણસોમાં આવી સંકુચિતતા બહુ દેખાય છે એટલુંજ નહિ પણ બણેલા ગણેલામાં પણ એનો અભાવ હોતો નથી. આપણે ઘણીવાર લોકોને મ્હોડે સાંભળિયે છિયે કે, ‘અરે અમારી ન્યાતની તો વાતજ મૂકી દો.’ ‘અરે આપણા હિન્દુસ્થાનના લોકોથી તો કંઈ થવાનું નથી.’ ‘અરે આપણા ગુજરાતીઓથી તે શું થવાનું હતું!’ ‘આપણા લોકો તો’ આવા છે, તેવા છે વિગેરે. ‘અરે, અમારા સરકારી ખાતામાં તો એમજ ચાલે છે.’ ‘અરે બાઈ! અમારી મ્યુનિસિપા-

લિટીમાં તો સો મણ તેલે અંધાઈ છે.' 'આ રાત્ર્યમાં તો ઊંટનાં ઊંટ ચાત્યાં જાય, તો યે કાઠ પૂછતું નથી, ને આંખમાં આવે ત્યારે પૈસાના ગુંદરનો યે હિસાબ પૂછે છે.' 'અમારા ઘરમાં તો સહુના ચોતરા જૂદા ને એક ખીજના મિજાજ એક ખીજથી ચઢિયાતા.' આમ સૌને પોતપોતાના ઘરનું ઘસાતું બોલતાં સાંભળિયે છિયે. અલબત્ત એટલું તો આપણે અધ્યાહાર સમજી લેવાનું જ હોય છે કે વાત કરનાર, એ ઘરની કે ગામની, ન્યાતની કે જાતની, રાત્ર્યની કે દેશની, જે નાલાયકાતની નોંધ લે છે, તેમાં પોતે પોતાને અલગ રાખે છે.

ખીજ તરફથી ધણીવાર એમ પણ બને છે કે સારો અલયોગ હોય, ત્યારે લેણાદેણી બહુ સારી નીવડી આવે છે. અને તેવે વખતે સ્થામા માણસનું બધુંય સાઈ વસે છે. ખોટું યે સાઈ વસે, તો પછી સાઈ તો સાઈ વસેજ, એમાં નવાઈ શી? અલબત્ત, પાસે પ્રાપ્ત થએલા પદાર્થની લેણાદેણીની આ વાત હું કઈ છું. પ્રાપ્ત ન થએલી વસ્તુઓ સંબંધે તો સામાન્ય નિયમ તરીકેજ એવું હોય છે. મોટર, કે ગાડી, વિજળી કે વેપાર, ન લીધાં હોય, ત્યાં સુધી એમાં બહુજ લાભ દેખાય છે. પણ એ લીધા પછી એના ખરા ગુણની ખબર પડે છે. વસ્તુઓ સંબંધેજ નહિ પણ માણસો સંબંધે પણ એવુંજ હોય છે. કન્યા ઘેર ન આવી હોય ત્યાંસુધી ચારે તરફ સાસરિયાના ઘરમાં એની વાલવાલજ સંભળાય છે. પણ પરણીને ઘરમાં આવે એટલે પાસે આવી. હવે વધારે કામમાં લાગવા માંડી એટલે કદાચ એ કામમાં ખરોખર ધાર્યું ન પણ ઉતરે, એટલે સાસરિયાં ધીમે ધીમે વંકાવા માંડે છે, અને વહુની અહદશા બદલાવા લાગે છે. જમાઈનું પણ એવુંજ હોય છે. પરણવા આવે, ત્યારે ફૂલ વડે ને અક્ષત કુંકુમ વડે સાસુ એને પાંખે છે. પણ વરસ વંટોળ થયું એટલે એની એ સાસુ એના કપરાપણાથી કંટાળે છે. અલબત્ત એ ખરૂં કે, તે છતાં સ્વાભાવિક રીતે ચંદ્રમાનો મેળ કામ કર્યાજ કરે છે. ચંદ્રમાના મેળ ઉપરાંત સ્વભાવનો પણ મેળ હોય છે.

ઉંદર બિલાડીને જેમ સ્હામી પ્રીત હોય છે, અથવા કાચલને કાગડાં જેડે જેમ કુદરતી લ્હેણાદેણી કહેવાય છે, તેમ માણસોમાં પણ કેટલોક સ્વાભાવિક સંબંધનો યોગ પણ હોય છે. સાસુ વડુના સંબંધમાં ધણુંખરું સ્હામી પ્રીતજ હોય છે. બધાય દેશમાં એનું એજ હોયછે. આપણા દેશમાં એક કુટુંબમાં હાંલ્યાં જરા ખખડે તોય સૌ ભેગાં રહે છે. અને વિલાયતમાં ચટ લાઇને દિકરો વડુ જૂઠું ઘર માંડે છે. સાસુ જમાઇનો સંબંધ બધે જરા વધારે સારી લ્હેણાદેણીવાળો હોય છે. એ સંબંધને મૂલ્યવતી એક કહેવત ઐરાંઓમાં પ્રચલિત છે. મ્હને બરોબર યાદ નથી. પણ કાંઈક એવું છે કે ‘અલ્યો! મ્હારો વડુધેલો તે વડુનું ગાયું ગાય, મ્હારે પેલીનો વર સારો તે પેલી કહે એમ કરે.’ એટલે બેય જળીઓ પોતપોતાનાં માણસોને ભણાવે પણ એકનું ભણતર પોતાને આડું આવે એટલે ખોટું, અને પેલીનું ભણાવેલું ખીજા ઘરમાં રહ્યું એટલે આપણે શી ફિકર ?

આ ઉપરથી મ્હને એ વિચાર આવે છે કે આપણી કુટુંબ—સંસ્થા સંબંધે અત્યારે ફરિયાદો થાય છે, તેમાં મનુષ્યજાતિના સામાન્ય સ્હામસ્હામા ધર્મણના સ્વાભાવિક પ્રસંગોને બાદ કરિયે, તોપણ જે કાંઈ અવશેષ અસંતોષ દેખાય છે, તેનાં કારણો શાં હશે અને તેનો શો ઉપાય થઈ શકે ? આ વિષય ઘણો ગંભીર છે, પણ આનો વિચાર કરવામાં પણ હું જેને છેલ્લે પાટલે બેસવાનું કહું છું, તેવી રીતે વર્તવામાં આવે છે. કેટલાક સંયુક્ત કુટુંબ-સંસ્થાનો ત્યાગ કરી દેવાનોજ આરંધો લઈ બેસે છે. ત્યારે કેટલાક એના લાભને જાણીને ખેંચાય ત્યાંસુધી ખેંચે જાય છે, એની પ્રતિકૂલતાઓને પણ પોતાની કેળવણીની એક નિશાળ સમજે છે, અને કેટલીકવાર વિપત્તિઓને પણ સહન કરે છે. દક્ષિણી લોકોમાં અવિભક્ત કુટુંબની સંસ્થા બહુ સારી રીતે ચાલતી જોવામાં આવે છે. સાંભળવામાં છે કે એને અંગે એમનામાં સખ્તાઈ, તેમજ મર્યાદા,

આમન્યા વિગેરે પણ વિશેષ છે. ખાંધછોડના તેમજ ઔદાર્ય કેળવવાના પ્રસંગોની તેમને વધારે ખરદાસ કરવી પડે છે. તથાપિ એ બધી વસ્તુઓથી મૂકેને તો તેમના તરફ વધારે માન ઉપજે છે. અને આપણામાં પણ જ્યાં જ્યાં મ્હોટાં કુટુંબો હળીમળીને સાથે રહેતાં હોય છે, ત્યાં મૂકેને તો આપણી ઓસરતી સંસ્કૃતિના એ મંગલ અવશેષો તરફ પ્રેમ, અને માનની સાથે તેમના તરફ અંધુભાવ લાગે છે. એમ નહિ કે આપણી સંસ્કૃતિ નષ્ટ થઈ જશે એવો મૂકેને ભય છે. પણ સંસારની વધતી જતી સામાન્ય વિધિઓ પાસે, વધતાં જતાં ગિનીગોલ્ડનાં ઘરેણાંઓ પાસે, આપણાં સાચાં કુટુંબો ઓછાં અને આછાં દેખાતા જાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી; પણ એ સંજોગોમાં એની કીમત ઓછી નહિ પણ ઉલટી વધારેજ થવી જોઈએ અને થશેજ. એક ખીજાજ દષ્ટાન્તમાં જુઓને કે સ્પેન્સરે અને કેટલાક નૂરિયા જમાલિયાઓએ મોજશાખની અને વિલાસોની આખી ફિલસુફીઓ કાઢી, તોપણ દુનિયાને મન ત્યાગેનો મહિમા હજી એનો એજ છે. ગાંધીજીએ ફેંટા, બંડી બધું કાઢી નાંખ્યું ને એક પોતડીબેર રહેવા માંડ્યું, ત્યારે દુનિયાં એમને ઉલટી વધારે પૂજે છે. ટોલસ્ટૉયે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દીધો, પોતાની માલમલિકતને છોડીને નીકળી પડ્યો ત્યારે આખો યુરોપ એને મહાત્મા તરીકે માનવા લાગ્યો. લેનિન, સાદડી ઉપર સૂનારો અને જાડી રોડીના ટુકડાઓ ઉપર નિર્વાહ કરનારો, તેને બળવાના બહાદૂરોએ પોતાના સર્વતંત્રની લગામ સોંપી દીધી. દુનિયાનું કાળજી પહેલાં હતું એવુંને એવુંજ ચોક્કસ છે. પણ એનાં કેટલાંક ટોળાંઓને કેટલીકવાર કેટલાક અક્કલવાનો જીધે રસ્તે ચઢાવી દે છે. અને આમ જ્યારે લોકોના સમૂહો ઉધે રસ્તે ચઢી જાય છે, ત્યારે પ્રજાઓને પ્રજાઓ વચ્ચે અથવા પ્રજાઓના સમૂહો અને સમૂહોની વચ્ચે કે ન્યાતો ન્યાતો વચ્ચે કે પંથો પંથો વચ્ચે આરમ્ભ ચંદ્રમાનો યોગ થઈ આવે છે.

અહયોગ પાંશરો ન હોય, ત્યારે તેને સારૂ ઉપાયો પણ આપણા જ્ઞેશીઓ પાસે મોજુદ હોય છે, અને હોવાજ નોંધયે. કેમકે, મંગળ કે શનિ હજારો ગાઉ આધા ફરતા પણ આપણા ઉપર આડી દૃષ્ટિ નાંખ્યા કરે ત્યારે એમની જોડે લડવા જવા કરતાં ખીજ કોઈ રીતે આપણી સરલતા સાધવાનોજ આપણે પ્રયત્ન કરીએ એ સ્વાભાવિક છે. અહો, ઉપગ્રહો, સૂર્ય ઇત્યાદિક એ બધી જીવન્ત શક્તિઓ છે. સ્વયંગતિમાન છે એટલે જીવન્ત છે અને શક્તિઓ છે એ તો આપણને અનુભવગમ્ય છે. આપણી આસ-પાસના માણસોને પણ રીસાયાં વંકાયાં કે કોધે લરાયાં હોય તેને આપણે મનાવી રીઝાવી શકીએ છીએ, તો એ મ્હોટા આત્માઓને દેવોને—પણ અનુકૂળ કરવાના ઉપાયો કાં ન હોઈ શકે? અને જ્ઞેશીઓ કહે છે તે પ્રમાણે એ ગ્રહાદિકના મંત્રોથી અથવા સર્વ ગ્રહોના નિયામક ભગવાન મહેશની આરાધનાથી એ સર્વ ગ્રહો અનુકૂળ થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? સર્વ જ્યોતિઓ પણ જેનાવડે પ્રકાશે છે, જેનાવડે ગતિમાન થાય છે, જેનાવડે એનાં સર્ગ, સ્થિતિ અને સંહાર છે, એને સાધવાનું ઘણા ચતુર જ્ઞેશીઓ સમજી માણસોને બતાવે છે. પછી તે પ્રમાણે કરવું ન કરવું, કે કરવાનું આજસ કરવું, કે કરવાથી કાંઈ થવાનું નથી એમ જ્ઞેશી થયા વિના પણ ભવિષ્ય ભાખવું, એ માણસની પોતપોતાની ચતુરાઈની વાત છે.

ધતિંગશાહી.

‘છાંટણુકળા’ શબ્દની યોજના સારી રીતે ફતેહમંદ થયા પછી એક બીજો શબ્દ ‘ધતિંગશાહી’ ઘડી કઢાડવાની હું હિંમત કરું તો નવાઈ નથી. આ ધતિંગશાહીનો જમાનો છે એમ કહેવા પહેલાં તે શબ્દની વ્યાખ્યા નક્કી કરવી જોઈએ. કારણ કે કેટલાકને ધતિંગશાહી ગમતી હોય અને કેટલાકને તે અણમાનિતી હોય, એટલે કેાઇને ધતિંગશાહીમાં ધણીઆણીનું રાજ્ય લાગે અને કેાઇને એમાં શોક્યનું રાજ્ય લાગે.

ત્યારે હવે ધતિંગશાહી એટલે શું ? અલબત્ત, મુસલમાન શાહોની હકુમત પછી શાહીનો અર્થ તો જાણીતો થઈ ગયો છે. આપણા આગળના રાજાઓ તો રાજતા; અને પછી પછીમાં તો માત્ર બિરાજતા. પણ શાહી તો અલમદશાહ, મહમદશાહ, નાદિરશાહ એવા એવા શાહોનીજ. શાહને શાહુકાર કેવા સરખા જેવા લાગે છે ! પણ શાહને શાહુકારમાં બહુ ફેર. શાહુકારની શાહુકારી તો બહુ ન્હાના પાયા ઉપર. ચીનના શાહુકારનું નામ મ્હોટા જેવું લાગે છે પણ એમને ય શાહ જોડે બેસાડી ન શકાય. કારણ એમને કાંઇ હકુમત થોડીજ હોય છે ! શાહને તો મુલ્કી હકુમત હોય. એનો ધમધમાટી ભર્યો ઉપયોગ તે શાહી કહેવાય. હાલમાં તો હરકોઇ જાતની હકુમત અને તેના ધમધમાટ ઉપયોગ એને આપણે શાહી કહીએ તોય ચાલી શકે.

બાકી રહ્યું ધતિંગ. એને આજના વખતમાં કોણ કહેશે કે બોળવું પડે એમ છે ? કેટલાક કહે છે કે એ બહુ ફેલાયું છે તે કેટલાક તો એને ચાલતી દુનિયામાં ઈશ્વરની પેઠે સર્વવ્યાપક માને છે. ધણા લોકો કહે છે કે હવે નવો પેગંબર, કે પ્રભુનો પોરીઓ, કે પ્રભુ પોતે અવતાર લઇને આવે તોય એને કોઈ ગણે નહિ. કારણ દુનિયામાં પાખંડ એટલું બધું વધી ગયું છે કે બધું પાખંડ-માંજ તણાઈ ગય.

પણ બધાંને પાખંડ અથવા બધાંને ધતિંગ માનવાં કે કહેવાં એ સલાહ ભરેલું નથી. કારણ જવાબમાં બીજું માણસ કહે કે દુનિયાં તો દર્પણ છે તો બધો ઓજાગોજા પોતાને માથે આવી પડે. પણ જે વસ્તુસ્થિતિ હોય તેને ઘટતી રીતે કહિયે ને આક્ષેપ આવી પડે તો તે સહી લેવા ધૈર્યથી આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. અને એમાં બહુ મુશ્કેલી આવી પડતી યે નથી. જુઓને લોકો કહે છે કે અંગ્રેજોએ હિંદુસ્થાનને ચૂશી લીધું તેના જવાબમાં અંગ્રેજો ધણાય કહે છે કે ‘અરે, અમે તો તમને અમારે ત્યાંનું દૂધ લાવી લાવી, એ પાઈ પાઈને ઉછેરિયે છિયે,’ પણ કોઈ એમનું માને છે ? પણ એતો બીજી વાત થઈ.

પાખંડ અને ધતિંગમાં પણ ફેર છે એ કહેવાની તો ભાગ્યેજ જરૂર ગણાશે. પાખંડ તો સપાટી ઉપરે દેખાઈ આવે અને ધતિંગની તો એજ ખુબી, કે તેનો કરનાર પોતાની સફાઈમાંથી હાથ કઢાડેજ નહિ. ધતિંગની ખુબીજ એની ગંભીરતામાં છે. જે પડદો ખાલી નાંખવાને તે માણસ તૈયાર હોય તો તો તે ઘડીભરની ગમ્મત કહેવાય. પણ ધતિંગમાં તો ખોટાનું મ્હોટું ધાંધળા હોય છે એટલુંજ નહિ પણ તેના બચાવનો અને તેની યોગ્યતાનો પૂરો આડંબર હોય છે. ધતિંગને તેના પ્રચારકો ‘ધ થિંગ’ મનાવવા પૂરા પ્રયત્નશીલ હોય છે.

અત્યંત, ધતિંગનું થોડુઘણું નત્વ તો આખા સંસારમાં છે. પણ તે ઉપરથી આપણે ‘સારા’ સંસારને ધતિંગ કહેતા નથી. અરે ખોટાને ય ધતિંગ કહેતા નથી તો સારાની તો ક્યાં વાત ? ઘણું ખર્ચ પારકી વસ્તુને ધતિંગ કહેવાની ફાવટ રહે છે એવી પોતે ચત્રાવેલાને ધતિંગ કહેવામાં રહેતી નથી. એક સ્વામીજી એવું કંઈક કહેતા કે ‘ભગવાનને યે કયા જૂઠુંમૂઠું, જમેલા મચાયા હૈ !’ ભગવાન તો પોતે કહે છે કે ‘આ બધી મ્હારી માયા છે’ પણ આ બધું એમનું ધતિંગ છે એમ કહિયે તો કંદાય પ્રભુનેય ખોટું

લાગે, એટલો માયા અને ધતિંગમાં ફેર છે. ફેર કદાચ થોડો હશે પણ કાનસુરિયાના ફેરમાં તો ઘોડદોડની સરતોમાં લાખોનો ફેર પડી જાય છે,

પણ હવે થોડુંક વિષય સંબંધે પણ બોલવું જોઈએ. વિષયની આજુ બાજુ તો ઘણું કંઈ પણ ધતિંગશાહી વિષે કહેવાનું રહ્યું. આજ કાલ ધતિંગશાહીનો જમાનો છે એમ કહેવું એ સાચું હોય કે ખોટું હોય પણ ચાલે એવું તો છે. કારણ, તેના અનુયાયીઓ પોતાને માથે ન આવે ત્યાં સુધી તો એમજ કહેશે કે ‘ભાઈ, એ વગર આ જમાનામાં ચાલવું નથી તો.’ અને જે ધતિંગોના સ્વામા પક્ષના છે તે તો તેનાથી કંટાળીનેજ દા કહી દેશે.

આપણા જમાનાને નોકરશાહીનો જમાનો કોઈ કહે છે; પણ તે શંકાસ્પદ છે. કારણ હાલ તો નોકરો ને માલિકોના ઝગડા ચાલે છે. હજી રાજ્ય સ્થાપિત થયું નથી. વળી નોકર જે શાહ અને તો નોકરજ કેમ કહેવાય ? એટલે એ જાનની નોકરશાહી લાંબો વખત ટકવાજોગ નથી. હિન્દમાં નોકરશાહી ચાલવાનું કહેવાય છે તેનાં પણ આપણે કહેવું જોઈએ કે રાજ્ય હોવાનો પ્રજાનો દાવો હજી ચાલુ છે—એટલે કે કાયદેસર લગાઈ ચાલે છે; અને તકરાર ચાલતી હોય ત્યાં સુધી તે મિલકત એકેની ન ગણાય એ વાત તો જાણીતી છે. એટલે કે અત્યારે નોકરશાહી અને લોકોની શાહીની વચ્ચેનો મામલો છે.

વળી બાદશાહીનો પણ આ જમાનો નથી. એટલેજ હિન્દુસ્થાન-માંથી ચેતીને બાદશાહો ખસી ગયા. અને શંકા હોય તો અંગ્રેજ સરકારને પૂછવું કે હિન્દુસ્થાનનું રાજ્ય ચલાવતાં કેટલી વીશે સો થાય છે. તેમ આ જમાનામાં ખીજ કોઈ શાહી દેખાતી નથી. નાદિરશાહી તો કેદવાડાની આવી ગઈ કહેવાય છે. એકલી શાહીનો જમાનો છે એમ કોઈ કહે : પણ એ શાહીની આપણે વાત કરતા નથી.

આ જમાનામાં ધતિંગો જેટલાં ચાલે છે, ને ફાવે છે તે જોતાં એમ કહી શકાય કે અત્યારે ધતિંગશાહી સારી જામેલી છે. કોઈ કહેશે કે ધતિંગો તો યુરોપમાંથી આવ્યાં છે તો તે બાબત આપણે એમજ ઉડાવી દેવી પડે કે એ ક્યાંથી આવ્યાં ક્યાંથી નહિ એ મુદ્દા ઉપર આપણે ક્યાં બોલિયે છિયે ? અલબત્ત કયા દેશમાં તેનો પ્રચાર થોડો છે કે વધારે છે એ ચર્ચા આપણે કરી શકિયે. પણ એ ચર્ચામાં યે ‘ મ્હારી ત્હારી ’ ની વિશાળ વિટંબણા ઉભી હોવાથી તે ખાડામાં ઉતરવું એ જોખમ ભરેલું છે. એટલે આપણે પ્રજાઓનાં નામ દેવાનું જોખમ ખેડ્યા વિના સામાન્ય રીતેજ ધતિંગશાહીનાં ઉદાહરણ આપીશું. જેને ટોપી ખેસતી આવે તે ભલે પહેરે, આપણે પહેરાવવાનો આગ્રહ નથી.

ત્યારે હવે કોઈ પૂછશે કે ક્યાં ક્યાં ધતિંગો છે. અથવા કદાચ નહિજ પૂછે. કારણકે જ્યાં જુએ ત્યાં ધરાય એટલાં ધતિંગો નજરે પડે છે. ક્યાં ધતિંગ નથી ? પ્હેલું જુએને, પહેરવેશમાંજ ધતિંગની ક્યાં ખોટ છે ? પરદેશી ધતિંગો છે અને દેશી ધતિંગો પણ છે. કીયાં, એ મોઢમ રાખવું વધારે ઠીક છે. વળી પહેરવેશ પછી પહેરનારને જુએ. આગળની સલુખાઈ, સરલતા તો જાણે બારીએથી ફૂદકા મારીને ચાલ્યાં ગયાં છે. બળદેવજનાથી ધ્રુવ-હત્યા થઈ ગઈ તે બધે કહેતા કહેતા તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા બધાં તીર્થોમાં ફર્યા અને પોતાનું પાપ ધોઈ નાંખ્યું. હવે, પાપને તો શું પણ પોતાની ખોડ ખામીઓને પણ ઢાંકી ઉલટા રૂપમાં બતાવવી એ વ્યવહારકુશળતાની કળા મનાય છે. પ્હેલાં ગુરૂ પાસે શિષ્યભાવે માણસ જતાં. હવે તો ગુરૂ કરવાજ ગમતા નથી. આ નગરવાપણું જુદિવાદના ધતિંગને આભારી છે. જુદિવાદ એ જૂદી વાત છે પણ એનું ધતિંગ એ વળી ઓરજ ચીજ છે. એને આધારે દરેક માણસ બધી બાબતનો નિર્ણય પોતે પોતાની જુદિવડેજ કરવાનો ડોળ કરે છે. ‘ હું આ માનતો નથી ’ ને ‘ હું

તે માનતો નથી ' એ તો આજકાલનાં ચાલુ મહાવાક્યો છે. અને આ મહાવાક્યો પુરતા ડોળદમામ સાથે કહેવામાં આવે છે કે જેથી કહેનાર પણ 'કોઈક' છે એમ આપણને તરત જાન થાય.

વળી થોડા વખત પહેલાં નેતાઓ કાં તો દલપતરામ કવિની પેઠે સરકારના ઉપાસક હતા કે નર્મદની પેઠે આર્યત્વના ઉપાસક હતા હવે તો એવું ધતિંગ નીકળ્યું છે કે તમે આની પ્રશંસા કરો તોય તેઓ નાપસંદ કરે અને કહો કે ત્યારે વિલાયતમાં શું છે, તો કહે કે અમે વિલાયતનાને કયાં માનિયે છિયે. જેય પક્ષનો અનાદર કરતા એ લોકો કપોલકલ્પિત દુનિયાના પક્ષપાતી નીકળે છે અથવા તો એમને મન એઓ પોતેજ પોતાના આદર્શરૂપ હોય છે અને બાકીની દુનિયાં આર્ય અનાર્ય સઘળી-બૂલમાં સંડોવાયલી તેમને જણાય છે. અથવા તેના તરફ એવો સપાટો ચલાવવામાં તેમને ફાવટ આવતી હશે. કેટલીકવાર એમે બને છે કે નવી કેળવણીથી અહીંનું તો બધું ટકે શેર જેવું લાગે છે અને ત્યાંનાનો મોહ બીજી રીતે ઉડી જાય છે.

મ્હેં સૂચવ્યું છે કે ધતિંગો ધણાં છે અને એક નિબંધને તો હદ હોય છે. તથાપિ તે કારણથી હું તેની નોંધ લેતો અટકું છું એમ નહિ પણ આ ધતિંગ-પરંપરામાં આપણામાંના કોઇને કોઈ એવી રીતે સંડોવાયેલા હોય છે કે જો બધાંનો ફોડ પાડીને કહિયે તો દરેકને વિષે થોડા થોડાને એમ લાગે કે આને ધતિંગમાં નહોતું જણવું જોઈતું. માટે કેને કેને ધતિંગો કહેવાં એનો છેલ્લો નિશ્ચય વાંચકને સારજ રહેવા દેવો એ સલાહભરેલું છે. દાખલા તરીકે શોધખોળના, વ્યાખ્યાનબાજીના, સૈદ્ધંતપૂજના, સાહિત્યના, રાજ-નીતિના અને ધર્મના પ્રદેશમાં પણ અનેક ધતિંગો ચાલે છે એમ બહુ કબૂલ કરશે. કેટલીક ઓશીસોમાં એવું થાય છે કે ત્યાંના દરેક માણસ કહે કે 'અરે આ ઓશીસમાં તો સો મણુ તેલે અંધારું છે ! અને તે ઓશીસનો દરેક માણસ પાછો એમજ જાણે કે બધું અંધારું

મારી આસપાસજ છે મ્હારામાં તો રજપૂર કહેવાપણું નથી. આવો ઘાટ આ બાબતમાં પણ કેટલીક વાર થાય છે.

ઢોંગ અને ધતિંગ એ બે મિત્ર છે. આપણા જીવનમાં ઢોંગ વધ્યો છે એટલે ધતિંગો વધ્યાં છે. ઢોંગને ટકાવી રાખવાને ધતિંગની જરૂર પડે છે. એક વેપારનું ધતિંગ સાંભળેલું યાદ આવે છે તે લખી નાંખું છું. કહે છે કે પહેલાં મારવાડીઓ અત્યારે છે તેના કરતાં બહુ થોડા ભણેલા હતા. અને પૈસો તો હોય. તે એમને લાભ સાહેબ લોકો સારો લેતા. સાહેબ આવી પહેંચે હિન્દુસ્થાનમાં. મૂડી તો હોય નહિ. કલકત્તામાં અંગ્રેજી વ્યાપારી લતામાં ઓશીસ કાઢે. વિલાયતની મ્હોટી મ્હોટી પ્લેડીઓની ઓળખાણુ આપે. મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરે, મારવાડીઓ અંજાઈ જાય. લોભમાં લેવાય. પેલા કહે કે હાં, વિલાયતની ઓશીસમાંથી તમેને કહો તેવો માલ મંગાવી આપિયે. બધું અમારા હાથમાં છે, પણ તમારે અમારી ઓશીસમાં પચાસ હજારથી એક લાખ સુધી અનામત મૂકવા પડશે, અલગત તમને વ્યાજ મળશેજ. પેલા લખપતિ પોતાની પતીજ પાડવા ડિપોઝીટ આપે અને ખાલી ખીસાવાળા સાહેબ પારકે પૈસે વેપાર ચલાવે, અને પેલાને દબાવતા જાય એ વધારામાં.

વળી ડોળવાણુ ઐક્યનાં ધતિંગ, સમાનતાનાં ધતિંગ, ગેડીયા કાયમ હોય ને સ્વતંત્રતાનાં ધતિંગ, આત્મલક્ષનાં ધતિંગ એમ ધતિંગની અનેક શાખા પ્રશાખાઓ છે, જેનો વિસ્તાર લગભગ વિશ્વ જેટલો વિશાળ છે. પણ એ ધતિંગોથી કંટાળવાનું નથી; તેને નેધેને હસવાનું છે. કારણ, કંટાળે પાર આવે એવું નથી. એને જાણી લેવાં, એટલે એની અસર ગર્ભ. આ ઉપર એક વાત યાદ આવે છે. એક રાજના દેશમાં પાંચેયાની સંખ્યા ઘણી થઈ ગઈ. રાજ્યે તેમનાથી કંટાળી એમનું એક ગામ વસાવી આપ્યું. હવે તો તેઓ એક જથ્થે થયા અને કામકાજ મળે નહિ. બધાએ વિચાર કર્યો કે

ઉઠાવો તરકીબ. સૌએ પાયબમા, અંગરખાં સીવડાવ્યાં ને મરદનેા પહેરવેશ પ્હેરી ભેઠ બાંધી ઢાલતરવાર લઈ ગામને સીમાડેથી ભેડેા નીકળે તેને લૂંટી લેવા લાગ્યા. એક વાર રાબના ભાયાતની જ્ઞાન ત્યાં થઈને જાય. પેલાઓ તો આવી પહોંચ્યા ને દમ ભીડાવવા લાગ્યા. ભોગજેગે જ્ઞાનમાં એ પાંચ ધરડા મરાશીઆ પણ દશે તે પેલી બધી દફીકત જાણે. એમણે જ્ઞેતાંજ તેમને ઓળખ્યા ને ઝટ પોતાની તલવાર ખેંચી પડકારે કર્યો કે “અહ્યા તમે પાવૈયાઓ અમારી રજપૂતની જ્ઞાન લૂંટવા આવ્યા છો ?” પડકારાની સાથેજ “અરે આપણને તો ઓળખ્યા, ઓળખ્યા—ભાગે ગામ દીમના” કરીને પાવૈયા પોખારા ગણી ગયા. એમ ધતિંગને ઓળખવું એજ ખરા મુદ્દાનું છે. એને ઓળખ્યું એટલે એને લગભગ જીત્યું. પછી કદાચ થોડીવાર એને તમારી નોકરીમાં લ્યો કે વેડે પકડેા તોય બહુ દરકત નહિ. પણ એને રાજ જિજ્ઞાસમાં રાખવા જેવું નથી. અને તેના દારા થઈને રહેવાની તો કેળજ બલામણ કરે ?

એક વિકાન કહું છું કે ‘ધન્ય છે એ લોકોને કે જેના ધતિલાસ શાન્ત છે.’ પણ કેટલાકોને ધતિંગોજ પસંદ હોય છે. સ્વભાવનો મેજ છે. થોડું ઘણું ધતિંગ તો સંસારમાં જોઈએ એમ ધણુનો મત હોય છે. એ મત સદાગે મ્દારે વિરોધ નથી. પણ ધતિંગો બહુ વધી જાય ત્યારે એની એક કાચી યાદી મગજમાં રાખવી અને ધતિંગ-શાહીને સીમાડે થઈને જવું પડે તો પણ તે આપણને લૂંટી લે નહિ એટલી તો એની તપાસ રાખવી એ સલાહભરેલું છે.

રાંધણુછઠ.

આપણા તહેવારોમાં જે વૈવિધ્ય છે, એવું વૈવિધ્ય ખીજા કોઈ લોકોના તહેવારોમાં ભાગ્યેજ હશે. શ્રીકૃષ્ણજયંતી ઇત્યાદિ અવતારી પુરુષોના પ્રાકટ્યોત્સવના તહેવારો છે. ગણેશચતુર્થી, શિવરાત્રી, નવરાત્રી ઇત્યાદિ દેવ દેવીઓના ઉત્સવો છે. વળી તુલસીપૂજા, વટ-પૂજા, નાગપૂજા, શમીપૂજા, ઇત્યાદિક વિભૂતિઓના પણ ઉત્સવો છે. તેમજ ઋષિધાન્ય ખાવાનો, રાંધ્યા વગરનું ધાન્ય ખાવાનો, ખાંડયા કે કાખ્યા વગરના પદાર્થો ખાવાનો અને ટાકું જમવાના એવા એવા પણ ઉત્સવો હોય છે. એ બધામાં કોઈને કોઈ તાત્ત્વિક રહસ્ય આપણા પૂર્વજોએ સ્થિર કરી દીધું હોય છે. મઝાની મઝા, નવીનતા ને નવીનતા અને તેની સાથે રહસ્યની વ્યંજના. શીતલા સપ્તમીના તહેવારને દિવસે ઠંડા ચૂલા રાખવાના હોય છે. અને તે ઠંડા ચૂલાનું કુંકુમ આદિકથી પૂજન પણ કરવામાં આવે છે. રોજ ધિક્કતા ચૂલાને કાંઈ નહિ તો એક દિવસ ઠંડો કરી તેની પૂજા કરવી, એમાં કેવી સુંદર ભાવના રહેલી છે? આપણા પૂર્વજોની વિવેકબુદ્ધિ આવી એકાદ બાબતમાંજ નહિ પણ જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં ફલવતી થઈ છે, અને એ સમગ્ર ક્ષેત્ર આપણા વર્તમાન વિદ્વાનોના દૃષ્ટિપ્રક્ષેપની રાહ જુએ છે.

રાંધણુછઠને દિવસે રાંધવાનો કારભાર હોય છે. હકીકત એમ છે કે રાંધણુછઠ એ કાંઈ ખાસ તહેવાર નથી. પણ શીતલા સપ્તમીનો કહો કે શીળસાતમનો, આગલો દિવસ હોવાથી તે તહેવારજેવો બની ગયો છે. માણસજાતને એક બહુ સારી ટેવ છે, તે એ કે તેને પોતાને કરવું હોય તે કરવાનો રસ્તો કાઢે, પણ આદર્શોને અથવા સારી કે સાચી વાતને માન તો આપેજ. ઋષિમુનિઓએ સત્યનું પાલન કરવાનું કહ્યું ત્યારે એણે તે વાતને માન્ય કરી લીધી

પછી રમતમાં, શૃંગાર-ક્રીડામાં, ક્રોધનો જીવ બચતો હોય ત્યારે, ઇત્યાદિ પ્રસંગોને અંગે ખારીઓ અપવાદો સ્વીકારી લીધા તે જૂદી વાત. એજ પ્રમાણે એકાદશી ઇત્યાદિક વ્રતોને દિવસે ઉપવાસનું તપ આવરવા તેમણે કહ્યું તે પણ પૂન્યભાવે આપણે મંજૂર રાખિયે છિયે. પણ જે વસ્તુ પૂન્ય થઈ, સારી ગણાઈ, એ કરવાનું તો બધાયને મન થાય તેમ આમાં પણ સહુને વ્રત કરવાનું મન, એટલે એની અંદરનું રહસ્ય વિચારી આપણા ડાહ્યા માણસોએ નક્કી કર્યું કે જેટલું બને એટલું તપ કરવું, એ પણ કીક છે. નાજા એટલું પુણ્ય. બને તો પાણી પણ પીધા વિના ઉપવાસ કરવો. ન બને તો પીવું. તેનાથી ન ચાલે, તો ફળતા આહારથી ચલાવવું. તે પણ ન બને તો કંદમૂળ, કે દૂધનો ઉમેરો કરવો. તેટલા ઉપર પણ રહેવાય નહિ, તો એક વખત ભોજન કરીને રહેવું. તે એક વખતના ભોજનમાં પણ પાછો ઝીણો વિવેક છે. બને તો રાતનાજ ભોજન કરવું. બને ચાલતા સુધી એક બે અનાજનુંજ ભોજન લેવું. શીતલાતમની બાબતમાં પણ મૂળ મુદ્દો શીતલાતની દેવતા શીતલાને પૂજવાનો છે. તે મુદ્દો કાયમ રાખીને લોકોએ એટલી ગોઠવણ કરી લીધી કે, આપણે પહેલે દહાડે રાંધી રાખવું. પહેલે દહાડે રાંધવું બને તહેવારને સાડ રાંધવું, એટલે કાંઈક સારી ચીજે પણ કરવાની બને ચતુરાઈથી કરવાની કે બીજે દહાડે સારી રીતે ખાવાના કામમાં આવે. એટલે આ દિવસ સ્ત્રીઓને સાડ મ્હોટા કારભારનો દિવસ, તહેવારનો દિવસ, બની જાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. મહિલા વિદ્યાલયોમાં પણ તે દિવસે રજા પાળવામાં આવે છે.

મ્હારા મુરખી કહેતા કે, જમાડવાનું પુણ્ય બહુ મ્હોટું હોવું જોઈયે. પંક્તિભોજન કે યાત્રિભોજન કરાવીને, આત્માને સંતોષવાનું પુણ્ય થઈ છે એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે; પણ રાંધીને જમાડવાનું પુણ્ય પણ કેવું મ્હોટું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ આપણને નીરાંતે

જમીને ઉઠ્યા પછી જીવને જે શાન્તિ થાય છે, તે ઉપરથી આવી શકે છે. કેટલાકનું તો એમ ચોક્કસ માનવું હોય છે કે રાંધનારના અંતઃકરણનો ભાવ રસોઈમાં પણ મિહાશ લાવે છે. આવાત પહેલાંના સમય કરતાં પણ અત્યારના સમયમાં વધારે મુદ્દાની થઈ પડે છે. કેમકે, અત્યારે તો ઘણા લોકોને સંદેહ છે કે ખાનપાનને ખાતર જીંદગી છે કે જીંદગીને ખાતર ખાનપાન છે. જે ખાનપાનને અથે જીવન હોય, તો તે ખાનપાન સરસમાં સરસ થાય, તેની કાળજી આપણે રાખવી જોઈએ. અને તેને અંગે રસોઈઆઓ રસોઈ કરે તે ઠીક કે એ વિષય તો અનતા મુધી સ્ત્રીઓએજ સંભાળી લેવા જેવો છે, એ પ્રશ્ન અગત્યનો છે.

કેટલીક બહેનોને એમ લાગે છે કે સ્ત્રીવર્ગ ઉપર પુરુષવર્ગે રાંધવાની મજૂરી ડોકી બેસાડી છે પણ આમ માનવામાં મ્હને એસની ભૂલ જણાય છે. એમાં એક તો સ્ત્રીઓ આવી ચતુર હોવા છતાં પુરુષો જોડે તલનામું કરવામાં ગદ્ગલ ખાઈ ગઈ એમ માનવું પડે. વળી તેઓ આવી મમતાવાળી ને સ્નેહવાળી છતાં પુરુષો જોડે ઝઘડામાં ઉતરી પડી, એમ પણ માનવું પડે. અને તેઓ આવી જખરી હોવા છતાં પુરુષો પાસે દાર ખાઈ ગઈ, એવી પણ કલ્પના કરવી પડે. આવી કોઈપણ જાતની ખટપટમાં ઉતરવાનું કારણ મ્હને લાગતું નથી. મ્હને તો ઉલટું એમ લાગે છે કે પુરુષોએ જ પોતાના અભિમાનમાં ને અભિમાનમાં બધી ખરી મજૂરી પોતાને માથે બોરી લીધી. ચોક્કા પહેરા ભરવાને રાત્રે કરવું, તે પણ પુરુષે માથે રાખ્યું. મજૂરી મહેનત કરીને કમાઈ લાવવું તે પણ પુરુષે માથે રાખ્યું. ટાઢ તડકો વેડીને ફળદૂલ ભેગાં કરી લાવવાં કે શીકાર કરી ખોરાક લઈ આવવો, એ પણ પુરુષે માથે રાખ્યું. હળ હાંકી ખેડ કરી, અનાજ પકાવવાનું પણ એણે પોતાને માથે રાખ્યું, અને કોઈ દુશ્મનો ચઢી આવે, તો તેની જોડે લડીને

માથાં કપાવવાનું પણ એણે પોતાનેજ માથે રાખ્યું છે. પણ આ બધું એ કરે, તે સમજ્યા વગર રહે કે તેને સાર ઓશોંગણ થયા વગર રહે, એવી અણુસમજી કે નબદ્ધ માનવસ્ત્રી નથી. પહેલાં પણ નહોતી. એણે આ વ્યવસ્થાની સ્વાભાવિકતા જોઈ અને પોતાને પુરુષે એની ગૃહદેવી તરીકે સ્થાપી છે, એ ઉત્તમ ભાવનાનું ઔચિત્ય એણે જોઈ લીધું. પતિની પ્રતિની થવું, કુટુંબની કુટુંબિની થવું, ગૃહની ગૃહિણી થવું એ સમગ્ર માનવજીવનને સફલ કરવાનો આદર્શ, એણે સમજીને સ્વીકારી લીધો. મૂળે એ વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી કે પૂર્વે યુગયુગે પહેલાં પુરુષે બદારથી આણેલા ખાસ પદાર્થને સામાન્ય રીતેજ અગ્નિ આદિકના સંસ્કારવડે તૈયાર કરવામાં આવતા હશે. પણ પછી દિવસે દિવસે સ્નેહના ઉમળકાવડે એ પદાર્થોને પાકક્રિયાવડે વધારે ને વધારે મુંદર અને રસમય કરવાની ઈચ્છાથી ગૃહિણીઓએ પાકક્રિયાનું મોટું પાકશાસ્ત્ર બનાવી દીધું હશે. અને જે પહેલાં એક ન્હાનીમૂની આવશ્યક બાબત હતી. તેને એમણે પોતાની કલાવડે કલામય અને પોતાના અન્તરના રસોવડે રસમય કરી દીધી હશે. આમાં એમનું હાપણુ તેમજ સ્નેહ દેખાઈ આવે છે. કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે ખાનપાનરૂપી જીવનના એક મુખ્ય ઉપભોગને વધારે મિષ્ટ અને રસમય બનાવવામાં અને તેને પુણ્યભાવભર્યો બનાવવામાં સ્ત્રી, પુરુષ ઉપર અનેરો ઉપકાર કરે છે. પણ એમ કહેવાની અગત્ય નથી. કારણકે, સ્નેહના સંબંધોમાં ઉપકારો મનાતા નથી. સ્નેહનો બદલો સ્નેહથીજ આપી શકાય છે. કામની વહેંચણીને અંગે સ્ત્રીઓએ આ કામ માથે લીધું છે, એમ માનવાનુંજ મૂળે તો અણુજીવનું લાગે છે. વહેંચણીની વાતમાં માનસની હૃદયતાનું સૂચન થાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધમાં, એમના પરસ્પરના ઉમળકાભર્યા સંબંધમાં કામની મનુરશાહી વહેંચણીને સ્થાન નથી. પોતે પોતાની મેળે મિઠાશભર્યું ભોજન તૈયાર કરીને પોતાના પતિને કે પોતાના કુટુંબને તે જમાવવું, એ પ્રતિનીનો કે ગૃહિણીનો, એક

હિદાત તેમજ હિદાર આદર્શ છે. મ્હને લાગે છે કે રા. ન્હાનાલાલ જેવાએ આ ભાવનાને મૂર્તિમન્ત કરવા એકાદ જયા જયાંતે જેવું નાટક સર્જવાની જરૂર હવે ઉભી થતી જાય છે.

આપણામાં કહેવત છે કે 'ગુરૂવગર જ્ઞાન નહિ' અને રસોઈની કળામાં તો સચોટ રીતે એ કહેવત લાગુ થાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓનો દાથ બહુ ફેરો હોય છે, ત્યારે કેટલીકનો દાથ બહુ ભારે હોય છે. કેટલીક બહેનો ચપટી વગાડતામાં રસોઈ બનાવી કાઢે છે, ત્યારે કેટલીકનો કલાકના કલાક સુધી પરવારજ આવતો નથી. એ બધું તો આધું રહ્યું પણ રોટલી કેમ બરોબર ફુલાવવી એ શીખવામાં પણ ગુરૂની જરૂર હોય છે. રોટલી એ રોજની ચીજ છે પણ રોજની ચીજનેજ સારી કરીને ખાવામાં ખરી ચતુરાર્થ છે, એમ કોણુ નહિ કહે ? જે સ્ત્રી રોટલી સરસ બનાવી શકે, તે ઘણું કરીને બીજી રસોઈમાં પણ ચતુરજ દર્શો. કારણ કે રોજની રોટલીનુંજ કામ કપડું છે. રાંધણુછહને દલાડે ઘણુંખડું રોટલી કરવાની હોતી નથી. પણ રસોઈની ચતુરાર્થનો ખપ તો તે દલાડે પણ ખૂબ પડે છે. કેટલીક ઊંચી કોમોમાં, તે દિવસે દાળ નહિ પણ કઢી અને મગચણાનાં વરોડાં કરવાનો રિવાજ હોય છે. વરોડામાં પણ એવું છે કે તે ને પાણીપોચાં રહ્યાં હોય, તો બીજે દલાડે બગડી જાય. દાળ બીજે દિવસે ન રહે માટે કઢી કરવાનો ચાલ હોય છે. શાકમાં પણ કારેલાં કંકોડાં, કે બટાટા જેવું તણ્યું શાક કરવાનું હોય છે, કે બીજા દલાડા સુધી રહે. રસોઈને ઠીકઠાક કરી, ઢાંકવા દૂમવામાં પણ ચતુરાર્થ રાખવાની હોય છે, કે જેથી રસોઈ ઊંદર બિલાડી ચુંથી ન નાંખે, તેમ તે બફાર્થ પણ ન જાય. અને એ બધા કરતાં વધારે અગત્યનું કામ જે સ્ત્રીએ માથે લીધું છે, તે તો મ્હને એ લાગે છે કે, પુરુષ જે પોતાના કામકાજમાં દબાર્થ જઈને, શ્રમમાં ડૂબી જાય, તેને તેમાંથી મિષ્ટ-ભોજન જમવાને સારૂ બોલાવવો અને જમાડવો.

પીરસવું એ પણ એક કળા છે. કહેવાય છે કે ‘માગ્યા વગર માયે ન પીરસે’ તથાપિ તેમાં એ પણ મુચિત થઈ જાય છે કે, પીરસવામાં માના જેવું મમતાભર્યું કોઈ ભાગ્યેજ હોય છે. પણ પીરસવાના વિષય સંબંધે આપણે અત્યારે બોલવાનું નથી, કારણ કે પીરસવાનું તો રાંધણી છઠ્ઠે બીજે દિવસે શીળસાતમે આવે. એ શીળસાતમ અથવા શીતલા સમી સંબંધે પણ ઘણું કહેવા જેવું છે, પણ એના માહાત્મ્યમાં આપણે અત્યારે ઉતરતા નથી.

ત્યારે આપણે જોઈએ કે, રાંધણી, એ એક સ્ત્રીઓનો અને સૂચક તહેવાર છે. અને એ શીળસાતમના ઉત્સવનો અંગભૂત છે. આપણા આદર્શોને મૂર્તિમંત કરીને, હવંત રાખવાની આપણા પૂર્વજોની કલા આ વિષયમાં તેમજ બીજી અનેક રીતે વ્યક્ત થાય છે, એ ભાગ્યેજ કહેવાનું રહે. આપણે એક પિતાનો પરિવાર છીએ. એક પ્રભુના મંદિરનુંજ આપણે ભોજન લઈએ, એ ભાવનાને જગત્રાયજના મંદિરમાં અઠારે વર્ણો સાથે ભોજન લે છે, તે સંસ્થામાં કેવી મનોહર રીતે વ્યંજિત કરવામાં આવી છે તથાપિ હિન્દુ જન સમજાને શૌચાચારની વ્યવસ્થા નાતિઓ પરત્વે, વર્ણો પરત્વે યોગ્ય રીતે સ્વીકારી છે. શૌચમાત્રનેજ આપણે કોઈવાર આત્યન્તિક સાધ્ય માની લઈએ અને આપણો અન્ધુભાવ વિસરી જઈએ તેની સ્લામે એ સંસ્થા એક પ્રકાશમય દીવાદાંડી જેવી છે. એવાં તો અનેક સૂચક ક્રમો આપણામાં છે: વૈશ્વદેવ સમયે દ્વિજ ચાણકાલને-ધ્રુપાકને નમન કરે છે અને તેને અન્નનો ભાગ આપે છે. ખેડમાં પાપ રહેલું છે, તે સૂચવનારો અને ખેડ વિના પણ એમને એમ સાદાં ફળફળા-દિકથી હવંતવ્યવહાર ચલાવનારાં મનુષ્યોના જમાનાની વ્યંજના કરનારો એવો પણ એક દિવસ આપણામાં છે, કે ત્યારે સ્ત્રીઓ ખેડયા વગરનું ધાન્ય ખાવાનું વ્રત કરે છે અને તેવીજ રીતે દળવા, ખાંડવા, કાપવાના દોષો તરફ આપણને કાંઈ નહિ તો વર્ષમાં એક એક દિવસે પણ જાગૃત કરનાર વ્રતનો દિવસ પણ રાખવામાં આવેલો

છે. આ બધા સુંદર વ્યંજનાવાળા તહેવારોમાં આપણે છઠ્ઠાતમના તહેવારને લેખી શકિયે—અને રાંધણુ છઠ્ઠને સ્ત્રીઓના તહેવાર તરીકે વિશેષે. રાંધવાનું કાર્ય એ આવું મહિમાભર્યું અને સ્નેહથી ઉપાડી લેવામાં આવેલું હોવા છતાં તેના સ્વામે વિરોધ કે આક્ષેપનો સંભવ કેમ ઉભો થયો હશે ? આપણે કાંઈક ગડબડ કરી તો હશેજ. કામની કે કેળવણીની.

કીડીઓ ને ગોળ.

કીડીઓના વિષય ઉપર લોડ ઐવબરી પ્રમાણભૂત ગણાય છે. એમનો કીડીઓ પરનો ગ્રન્થ મહેં વાંચ્યો નથી. મ્હને વિચાર થાય છે કે, એમણે એમાં શું શું લખ્યું હશે ? કીડીઓની શી શી ખાસિયત એમાં વર્ણવી હશે ? એમના શા શા પેગામના પ્રયોગો એમણે નોંધ્યા હશે ? ગમે તેમ હોય પણ અભ્યાસકો કોઈ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ કરે, તે ઉપરથી આપણે તે વિષય સંબંધે જે અનુભવ મળે, તે નોંધવાની જવાબદારી છોડી દઇ શકિયે નહિ. એમના અને આપણા અનુભવ સરખા હોય તો એમને તેથી પુષ્ટિ મળે. બીજો માણસ આપણી હામાં હા મેળવે તેથી આપણને ધણો સતોષ થાય છે. લગલગ ખુશાલી થાય છે, એ વાત કાઠાંધલે કહી, તે પહેલાંથીજ આપણે જાણિયે છિયે. બીજી તરફથી કહી શકાય કે, જે અનુભવો જૂદા જૂદા નિવડે, તો જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિને અર્થે તેની નોંધ ઉલટી વધારે ઇષ્ટ છે. વળી અનુભવ જે નવોજ હોય, તો તો તેની ભલામણ કરવાપણું રહેતુંજ નથી. કેમકે, માણસ અને ઉરાંગ ઉટાંગને સાંધવાની સાંકળને, એ લોકો ધણા વખતથી ખોલ્યાં કરે છે, તેવી સાંકળ જેવો પણ પ્રાણીશાસ્ત્રના વિષયમાં, તે નવો

અનુભવ કેમ ન થઈ પડે ? જો કે મ્હારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, કીડીઓની બાબતમાં એવો કોઈ સંગીન અનુભવ જાહેર કરવાનો મ્હારો ધરાદો નથી.

ન્યારે હું કીડીઓની કાર્યદક્ષતા, સહકારિતા, ખંતીલાપણું, અને અર્થપરાયણતાનો વિચાર કરું છું, ત્યારે તેઓ બહુજ ધ્યાન દેવાલાયક પ્રાણીઓ છે, એમ થયા વગર મ્હને રહેતું નથી. કદાચ આપણે ધ્યાન ન દઈએ, તોપણ તેઓ એવું સચોટ કાર્ય કરે છે કે, આપણે તેના તરફ ધ્યાન દેવું જ પડે. ખંતીલાપણામાં તો મનુષ્યોને કીડીઓ દૃષ્ટાંત લેવા લાયક ગણાય છે. વળી ખાંડ, ગોળ, મિઠાઈ જે એમણે દીકું તે જ્યાં હોય, ત્યાંથી સ્વીકારી લેવું અને તે બાબતમાં તે કોનું છે અને કોનું નહિ એ પ્રશ્નને કેવળ અસ્થાનેજ ગણવો, એ બાબતમાં એઓ સચોટ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. વેપારીઓ પૈસા ખેંચવાની બાબતમાં ગમે ત્યાંથી આવો, આ રસ્તે આવો કે તે રસ્તે આવો, પણ પૈસો ખેંચવો, એ બાબતમાં એમનાંજ દૃષ્ટાંતથી કામ કરતા હોય, એમ જણાય છે. મખમાખીઓ અને ભ્રમર અનેક પુષ્પોમાંથી પરાગ ખેંચે છે, પણ કહેવાય છે તે પ્રમાણે ભમરો ચંપા જેવા મનોહર ને સુવાસિત ફૂલ પાસે જતોજ નથી. આવા પ્રકારની ભૂલ કીડીઓ કરતી નથી. વળી કહેવાય છે કે, કન્યારત્ન હરકોઈ કુળમાંથી લેવું, પણ તેમાં આપણા લોકો ન્યાતન્ત જુએ છે; અને યુરોપના લોકોને બધું જ ખપે છે, તોપણ તે લોકો કુળનો, જાતનો ને ધર્મનો થોડો ઘણો પણ વિચાર કર્યા વિના રહેતા નથી. કીડીઓ તો નિખાલસપણે જ્યાં ગળપણ દીકું, ત્યાં વિના સંકોચે લાગુ થઈ જાય છે.

રસના ઇન્દ્રિયના રસભોગમાં કીડીની આટલી બધી પ્રીતિ છે, એટલુંજ નહિ પણ એનો રસ લેવામાં એ પોતાનો જીવ પણ ખુએ છે. તે છતાં પાંચ વિષયોથી હજારો પાંચ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં,

મૂકવાનું માન આપણા પ્રાચીનોએ કીરીને કેમ નહિ આપ્યું હોય, એ શંકા થાય એવી છે. કીરીઓ બિચારી ગોળના કે ખાંડના દાખડામાં રસ લેવાને દાખલ થઈ હોય, ત્યાં ફૂર પક્ષિનીઓ એનાં મુખ બંધ કરી દે છે, અને પછી કીરીઓ બિચારી ચોવીસ કલાક ગોંધાઈ જઈ પંચત્વને પામી જાય છે, એ કેને અબ્બણું છે ? ભ્રમરના વિનાશમાં જેમ પક્ષિની અને દસ્તિની એને કાર્ય કરવું પડે છે, તેવી અહીં જરૂર પડતી નથી. અહીં તો પક્ષિની કે દસ્તિની ગમે તે એકજ આ ફૂર કાર્ય કરી નાંખે છે. તો પછી ચિત્રિણી કે શંખિણી વિષે તો કહેવું શું ?

કીરીઓ માછલાં કે ભ્રમરના દૃષ્ટાંતની પેઠે મચ્છીભરના ફૂર કાંટાથી કે કમલિનીના કેર કરનારા સ્વભાવથીજ નાશ પામે છે એમ નથી. એને તો એવા નિમિત્તની પણ જરૂર પડતી નથી. પતંગિઉં જેમ દીપકમાં જઈને પડે, તેમ મધને, મુરગ્યાને, કે રસદાર કોપરાપાકને અનાયાસેજ તમે ઉઘાડાં મૂકી રાખે કે, કીરી તેના પોતાના સ્વાભાવિક રસપ્રેમથી તેનો ભોગ થઈ પડે છે. અને પછી આપણે પરિણામ જોઈને તેનો શોકમાત્રજ કરવો રહે છે. દૂધમાં તરત પડેલી માખીની પેઠે દયા ખાઈને એને કાઢી નાખવાનો વખત પણ રહેતો નથી. મૃતને આશ્ચર્ય થાય છે કે માખી તેલમાં તરત છુટી જાય, એ જ્ઞાનથી, તેલને જેમ સામાન્ય રીતે વર્જીતજ કરે છે, તેમ કીરીઓ પોતાનો વિનાશ એકનો નહિ પણ અનેકનો, જેનાથી થતો જુએ, તેનાથી દૂર કેમ નહિ રહેતો હોય ? એટલું ડાપણુ એમનામાં કેમ નહિ આવી ગયું હોય ? પણ કીરીઓને ક્યાં દપકો દેવો ? મ્હોટાં મ્હોટાં વધારે વિવેકી પ્રાણીઓની પણ એ દશા હોય છે, તો કીરીને શું કહેવું ?

એટલે મૃતને લાગે છે કે, એકંદરે આપણે કહી શકીએ કે કીરી એ ઉપમા આપવાલાયક પ્રાણી છે. પણ ન્યાં કીરી અને ગોળ

તરફ આપણે દૃષ્ટિપાત કરિયે છિયે, ત્યારે તો અનેક ઉપમાઓના રમ્ય પ્રદેશો આપણી આગળ દૃશ્યમાન થાય છે. સંતો મહંતો અને મહાત્માઓને લોકો ગોળને કીડીઓની પેઠે વળગે છે. પતિઓને સતીઓ ગોળની પેઠે ઝંખે છે, અને વિદ્વાયતમાં શોખીનો સુંદરીઓની આસપાસ ગોળની પાછળ કીડીઓની પેઠે ઝડુમે છે. આ દેશમાં પણ એમ ન હોઈ શકે, એમ મદાઈ કહેવું નથી. પણ આપણા દેશમાં મર્યાદાથી કાંઈકે મર્યાદા રહી છે. એટલે કીડીઓની ઉપમાને વધારે લાયક ત્યાંના લોકો છે. આપણે એમની લાયકાદમાં પહોંચતાં વધારે વાર લાગશે. ને કે એ તરફના પ્રયત્નો પણ આપણે કરતા નથી, એમ કહિયે, તો સુધારકોને અન્યાય થયો ગણાય.

અંગ્રેજ લોકો પણ કીડીઓ જેમ ગોળને વળગે, એમ હિન્દુસ્થાનને વળગ્યા છે, એમ કહી શકાય. કોઈવાર ગામ જતા પહેલાં ગોળ ઉઘાડો રહી ગયો હોય, અને પછી ઘણે દલાડે પાછા આવિયે, ત્યારે અથવા દરકોઈ કારણથી ગોળ ઉઘાડો રહી ગયો હોય અને ઘણે દલાડે એને જોઈયે, ત્યારે કીડીઓના પ્રતાપથી લાલ રસભર્યો ગોળ કેવો ઘોળો અને સૂકો ને જર્જરિત થઈ ગયો હોય છે, એનો ખ્યાલ અનુભવથી ઘણાને દશે. દાદાભાઈ અને ડિગ્બી જેવા દ્રષ્ટાઓ પણ હિંદને વિષે કહે છે કે, હિન્દુસ્થાનને ચૂશી ચૂશીને અંગ્રેજ લોકોએ એવો સફેદ પૂણી જેવો કરી દીધો છે. લાલમાં દશા બદલાઈ હોય તો મદને ખચર નથી. અલગત અંગ્રેજ લોકો દોદસો બસો વર્ષથી હિન્દુસ્થાનરૂપી ગોળને ચૂસવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે, એમ કોઈ કહે, તો તેને તો ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે માનવું પડે. ને કે ગોળ કેટલો સોસાઈ ગયો છે, ને હજી તેમાં કેટલો રસ અને મિઠાશ આકી રહ્યાં છે, તે બાબતમાં પુષ્કળ મતભેદને અવકાશ રહે. આ ઉપરાંત એમ પણ કબૂલ કરવું જોઈયે કે, કીડીઓની ગોળ ચૂસવાની કળામાં અને વેગમાં સૈકાના સૈકાઓ થયાં કાંઈ ફેરફાર થયો જણાતો

નથી. લલે પછી હારવિનીયનો અભ્યાસથી શક્તિ, કલા ને વેગ વધી જવા ગમે તે કહેતા હોય. પણ આપણા વિદાયતી લાઇઓની કળા અને વેગ બન્નેમાં ચોક્કસ સુધારોવધારો થએલો છે, એમ કહેવામાં કોઇને પણ સંકોચ નહિ રહે. અને શરમાશરમીને અંગે કોઇને જરા સંકોચ લાગે, તો વેપારની આવકબચકના આંકડાઓ અને વિદાયતનાં હુંડિયામણ, પેન્શનો વગેરેના આંકડાઓથી તેમજ કાઉન્સીલોની બજેટ વખતની ચર્ચાઓથી સર્વ સંદેહોનું નિરાકરણ થઈ જવામાં વાંધો આવે એવું નથી. આપણે ઉપર ઘોળા ગોળની વાત કરી, તેમાં જેમ કીડીઓ કાણાં પાડીને અંતર અને બાહર ચામેર ફરી વળી હોય છે, તેમ એ લોકો પણ અંતર અને બહિર્ બધે ચોતપ્રોત થઈ ગયા છે. આપણા અંગ્રેજ બન્ધુઓને ન્યાય આપવા આપણે એટલું કહેવુંજ જોઈએ કે, કીડીઓની પેઠે કોનું છે કે કોનું નહિ, એ બાબતમાં એ લોકોની કેવળ નિખાલસવૃત્તિ છે. ફલાણાનું લેવું કે ફલાણાનું નહિ એ વિષયમાં એ લોકોને રાગદ્વેષ કાંઈ છેજ નહિ. કીડીઓની પેઠે ગોળ ખાધા સાથેજ કામ. ગોળ ઉપરનો નિખાલસ પ્રેમ એજ એમને પ્રેરી રહ્યો છે. અલબત્ત, એ ગોળ જો હીલો થઈ જાય, ચાલનાં નિર્મલ નીર એમાં પડતાં એ રસબસ થઈ જાય, તો કીડીઓને એમાં ઝબકાળાઇને સમાઈ જવાનો, શાન્ત થઈ જવાનો વારોજ આવે. એ તેમને ખબર હોય, અથવા કીડીએ સંચુંલું તેતર ખાઈ જાય છે, એના ઉપરથી પણ એ લોકો કાંઈ અનુભવ લેતા હોય, તો હિન્દુસ્થાન અને ઈંગ્લાંડ બન્ને દેશનો ઇતિહાસ બદલાઈ જાય. પણ ઇતિહાસ બદલવો, એ ન્હાનીસૂની વાત નથી. ગોળ સૂકો પડતો જાય છે, ને કીડીઓને ફાવતું જાય છે. એ ગોળમાં સ્વર્ગીય સ્નેહવારિનું સિંચન કોણ કરે?

મ્હને વિચાર આવે છે કે, અંગ્રેજ લોકોને સિંહનું નિશાન કોણે આપ્યું હશે? હમણાં તો સિંહના જેવી ફૂરતા કે સિંહના જેવું

આજસ એકે એમનામાં નથી. અને એ લોકોનોમાં સિંદના જેવી પશુતા નથી, એ તો એ લોકો પોતેજ કહેશે. એ લોકો વનવગડાના રાજા નથી, પણ સંસ્કૃતિનાં આદિસ્થાન હિન્દુસ્થાન જેવા મનુષ્યોના ભરેલા હિન્દુસ્થાનના રાજા છે, એમ એ લોકો જાણે છે. વળી વગડા જેવા દરિયાના રાજા કે રાણી હોવાનો તેઓ પહેલાં હક કરતા, તે પણ હવે કરતા નથી. ત્યારે સિંદપાણું હવે રજું શેમાં એ મદને આશ્ચર્ય થાય છે. ઉલટું આપણે ત્યારે એમની કાર્યદક્ષતા, સહકારિતા, ખંતીલાપણું, અર્થપરાયણતા ઇત્યાદિક જોઈએ છિયે, ત્યારે ઈંગ્લાંડને ‘દરિયાની રાણી’ કે સિંદની ઉપમા આપવા કરતાં પિપ્પીલિકાના મદાપ્રદેશની ઉપમા આપવી, એમાં ચોક્કસ રીતે વધારે ઉચિતતા છે, એની કોણ ના પાડશે? લાલ કીડીઓની પેઠે એઓ કાર્યકુશળ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ જો ચ્હીડાય, તો તેમનો ચટકો પણ બહુ વસમો હોય છે. અલગત આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, અંગ્રેજ લોકોને કીડીઓની ઉપમા આપવી, એ હિનોપમા છે, કારણ કે કીડીઓ પાણીમાં ડાંધ લાંબું તરી શકતી નથી. પણ અંગ્રેજો તો ડેન્માર્કથી ઈંગ્લાંડ, અને ઈંગ્લાંડથી અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા અને હિન્દુસ્થાન સુધી વચમાં મ્હોટા મ્હોટા સમુદ્રો તરી વળીને બધે ફરી વળ્યા છે. વળી કીડીઓ એ બહુ ન્દાનાં પ્રાણી છે. ખરું છે કે ઈશ્વરની દૃષ્ટિમાં, સમગ્ર જગતની દૃષ્ટિમાં કે વિશાળ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમાં આપણે સૌ ન્દાનાં પ્રાણીઓજ છિયે. તોપણ એ લોકોને કદાચ આવી ઉપમા ગમે નહિ, પણ મદને તો લાગે છે કે નિરપરાધી પ્રાણીઓને ફાડી ખાનાર સિંદની ઉપમા કરતાં કીડીની ઉપમા કાંઈ ખોટી નથી. અલગત એમાં ન્દાનમ છે પણ ન્દાનમને તો આઘબલમાં કેટલી બધી વખાણી છે? ખેર, આઘબલનો આદર્શ કદાચ એમની નજરમાં ન આવતો હોય, અને હિનોપમાને આપણે વર્જીત કરવી હોય, તો કીડીઓનું વર્ણન કરતાં આપણે એમ કહી શકીએ કે, કીડીઓ અંગ્રેજ લોકો જેવી

કાર્યકુશળ, ખંતીલી અને પોતપોતામાં સહકાર કરનારી હોય છે. આ સુંદર ઉપમાનો લાભ લોઈ ઐવબરીએ પોતાના કાઠીઓ સંબંધી ગ્રંથમાં લીધો છે કે નહિ, એની મને ખબર નથી.

આ રીતે કાઠીઓ એ પોતે અનેક ઉપમાનેગ છે, એમ કહેવામાં કેઈ પણ જાતની અતિશયોક્તિ છે, એવી શંકા કોઈકનેજ રહેશે. કાઠી ને ગોળના દણ્ટમાંથી તો રનેલીઓએ, સરકારે અને આપણે સર્વેએ શિખામણ લેવા જેવું છે, એમ આપણે ઉપર જોયું છે. અત્યંત શિખામણ લેવી કે ન લેવી, એ માણસની પોતપોતાની મનસરીની વાત છે, પણ જેમ દુનિયામાં અનેક ખનાવો અને અનેક શિક્ષકો દુનિયાને શિક્ષણ આપી રહ્યા છે, તેમ કાઠીઓ પણ પોતાના તરફથી દુનિયાને શિખામણ આપવાનું કાર્ય કરી રહી છે, એમ આપણે કબૂલ કરીએ, એમાં આપણી ન્હાનમ નથી.

આયુષ્

આપણા પ્રાચીનો કહી ગયા છે કે ‘આયુર્વૈ વૃત્તમ્ ।’ ઘી એ ખરેખર આયુષ્યજ છે. ઘી જેવા જીવનવાળા વિષય ઉપર હું કાંઈક લખવા ધારું છું પણ લેખનું મથાણું ને ઘી જેવું હોય, તો કોઈને એકલા સાદા ઘીમાં રસ ન પડે, એમ ધારી, મથાણે તેના સૂચક આયુષ્ શબ્દને મૂકું છું. અત્યંત અત્યારે કેટલાક લોકોમાં માખણ વધારે પ્રિય થતું જાય છે, પણ આપણા લોકોમાં હજી તો ઘણા સમય સુધી ઘી પ્રિયજ રહેશે, એ વિષયમાં મને જરાય શંકા નથી.

માખણને ઉતારી પાડવાનો આપણો હેતુ હોઈજ ન શકે. એટલાસાર નહિ કે, માખણ તો બિચાઈ ઉતારેલુંજ હોય છે. તેમ

એટલાસાં પણ નહિ કે વિલાયતમાં માખણનું બહુ માન છે, માટે આપણે તેને બહુ માન આપવું જોઈએ. પણ એ ગૌમાતાની પ્રસાદી છે, સ્વયમ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને પણ એના ઉપર અતિ પ્રેમ હતો, એટલે પ્રિયની પ્રિય વસ્તુ આપણને પ્રિય ન લાગે, એમ હોય નહિ. વળી ઘી જેને આપણે આયુષ અથવા જીવનજ કહિયે છિયે, તે એમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ માખણના અનેક ગુણો, ઉપયોગો અને લાભોને લઈને તે એટલું બધું હૃદયંગમ થઈ ગયું છે કે વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ અને વ્યવ્યાર્થ ત્રણેમાં તેનો ઉપયોગ સાધારણ થઈ પડ્યો છે. એટલે જે માખણ એક નહિ પણ અનેક અર્થમાં અને સામાન્ય લોકોમાં નહિ પણ મોટા લોકોમાં પણ પ્રિય થવા માંડ્યું છે, તેની અવગણના કરવાની ધૂણના કોણ કરે?

આમ છતાં પણ ઘીનો મહિમા કાંઈ ઓછો થતો નથી. માખણ કરતાં ઘી ભારે ગણાય છે, એ જાણીતીજ વાત છે. એના કરતાં મોંઘુયે હોય છે. અલખત સ્વાદની સ્દરાશમાં માખણ કાંઈક ચઢે ખરું. પણ એમ તો સસ્તી વસ્તુ વધારે સ્દરી ક્યાં નથી હોતી? પણ ઘી બીજી રીતે મદને મહિમાલયું લાગે છે. ઘી આપણી પ્રજાને પ્રિય છે, તે ઉપરથી આપણી પ્રજાના માનસની વૃત્તિનું પણ સૂચન થાય છે. જાશમાંથી સંસ્કારવડે માખણ કાઢવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાંથી ખટાશ લગભગ નીકળી જાય છે, સત્ત્વ બધું કેન્દ્રિત થાય છે અને મિદાશ ભેગી થાય છે. પણ તેમાં જરાક ખટાશ રહી ગઈ હોય છે, અને પાણીનો ભાગ પણ જરાક તેમાં રહી ગયો હોય છે. અને તેથી માખણ વહેલું બગડી જાય છે. એ બગડી ન જાય, તેને સાં તેને વિશેષ સંસ્કાર આપીને, કરાએલું રૂપાન્તર તે ઘી. આપણી પ્રજાને તાત્કાલિક સ્દરાશ કરતાં ચિરંજીવિત્વવાળી સ્દરાશ વધારે પ્રિય છે. કદાચ એજ કારણથી આપણે ઘડીઘડીના છૂટાછેડા અને બદલાતી બદલાતી પસંદગીઓ કરતાં આપણામાં પ્રચલિત લગ્ન વ્યવસ્થાની શાન્તિને વધારે પસંદ કરતા હોઈશું. કદાચ એથીજ

લિવરપૂલ અને માનચેસ્ટરના તાજગી અને ચમકાટવાળા કાપડની સમક્ષ પણ આપણને ખાદીની ભાવના પ્રિય થઈ પડી છે. કદાચ તેથીજ ધનવાન બની જવાની લોહુપતાને આધીન ન થઈ જતાં આપણા લોકો પોતપોતાના વંશપરંપરાગત ધંધાઓને સ્વીકારવાની વ્યવસ્થાને વધારે પસંદ કરે છે. હુંકામાં, માખણની રહરાશ અને તાજગી આપણે જાણિયે છિયે. તેનો લાભ પણ કાંઈકે કાંઈકે લેતા રહિયે છિયે, ઉત્સવના પ્રસંગોમાં. પણ ઘી એ આપણને સામાન્ય રીતે વધારે પ્રિય છે.

આ રીતે આપણા પ્રગ્નકીય સ્વભાવને ઘી વધારે અનુકૂળ છે, એટલુંજ નહિ પણ શાસ્ત્રમાંયે એનો મહિમા ઓછો નથી. યજ્ઞમાં મુખ્ય આહુતિ ઘીની અપાય છે, એ તો બધા જાણે છે. યજ્ઞદેવને ધૃત પ્રિય છે. અને યજ્ઞન કરનારા બ્રાહ્મણોને પણ ઘી પ્રિય હોય છે, એ વાત પણ વિસરવા જેવી નથી. હમણાં હમણાંમાં આપણા લોકોમાં ઘી ગોળ કરતાં તેલ મરચાંનો ઉપયોગ બહુ વધી પડ્યો છે. જેમ દેશની આર્થિકસ્થિતિ સુધારવાનો મક્કમ ઉપાય ખાદી છે, એમ ગાંધીજી કહે છે, તેમ દેશની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવાનો ઉપાય જો મ્હારે કહેવાનો હોય તો તેલ મરચાં, ચાલ ચીઝ્ટ વિગેરેનો ઉપયોગ કાઢી નાંખી કે ઓછો કરી, ઘી ગોળના ઉપયોગને હું આપણી શારીરિક સ્થિતિ સાધવાના રામબાણ ઉપાય તરીકે સૂચવું. કાંઈ કહે કે અત્યારે તો ઊંચા વર્ણના સુધરેલા ઘણા લોકોમાં ક્ષય પેસી ગયો છે, તેને સારૂ તમારો ઉપાય કામમાં આવે, એવો નથી. કારણ કે ઘી એમને ભારે પડે. તો મ્હારે એજ ઉત્તર આપવાનો છે કે ઘી ગોળ છોડીને, તેલ મરચાં અને તેનાથી ઈંગિત થતી બધી સૂકા શોખની ચીજોનો ન્યારથી આપણને શોખ થયો છે, ત્યારથીજ ઘી ભારે પડે એ દશા ઉત્પન્ન થઈ છે. માટે એ દશા છે, તે તો ઘી ગોળની સૂચનાને ખરી રીતે પુષ્ટિ આપે છે.

પણ આમાંયે નવા જમાનાના પ્રતાપ ફરી વળ્યા છે, એમ કોઈ કહેશે. અને કોઈ એમ પણ કહેશે કે રાજ્યના પ્રતાપ ફરી વળ્યા છે. હકીકત એ છે કે મોંઘવારી એટલી બધી વધી ગઈ છે કે, પહેલાં થોડી આવકમાં લોકો જે સુખચ્છેદનથી રહી શકતા, મિષ્ટાન્ન પાણી ઉડાવી શકતા ને મ્હાલી શકતા, તે હવે સામાન્ય રીતે આવક વધી છે, તો પણ બની શકતું નથી. પહેલાં સ્ટેન્ડસ્ટેન્ડમાં ઉપર ઘીની ન્યાતો થતી, હવે સારી સ્થિતિનો માણસ પણ ઉપર ઘીની ન્યાત કરે તોયે એનો દમ નીકળી જાય, એવો ઘાટ થઈ ગયો છે. મ્હારા એક મિત્ર ડાકટર કહે છે કે, તમે ફીકર શું કરવાને રાખો છો ? હજી તો એવો વખત આવશે કે, ઘીને શીશીમાં ભરીને ડાકટરો તરફથી દવા તરીકે ‘પ્રિસ્ક્રાઈબ’ કરવામાં આવશે. બહુ સારી વાત. અત્યારેજ બહુ કપરો વખત આવી પહોંચ્યો છે. કેટલાક ગરીબ લોકો ખિયારા ઘીનું મ્હોંજ દેખતા નથી. અમારે ત્યાં એક કામ કરનારી બાઈ રહેતી, તેની ન્હાની બાળક છોકરી કોઈ દિવસ અમારે ત્યાં જમે ને એને ઘી આપે, ત્યારે એ કહેતી કે, ‘એને ઘી નથી લાવતું, એ કોઈ દહાડો ખાતીજ નથી.’ એ વાત એના સંજોગો સાથે સંભાઈ છું, ત્યારે હંમેશાં મ્હાંડું હૃદય દ્રવિત થઈ જાય છે. ચીજ ન મળી શકે ત્યારે એમાં શું છે, એ તે શું લાવે, એવી વૃત્તિ સંજોગોને અંગે ઉત્પન્ન થાય, અથવા ઉત્પન્ન કરવી પડે, તો નવાઈ નથી. પોતાની પરિસ્થિતિમાં સંતોષ બોળવો, એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક ડહાપણભરી વૃત્તિ હોય છે. ખરે, ત્રણ શેરનાં ઘી, ને ટકે શેરનાં દૂધ બાઈ લોકો મઝા કરતા એ દિવસો ગયા છે. મિલ્ટન કહે છે કે, સેતાનનું પરમેશ્વર પાસે ન ચાલ્યું ત્યારે એની પ્રીતિનાં પાત્ર આદમ અને ઈવાને અસંતોષવડે વણસાડવામાં તેણે પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું. આવી પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ એ બીજી વાત છે.

ખેરાક તરીકે ઘીની કિંમત જાણવી હોય, તો હીરા કડીયાને પૂછવું. કહેવાય છે કે એ કડીયાની ઉત્તમ કારીગિરીના નમૂનારૂપ

કોટ ને દરવાજો જે ડબોઈમાં છે, તેવા એ બીજા કોઈને બનાવી ન આપે, તે સારૂ તેને દીવાલમાં ચણી લેવામાં આવ્યો હતો. પણ તેણે પોતાના સાગ્રીતોને સાધી, એવી યુક્તિ કરી કે દિવાલમાં એક ન્હાનું સરખું કાણું રખાવ્યું, તેમાંથી હવા જાય આવે તે ઉપરાંત એની સ્ત્રી હંમેશાં નિયમિત રીતે ઘી રેડી જતી. અને એના પ્રતાપે એ લાંબો વખત જીવ્યો. દુનિયામાં બને છે તેમ પાછી રાગને એની ગરજ પડી, એને સંભાર્યો, અને કોઈ એને પાછો લાવી આપે, એમ એ ઈચ્છવા લાગ્યો. છવટે રાગ પાસેથી કોઈએ વચન લઈ દીવાલ ખોલાવી, એને તેમાંથી કાઢ્યો, અને રાગનું કામ થયું. ત્યારથી કહેવત નીકળી કે, ‘ઘી ખાગ્ને રે ઘી ખાગ્ને, હીરો કડીયો કહે ઘી ખાગ્ને; ઘર વેચીને ઘી ખાગ્ને.’ શરીરને ટકાવવા અને મજબૂત કરવાના સાધન તરીકે ઘીનાં આટલાં વખાણુ છે. ચાર્વાક મતવાળા પણ ઘીને તો માહાત્મ્ય આપે છેજ. પણ બ્યારે હીરો કડીયો ઘર વેચીને ઘી ખાવાનું કહે છે, ત્યારે એ લોકો દેવું કરીને ઘી ખાવાનું કહે છે. ઇષ્ટિમિન્દુમાં જરાક ફેર છે. દાનતનો ફેર છે, એટલું બધું આપણે નહિ કલિયે.

પણ આ બધા ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય કે, શરીર જેને ધર્મનું આઘ સાધન માનવામાં આવેલું છે, તે શરીરને સારૂ ધૂત એ પણ એક આઘ સાધન છે. ન્હાનાં બાળકોને પણ ઘીને મધ ચટાડવામાં આવે છે, એ જાણીતી વાત છે. એટલે ધૂતને શરીરનું આઘ સાધન કહેવામાં બહુ વાંધો કદાચ એવું નથી. અને તે છતાં પણ કોઈ કહે કે અમારાં છોકરાંને તો અમે મધ ઘી ચટાડ્યાંજ નથી તો આપણે એમ પણ કહી શકિયે કે, જેમ તલમાં તેલ અને કાંઈમાં અમ્મિ સંતાઈને રહેલો હોય છે, તેમ કાંઈ નહિ તો બાળક દૂધ તો પીતુંજ લશે, એ દૂધમાં ઘી સંતાઈને રહેલું હોય છે. એટલે એમની તકરાર કોઈ રીતે નબી શકે એવી નથી.

“આયુર્વે વૃત્તમ” એ ખરૂં છે, એટલુંજ નહિ પણ વૃત્તનો મહિમા એથી પણ વિશેષ છે. શ્રુતિ કહે છે કે:—

વૃત્તમસ્ય યોનિર્વૃતે શ્રિતો વૃત્તમ્બસ્ય ધામ ।

ધૃત એ એનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, ધૃતમાં એ રહેલો છે, ધૃત એ પરમાત્માનું ધામ છે. જે પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે, જે દૂધમાં અને દહીંમાં વ્યાપક છે, તે એના સારરૂપ ધૃતમાં રહેલો છે, આયુષ્માં રહેલો છે, શુવનતત્ત્વમાં રહેલો છે, એમ કહેવું એ અતિ શયોક્તિ નથી, પણ પુનરુક્તિજ છે. પોતામાંથીજ પોતે ઉત્પન્ન થાય છે; પોતામાંજ પોતે રહે છે, અને પોતેજ પોતાનું ધામ છે. પંચામૃત સ્નાનમાં ધૃતવડે ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુને આપણે સ્નાન કરાવિયે છિયે, ત્યારે એ યજ્ઞપુરૂષના અંગવડેજ એનું આપણે યજ્ઞન કરિયે છિયે. ધૃત એ વિરાટની વિભૂતિ છે,

વિલાયતના પોપટ.

આપણા દેશમાં આગળના વખતમાં પોપટને બોલતાં શીખવતા અને હજી પણ પોપટોને ભણાવવાનું કામ ચાલુ છે. લાલા ભજપતરાયે એમ દેખાડી આપ્યું ગણાય છે કે, ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં દેશના લોકો ભણવા વધારે હતા અને હવે ખરૂં ભણતર ઉલટું ગોઠું થઈ ગયું છે. પણ એ વાતને કોઈ બહુ ગણકારતું નથી, કારણ કે આજ તો સહુ છાપેલાં કાટલાંને બુઝે છે. તથાપિ એ બાબત ઉપર અત્યારે આપણે ચર્ચામાં નહિ ઉતરિયે. આપણે તો વિલાયતના પોપટની વાત કરવાની છે. ત્યાંનું અને આપણું પોપટિયા ભણતર જુદું. આપણે ત્યાં પોપટને ‘અચરે અચરે રામ’ શીખવવાનું અને વિલાયતમાં શીખવવાનું ‘અચરે અચરે કામ.’

‘અચરે અચરે રામ’ તે મૂળમાં તો ‘ઉચરે ઉચરે રામ’ હશે. વિલાયતના પોપટ ઉચરવામાં કાંઈ પાછા પડે એવા હોતા નથી. માત્ર એને રામને બદલે કામની લગની લાગી હોય છે. હાંશિયાર છોકરાંને આપણે પોપટ જેવાં કહિયે છિયે, એટલે માણસને પોપટ કહેવામાં કોઈ જાતનું અપમાન કહેવાય નહિ. એટલુંજ નહિ પણ શામળભટની વાર્તાઓમાં આવે છે કે એની વાર્તાની જાદુઈ પરીઓ ભલભલા રાજકુંવરોને પોપટ બનાવી દેતી. અંગ્રેજી ‘વંત્રીઓની વાતો’માં પણ વંત્રીઓ માણસને માખીઓ, જાનવરો કે પંખીઓ બનાવી દેતી કહેવાય છે.

આપણા દેશની વિદ્યાદેવી આપણા દેશના કુમારોને ‘અચરે અચરે રામ’ના પાઠ ભણાવતી, પણ હવે તો આપણા દેશમાં વિલાયતની દૂરી આવી પહોંચી છે. તે નવું ભણતર ભણાવવા મંડી છે. એ ‘અચરે અચરે કામ’નો પાઠ ભણાવે છે. ભણાવી ભણાવીને પોપટ બનાવી દે છે, એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી, કારણ કે સામાન્ય સુન્દરીઓ પણ જો પુરૂષને ભણાવીને પોતાનો પોપટ બનાવી દે છે, તો પછી સ્વર્ગની દેવી અથવા વિલાયતની દૂરી, માણસને પોતાના પંથનો પોપટ બનાવી દે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

આ પ્રમાણે વિલાયતની દૂરીએ બનાવેલા ચતુર નરોને આપણે વિલાયતના પોપટો કહિયે. વિલાયતના પોપટોમાં ઘણા વર્ગો છે જેવા કે, વિલાયતના રાજતંત્રના પોપટો, વિલાયતના સમાજતંત્રના પોપટો, વિલાયતના અર્થતંત્રના પોપટો, વિલાયતના વાદ્દતંત્રના પોપટો. વળી એમાં પણ અનેક અવાન્તર બેદો છે, એમ કહી શકાય. જેમકે, વાદ્દતંત્રના પોપટોમાં કેટલાક જડવાદના પોપટો છે; કેટલાક શુદ્ધિવાદના પોપટો છે; કેટલાક સ્વચ્છંદવાદના પોપટો છે. એવા અનેક ન્હાના મ્હોટા ભણતરના બેદો છે. ઘણા લોકો માને છે કે, આપણે આપણી અક્કલથીજ બધું કરિયે છિયે. પણ મ્હનેલાગે છે

કે ખરી રીતે તો એ એક ભ્રમ છે. આપણે સૌ સંસ્કારોનેજ આધીન છિયે. હા, એટલું ખરું કે, એ સંસ્કારો ચોક્કસ અથવા અચોક્કસ રૂપમાં, સ્પષ્ટ અથવા અસ્પષ્ટ રીતે, ધોરણથી અથવા ધોરણ વગર, ગમે તેવી રીતે નંખાયા અથવા આવી ગયા હોય; પણ એકંદરે તો માણસ એ સંસ્કારો વડેજ રમતું પૂતળું છે, એમ આપણે ખુશીથી કહી શકિયે. માણસ એ પોતે પોતાને પ્રેરણા આપે છે, બુદ્ધિ આપે છે, ત્યારે પણ એની પાછળ ઘણુંખરું કોઈને કોઈ સંસ્કારજ હોય છે. એ સંસ્કાર સારા હોય તો માણસ સારી દિશામાં વળે, ખોટા હોય તો ખોટીમાં વળે, અને ગમે તેવા આડાઅવળા પરચુરણિયા હોય, તો આડોઅવળો અથડાયા કરે.

માણસ અજ્ઞાન સાથે જન્મે છે. અને બાળપણથી જ એને કાંઈ કાંઈ શીખવાની બહુ ઇચ્છા હોય છે. ભણીને પોપટ થવાના એને કોડ હોય છે. એને ભણાવનાર કોણ મળે, એ પાછું એના ભાગ્યાધીન છે. જુઓને બાળભારતને ઘણુંયે ભણતું છે. પણ એ જઈ પડતું છે વિલાયતની હૂરીના હાથમાં. એ જે ભણાવે એ ખરું. એણે એને કૈંક જિહાં ભણાવી દીધાં છે. અને હજી કૈંક ભણાવે છે. એણે ભણાવેલા પોપટો એવા હોંશિયાર બની જાય છે કે કહેવાની વાત નહિ. એ હૂરી એમની આભ્યન્તર કામવાસનાને પોષવાનું જ ભણતર ભણાવે છે, એટલે એ અધાયે એના ઉપરની મોહિનીમાં અંજલેલા રહે તો નવાઈ નહિ. એના આખા ભણતરનો મંત્ર કામ છે. મ્હને કોઈ વાર એમ પણ પ્રશ્ન થઈ આવે છે કે

કોડયં નામ મહામાર્ગઃ પ્રચ્છન્નો વામ એવ વા ।

યસ્મિન્પતન્તિ ધાવન્તો મનુષ્યા હતદૃશ્યઃ ॥

આપણા દેશમાં પંચ મકારની સાધનાવાળો અતિ ગર્હિત એવો એક વામમાર્ગ હોવાનું કહેવામાં આવે છે. એ લોકોએ પોતાનાં હુકમનાં પતાં ઉધાડાં કરી દઈ, પોતાની બાજુ બગાડી દીધી જણાય છે.

વિજ્ઞાયતની હરીનો પંથ એવો ઉઘાડો નથી. ચતુરને સમજાવવાનાં એમાં સાધનો છે ખરાં પણ સામાન્ય રીતે તો એ પોતાનો મૂળમંત્ર ગુમજ રાખે છે. દસણું દસણું રશિયામાં ધાંધલીઆઓ નીકળ્યા તેમણે વળી પાછો એમના મૂળમંત્રને ઉઘાડો કરી દીધો છે. આપણા કવિ નર્મદાશંકર પહેલાં એ હરીના પોપટ બની ગએલા : પણ પછી એમણે એ હરીનો મૂળમંત્ર જાણી લીધો. અને છયોક ઉઘાડી રીતે કહી દીધું કે, ભાઈઓ, જાગો ! આપણે તો ખોટી જગમાં રસાર્થ ગયા છિયે. તે વખતે એમના જગાડવાથી ઘણા જાગી ઉઠ્યા હતા. પણ જેમ દરિયામાં કે ખારા દરિયાને મળતી નદીના મુખમાં રહી રહીને જીવાર આવે છે, તેમ સમાજમાં પણ એવા ભરતી ઓટ રહી રહીને થયાં કરે, તો નવાઈ નથી. આજકાલ પણ પાછી ભરતી આવી છે.

આ વિજ્ઞાયતી પોપટોની બધી વિદ્યાનો મૂળમંત્ર કામ છે, એમ તો આપણે કહ્યું. પણ ‘કામ’ શબ્દ હલકા અર્થમાંજ છે, એમ આપણે કાંઈ કહેવાનું નથી. એક રીતે તો કામ એજ મનુષ્ય માત્રની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ છે. શ્રુતિ તો એટલે સુધી કહે છે કે:-

કામો દાતા, કાનાયાદાત, કામો દે પ્રતિગૃહીતા કામતતે ।

જીવતા સમગ્ર સંસારનો ઉદ્ભવજ કામનામાં છે. આ હું એટલા સાર કહું છું કે આપણે એમ ન સમજીએ કે આપણે કે આપણો ધર્મ કાંઈક કામથી પરજ છિયે, એવું કાંઈ નથી. કામ અને રામ જોડે રમે છે. રામને કામના થઈ એટલેજ જગત થયું. પણ કામના રામને એટલો બધો ઘેરી ન લે, કે એ આત્મારામ છે તે ભૂલી જઈને દુઃખી થઈ જાય, એટલું સાધવાના સંસ્કૃતિના સર્વ સદ્ગુણોનો આશય હોય છે. બાકી કામ એ તો મનુષ્યમાં સાદ્ગરિકજ છે. પણ એ કામ મહાશન, મહાપાપ કરાવનારો અને આપણો વૈરી છે. એના ન્યાય્યા આપણે નાચવાનું નથી. વિજ્ઞાયતની હરી આપણને એ મંત્રથી ન્યાયવા નીકળી છે.

કામ શબ્દને ગમે તે અર્થમાં લ્યો, તોયે ચાલી શકે તેમ છે. કામ તે વિતેપણા, દારેપણા, અથવા લોકેષણના અર્થમાં પણ ચાલી શકે. કેમકે, ધનનો ધખારો, ભોગનો અલખરો અને પ્રખ્યાત થવાની ધગશ એ સૌ ઉપર કહેલી ત્રણ એપણાનાંજ તીવ્ર રૂપો છે. વળી કામને ક્રિયાના રૂપમાં લઈએ, તોપણ લેવાય એવું છે. કામ, કામને કામ-ક્રિયા, ક્રિયા ને ક્રિયા-એ વિલાયતના પોપટોને બહુ પસંદ છે. ક્રિયા એટલે રંજેગુણ. વિલાયતની રંજેગુણી અતિક્રિયાથી કંટાળીને રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે નવરાશની અથવા આરામની દિલસુરીને એકવાર આગળ કરી હતી, એ યાદ આવે છે. ક્રિયા તો મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક છે. પ્રવૃત્તિ એ મનનો સ્વભાવ છે અને એને વધારવાનો બોધ કરવો એટલે વાંદરાને નીસરાળી આપવી. વળી કામ શબ્દ ઇન્દ્રિયવાસના અથવા સ્ત્રીવાસનાના અર્થમાં પણ વિલાયતી ભાણ-તરને અંગે ખાસ લાગુ થાય એવો છે. એ મંત્ર કૈક માણસોને હિંદુસ્થાનમાં ઘેલાં કરી મૂક્યાં છે. અને એ મંત્રની ભુરખીથી કૈક પોપટો કાંઈનું કાંઈ કરી નાંખવાને તૈયાર થઈ ગયા છે.

આપણે અંત્ર કહેવું જોઈએ કે, વિલાયતની ફરીએ આપણા માણસોને પોતાના જાદૂથી એના પોપટ બનાવી દીધા છે. કોઈકને કાંઈએ અને કોઈકને પગે એણે દોરા બાંધી દીધા છે. અને કેટલાકને તો એ દોરો એવો ગળે વળગ્યો છે કે કહ્યાનંતે પણ એ એને ભાગ્યે જ છોડે. પણ અમુક બાબતમાં નહિજ છોડે, એમ આગ્રહપૂર્વક કહેવું એ તો સાલસજ ગણાય. વળી એમ પણ કેમ ન બને કે એમને કોઈ પુણ્યમયી દેવી મળી જાય, એની પાસે એ ઘડીભર ઉભા રહે, પોતાનો દોરોધાગો ઇશારતથી બતાવે અને એ પ્રેમથી એમનો ગળાનો કે પગનો દોરોધાગો છોડી નાંખે ને એઓ વિલાયતની પરીના પોપટ મટી જઈને એકાએક આપણા હિંદુસ્થાનના વીરો બની જાય. એવી મીઠી વાણી વડે એમનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ? લીલાવતી ભારતભૂમીનો મુમતિવિલાસ અત્યારે તો યાવની

વારાંગનાના પાંજરામાં પૂરાયો છે, ને પોતાની સૌન્દર્યભરી, સૌષ્ઠવભરી સહુગુણભરી પતિવ્રતા સજની એને અણુગમતી થઇ ગઈ છે. ન્હાન-પણથીજ એને આ વારાંગનાએ ઊંધું ભણાવી દીધું છે. હવે તો એણે પ્રચ્છન્ન મહિયારી થઇને, નવી મોહિની લગાડીને, એ વિલાયતના પોપટને ફરી પોતાનું ઠરી બેસવાનું ઠામ દેખાડવાનું છે. એ લીલાવતી વાણી કોની વાચ્યામાં આવીને વસશે ?

માયાપુષ્પ.

અમારી વિદ્યાભૂમિના ખગીચામાં એક સુન્દર સદાય લીલીછમ રહેતી મ્હોટાં પાંદડાંવાળી, ઘેરી, અને અદ્ભુત પુષ્પોવાળી અવનવી વેલ છે. મ્હને લાગે છે કે એને ફળ નથી. અને ફળ હશે, તોય કોઈ માળીએ એનાં ફળનાં વખાણ કર્યાં હોય એમ જણ્યામાં નથી. એટલે કદાચ એને ફળ હશે, તોયે એમાં ભલીવાર નહિ હોય એમ જણાય છે. એ વેલનું પુષ્પ જોઈ છું, ત્યારે મ્હને પ્રભુના દરબારની માયાશ્પી મહાવેલીનો વિચાર આવે છે. એ ફૂલનું નામ મ્હને ખબર નહોતું, ત્યારે એનાં રૂપ રંગ અને આકૃતિ ઉપરથી મ્હેં એનું માયાપુષ્પ એવું નામ પાડી દીધેલું. એને પાંડવ કૌરવનાં ફૂલ કહે છે.

એ ફૂલને અંગ્રેજીમાં Passion-flower એટલે વિકારપુષ્પ કહે છે. આ નામ પણ તેનો દેખાવ જોતાં બંધબેસતું છે. એ પુષ્પમાં ભાતભાતના રંગો હોય છે. એના વચલા દલની આસપાસની લાલ બેસણીમાંથી નીકળેલી સાંએક, જાંબુડિયાં રંગની ઝીણા ઝીણા રેસા જેવી, વિકારોની કુંપળો જેવી, પાંખડીઓ હોય છે. એને પાંખડીઓ નહિ પણ તન્તુઓ કહિયે, તે વધારે ઠીક. જીવોના અન્તઃકરણમાં એવા અનેક વિકારતન્તુઓ હોય છે અને તે વચમાં

રહેલા આત્માને ઘેરી લે છે. એ ઉપરથી આ પુષ્પને વિકારપુષ્પ કહેવામાં આવે, તો કાંઈ ખોટું નથી. પણ વિકારોને એક પ્રખ્યાત યુરોપિયન ચિત્રકારે દોર્યા છે એ પ્રમાણે એ ઘણા હોવા છતાં ઘણું-ખૂંડ એક બીજા નેડે લળા ગયેલા, ગુંચવાઈ ગયેલા અને ગુંથાઈ ગયેલા હોય છે. પણ આ ફૂલમાં તો એ રેસાઓ બધા સ્ફુટ રીતે લિન્ન લિન્ન અનેક જીવોની પેઠે એક મૂળમાં નોડાએલા તથાપિ સ્પષ્ટ રીતે જૂદા જૂદા વ્યક્તિત્વવાળા હોય છે. એ રેસાઓ લગલગ સોએક જેટલા હોય એમ લાગે છે. કૌરવો સો એટલે એ થયા કૌરવો. અને વચમાં જે દલ હોય છે, તેની આસપાસ પાંચ ન્હાનાં ન્હાનાં તથાપિ જરા પુષ્ટ, રંગે લીલાં છાંટાદાર સુંદર ન્હાનાં દલ હોય છે. એ પાંચને સંબંધે પાંડવની કલ્પના પણ ગોઠે એવી છે. વળી એ પણ જોવા જેવું છે કે કૌરવો પાંડવની સ્થામે જ બધા તાકી રહ્યા હોય, એવો જ ઘાટ હોય છે. અને તે છતાં એ પાંચ પાંડવોથી કૌરવો આઘા જ હોય છે. બેયનાં વર્તુલો જ જૂદાં હોય છે. વળી વધારેમાં આપણે એમ પણ કલ્પના કરી શકિયે કે એ ફૂલના કેન્દ્રરૂપ જે વચલું દલ હોય છે, તે મધ્યસ્થદલને લગલગ વળગીને, શ્રીકૃષ્ણને વળગીને પાંચ પાંડવો રહેતા તેમ, આ પાંચ ન્હાનાં દલો એ ફૂલમાં રહેલાં હોય છે.

એકાદ માળીને પૂછતાં એણે વળી એનું જૂદું નામ આપેલું. કારણકે, નામ આપવું, એ આપણા હાથની વાત છે. નામ આપવામાં આપણે કાંઈ પાછા પડતા નથી. છોકરું જન્મે કે એ કેવા ગુણ દેખાડે છે, એની શીકર કયાં વગર ફેાઈ મારફત, આપના ઘર તરફથી એનું નામ પાડી દેવામાં આવે છે; અને નામ પાડવાના સાદસમાં કેમ જાણે પાછળ ન રહી જવાય એટલા સાડાં બાળકના મોસાળિયાં પણ બીજું નામ પાડી દે છે. વહુ ઘરમાં આવે કે તરત સાસરિયાં એનું નવું નામ પાડે છે. અલબત્ત, આગળ સાસરાનાં બીજાં માણસ પાડતાં, હવે કોઈકોઈ વર જ નામ પાડી આપે છે; પણ નામ તો નવું પડે

છે. આગળ એમ હતું અને હવે આમ છે, એનું કારણ શું હોઈ શકે ? શું કદાચ એમ હશે કે આગળ વહુ પહેલી ધરમાં આવે ત્યારે જ સાસરિયાને નવુંનવું લાગતાં નવું નામ પાડતાં હશે ? અને વરને તો એની રમણીયતા દિનેદિને અવનવી લાગતી હોવાથી, એ એનું એક નામ પાડવાનો વિચાર કરે તે પહેલાં બીજું નામ સ્ફુરી આવતાં એકેને અંગે નામકરણ વિધિ પૂરે થતો જ નહિ હોય ? આપણે જોઈએ છીએ કે વાત્મીકિના મહાકાવ્યમાં કે ભાવભૂતિના અદ્ભુત નાટકમાં ભગવાન રામચંદ્ર ઘણુંખરું તો સ્ત્રીતાનું નામ ભાગ્યે જ દે છે. કોઈક અતિ પ્રબલ શોકઆદિ વિકારના પ્રસંગે જ હા સ્ત્રીતે ! એમ એમનાથી થઈ જાય છે. છાકરીને કે કામ કરનારીને એનું નામ દઇને બીજા આંરડામાંથી બોલાવતા હોઈએ, એમ પત્નીને બોલાવવાની પરિપાટી નવી છે. અલગત તે વિલાયતથી વહાણમાં બેસીને અહિંઆં આવી છે—વિલાયતની બીજી અનેક વાનીઓની પેઠે—વિલાયતની હકુમતની પેઠે. પ્રિયજનના નામનું ઉચ્ચારણ એ પણ એટલા સુકોમળ ભાવે હૃદયમાં પ્રેરે છે કે તેને બબરૂ ચીજની માફક જેમ તેમ ફેંકફેંકીમાં વાપરવાનું આપણા રસિક જનો યોગ્ય નહિ ગણતા હોય શું ? હૃદયભીના ભકતો પણ પોતાના ઉપાસ્ય-દેવનું નામ હૃદયમાં ગુપ્ત રાખે છે. ભાવિક ક્રિશ્ચિયનો પણ ક્રાઇસ્ટને માલીક, લોર્ડ, કહીને સ્તવે છે. અને આપણા દેશની *સંસ્કારભરી, ભાવભરી મહિલાઓ પણ પોતાના પતિના નામનું હૃદયમાં અહોનિશ રટણ હોવા છતાં, તેનું ઉચ્ચારણ વૈખરીવડે કરતી નથી. પણ એ બધો નામ દેવાના વિવેકનો વિષય છે, નામ પાડવાના સાહસનો નહિ.

નામ પાડવું એ હંમેશાં સાહસ હોય છે, એમ જ કાંઈ નથી. માણસોનાં નામ પાડવામાં ઘણીવાર એ સાહસ નિવડે છે, એ વાત ખરી પણ કેટલીકવાર નામ સાચું પણ નિવડી આવે છે. એ ઉપરાંત

પડિતો પદાર્થોને કે ક્રિયાઓને નામો આપે છે, તે તો ઘણો વિચાર કરીને હતાપણથી આપે છે. પણ તેમાં યે દુઃખ એ છે કે બીજા ચપળ વિદ્વાનો હોય છે, તે એમના હતાપણને તો કબૂલ રાખે છે, પણ એમના હોળને કબૂલ રાખતા નથી. જુઓને અત્યારે પદાર્થવિજ્ઞાનને વિષે લગભગ ઘણા વિદ્વાનો તરફથી એમજ જણાવવામાં આવે છે કે એમાં માત્ર નામકરણજ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સૂર્ય પૃથ્વીને ગુરુત્વાકર્ષણથી ખેંચે છે, એમ કહેવામાં આપણે કાંઈ નવી શોધ કરીજ નથી. પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચે જે કાંઈ ખેંચતાણુ હશે, તેને આપણે એક નવું નામ આપ્યું. અલબત્ત, નામ આપવાથી કાંઈલાભ નથી, એમ તો કાંઈ નજ કહે. નામથી નામી પ્રાપ્ત થાય છે. અન્નગિલે પોતાના છોકરાના નામને બદલે પણ નારાયણનું નામ લેતાં તેને કેવો લાભ થયો, એ પુરાણોમાં કહ્યું છે.

જે ફૂલની આપણે વાત કરિયે છિયે, તે ફૂલનું નામ એક માળીએ ‘ઘડિયાળનું ફૂલ’ એવું બતાવેલું. આપણે બાળકનું નામ ગુણદોષનો કશોય વિચાર કરી વિના પાડિયે છિયે, તો પછી બાળના માળીએ એનાં ફૂલનું નામ વિચારેના સદચાર કે સામ્યને લીધે ઘડિયાળનું ફૂલ એવું પાડી દીધું હોય, તો એ દરગુજર કરવા જેવું મદને લાગે છે. પાડી દીધેલું હું એટલાસાર કહું છું કે થોડા વખત પછી મેં વધારે એકમાર્ફ કરવા એને ફરીવાર પૂછ્યું, ત્યારે એણે કહેલું કે “સાહેબ, એને કેટલાક ઘડિયાળનું ફૂલ પણ કહે છે, અને કેટલાક એને ફળ્લુકમળ પણ કહે છે.” તે પછી કેટલેક વખતે મદને ગાલુમ પડ્યું કે એને પાંડવ કૌરવનું ફૂલ પણ કહે છે. માયામાંયે મુખ્યત્વે એજ પક્ષો છે ને, પાંડવો અને કૌરવો.

આ ફૂલને હું માયાપુષ્પ કહું છું તે નામમાં એના અંગ્રેજી નામનું તાત્પર્ય પણ આવી જાય છે. કારણ કે, માયા એ સ્નેહનો એક મીઠો પર્યાય શબ્દ છે. એટલે આપણે એમ કહિયે કે

Passion નું કોમળરૂપ સ્નેહ અને સ્નેહનું કોમળરૂપ તે માયા. એ માયાએજ આખું જગત બંધાએલું છે. વળી માયાના અનેક રંગો, માયાનું વૈવિધ્ય અને માયાની મનોહરતા પણ આ ફૂલમાં વિશિષ્ટરૂપે દૃશ્યમાન થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ આ ફૂલ માયાના પુષ્પ જેવા જગતનું એક પ્રકૃતિએ રચેલું પ્રતીકજ હોય નહિ એમ દેખાય છે. એના મધ્યમાં, આગળ કહ્યું તેમ એકાકી ‘દંડો દમયતામસ્મિ’ એમ જેણે કહેલું છે, એવા પુરુષોત્તમ-જાણે માયાના અવ્યાકૃતરૂપે વિરાજે છે. એના ઉપર અંડાશય હોય છે ને તેમાંથી ઉપર નીકળેલા માયાના ત્રણ ગુણો જેવા ત્રણ દાંડલાઓ હોય છે. એ ત્રણ દાંડલાની નીચે પંચમહાભૂતો જેવી પાંચ પાંખડીઓ તેમજ સ્ત્રીકેશરો અને પુરુષેશરો માયાના વૈભવને વિસ્તારે છે. તે પછી આસપાસ ગોળાકારમાં વિસ્તૃત ભૂમિકા હોય છે. એ ભૂમિકા પહેલાં શ્વેત, ને પછી જેમ મધ્ય દંડથી આધે જતી જાય, તેમ લાલ થતી જતી દેખાય છે. અને એ ભૂમિકામાંથી અનેક જીવાની પેઠે અથવા અનેક વાસનાતન્તુઓની પેઠે અનેક શ્વેતશ્યામ રેસાઓ સર્વે બાજુએ વિરાટની વિભૂતિઓ સમા વિલસે છે. આવા પુષ્પને માયાપુષ્પથી બીજું વધારે સારું નામ શું આપિયે ?

મચ્છરદાની

કોણ કહેશે કે અત્યારના જમાનામાં મચ્છર વધી પડ્યા નથી ! ન્યાં જુઓ ત્યાં મચ્છર. મ્હોટાં શહેરમાં વળી વધારે. ગટર હોય ત્યાંયે ખરા અને ન હોય ત્યાંયે ખરા. ગટર હોય કે ખાળકુઆ હોય બન્નેમાંના મચ્છરો પોતાની કુળપરંપરાને તો જાણે જાણતાજ ન હોય એમ સારાં શીળાં માણસો પાસે આવીને પોતાનાં ગીત ગાવા મંડી જાય છે. કેટલાક લોકો તેને ગણગણાટ કહે છે, પણ મચ્છરો તો તેને અહોનિશ રટવા જેવું સંગીત માનતા હોવાનું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આ મચ્છરોને ચીથરિયાં લખાણોની ઉપમા પણ આપી શકાય એ લખાણોની પેઠેજ એ પણ ગંદવાડમાંથી ઘણુંખરું ઉત્પન્ન થયા હોય છે. એની પેઠેજ એ પોતાની લાયકાતના વિચાર વિના પોતાનાં ગીત ગાયાં કરે છે. એની પેઠેજ એ માણસોને મ્હોટી પડે છે ને પોતાનો મેલ માણસનામાં દાખલ કરી દે છે.

આ મચ્છરોથી બહુ ચેતતા રહેવાની જરૂર છે એમ દાકતરો કહે છે. પ્હેલાં તો એને વધવાજ ન દેવા. પણ કદાચ વધ્યા તો આપણને કરડવા ન દેવા. પણ જો કરડવા લાગ્યા અને વધારે અસર થઈ ગઈ તો ઋતુનો તાવ—કે જમાનાનો જ્વર જે કહો તે—ચઢી આવવાનો. અને આજના વખતમાં તાવમાંથી વાત કેવી વધી જાય છે એ કોને અજાણ્યું છે ? કેટલીવાર એની અસર હૃદય સુધી પહોંચી જાય છે. કહે છે કે કેટલાકને મચ્છરની અસર ઓછી થાય છે ને કેટલાકને વધારે થાય છે. પણ એ તો બધીયે અસરોનું એમજ છે.

મચ્છર ઘોળે દહાડે કાંઈક ઓછા અસર કરે છે, પણ રાતે એનો જીલમ બહુ હોય છે. માટે રાત્રે તેના સંબંધી તજવીજ

રાખવાની જરૂર રહે છે. અને એને સાર સારામાં સારો ઇલાજ સમજરદાની છે.

કોઈ કહેશે કે મચ્છરદાની તો રાત્ર કામની, દિવસની તો નહિજ ને; અને રાત્રય પલંગ ખાટલામાં સુઈએ ત્યારે જ ને. આ શંકા આપણને જીવનની સામગ્રીઓની ક્ષણિક કૃતકૃત્યતાના ગંભીર તત્ત્વચિન્તનમાં થઈ જાય છે. જે વસ્તુઓને આપણે જીવનભરની માનિયે છિયે તે પણ જીવનભર ક્યાં રહે છે ? અને જેવી ધારી હોય એવીયે ક્યાં રહે છે ? એમે કહેવાય કે જીવનનું સાકલ્ય ઘડીઓમાંજ હોય છે. સ્નેહીઓના સંબંધ જીવનની કોઈ એક વિરલ ધન્ય ક્ષણ વડે સફળ થઈ જાય છે. સ્વરાષ્ટ્રના વિજયકંઠાની ઘડીને સાર સૈનિક ને સેનાની પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપે છે. કેમકે એકજ ધન્ય ક્ષણ આખા જીવનને સુરભિમય, પ્રકાશમય કે રસમય કરી મૂકે છે. મહાત્માઓના સમગ્ર પુરુષાર્થ જીવનને મદાન કરવા તરફ નહિ એટલેા મૃત્યુની ક્ષણને પ્રમુખા પાર્ષદોના દર્શનથી સફળ કરવા તરફ હોય છે. પણ ગંભીર વાતથી કોઈને ગુંચવણ ન થાય માટે આજુ વિપય ઉપરજ આવિયે.

કેટલાક કહે છે કે મચ્છરદાની એ તો શણગાર છે. પણ એ કામનો શણગાર છે. જેમ ધર્મભાવનાની આછી જળીમાંથી જગત્ જોઈએ તે રમ્ય અને સનોદર લાગે એમ મચ્છરદાનીમાંથી જોતાં પદાર્થો કોઈકે અવનવી સનોદરતા ધારણ કરતા જણાતા નથી ? કોઈ કહેશે કે એતો શાન્તિએ સૂતા હો એટલે બધું સનોદર લાગે, પણ એ મચ્છરદાની વડેજ શાન્તિએ સુવાય છે એમ ન કહી શકાય ? નહિ તો મચ્છરો આપણને કેટલા હેરાન કરી નાખે ?

મચ્છરો, મ્હોટા થઈ જાય,—વકરે, ત્યારે ડાંસ કહેવાય છે. અને ડાંસ ખાઉધરા બહુ હોય છે—પરદેશી લોકો જેવા. એટલા ઉપરથીજ

‘ભૂખ્યો ડાંસ જેવો’ એ કહેવત નીકળી દશે. પાનાનાં વાળનં વગાડતા જાય અને લોહી ચૂસતા જાય. આ ડાંસ, મચ્છરની ઘૃષ્ટતાને પણ ધન્ય છે. આવા મચ્છરો જૂના જમાનામાં નહિ હોય; નવા જમાનાની જ નીપજ એ લાગે છે. નહિ તો તેની ફરિયાદ જૂના લોકોએ જરૂર કરી હોત. માકળની લાડમારીનાં ચિત્રા સાહિત્યલેખકોએ આપ્યાં છે. પણ મચ્છર વિષેનો કાંઈ જૂનો ધ્યાન ખેંચે એવો લેખ મળી આવતો નથી. અલખત એક કહેવત છે કે “માકળ, મચ્છર, જૂ ને જતિ એ માયામાં પાપજ અતિ” પણ તેના છેલ્લા શબ્દને વિષે તકરાર છે. કેટલાક કહે છે કે ત્યાં ‘અતિ’ નહિ પણ “નથી” છે. એટલે ત્યાં સુધી કહેવતનો અર્થજ તકરારી હોય ત્યાં સુધી તેનો આધાર લેવો એ યોગ્ય ન ગણાય.

પણ આપણે તો મચ્છરદાનીનો મુદ્દો પકડવાનો છે. નાના મોટા બધા મચ્છરો મચ્છરદાની હોય તો પછી કાંઈ ન કરી શકે. શાન્તિથી સુવાને સાર મચ્છરદાની બહુ કામની છે. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે એ મચ્છરદાનીમાં મોટાં ગાયડાં ન જોઈએ. બહારની દુનિયાને જોવાને એની ઝીણી આંખી જળી પૂરતી હોય છે પણ જો મોટાં ગાયડાં હોય તો તે મચ્છર અંદરજ ધુસી જાય અને પલંગનેય કડવો કરી મૂકે.

અને વળી ગાયડાવાળી મચ્છરદાની દેખાય પણ એવીજ ને. પણ મચ્છરદાનીમાં એક બીજાએ જુબી છે. તેમાં સૂતારને પણ તે એક પ્રકારની શોભા આપે છે. ઝીણા છુરખા નીચેના ચહેરાની શોભા વધતી નથી એમ કોણ કહેશે?—અલખત હોય તેની વધે એટલોજ એનો અર્થ. સિનેમાનાં ચિત્રામાં મચ્છરદાની કેવી મોલક થાય છે? મચ્છરદાની એટલે આજના જમાનાની પ્રિય ચીજ એમ પણ કહી શકાય. કેમકે આપણા લોકોને છેક ઓઝલપડે રહેવું નથી. છતાં જળી વડે સુરક્ષિત રહેવું હોય એમ તો લાગે છે.

પણ અહીં કાઈ કહેશે કે મચ્છરદાનીમાં ગોંધાઈ રહેવું—ચારે તરફથી—એ શું—ઝીણી હોય કે જાડી; એ પડદાપડદી શાં? આજ કાલ તો શહેરનાએ કોટો તોડી નંખાય છે ત્યાં વળી પથારીને આવા કોટની શી જરૂર છે? હવેના વખતમાં કિલ્લાઓ ક્યાં કામના રહ્યા છે? આવી શંકા કરવામાં આવે તો આપણે અલગત કહેવું પડે કે આ શંકા બહુ વળુદવાળી છે. નવા જમાનાની તોપો પાસે કેટલાક કિલ્લાઓ પણ ટકી શકતા નથી. પણ આપણે એ વાતમાં નહિ ઉતરિયે. મચ્છરને અટકાવવાની મચ્છરદાની એ કિલ્લા જેવી છે ક્યાં? કિલ્લામાં અને મચ્છરદાનીમાં તો કદિન નિશ્ચલ ધર્મ અને મીઠી મધુરી ધર્મભાવના જેટલો બધો ભેદ છે. મચ્છરદાની તો દેખાયે સારી, તેમાં મચ્છરો આવી યે ન શકે ને જેને મચ્છરના ગાયનનો શોખ હોય તે ગાયનને સાંભળી યે શકે. મચ્છરદાની બહાર મચ્છર ગાયન કરે અને આપણને ઇજા ન કરે તો પછી મેક્સિચાની તો બ્હીક નહિ.

કહે છે કે મચ્છરોમાં એક જાતનું ઝેર હોય છે. ઝેર હોય કે નહિ એ ઝેરનાં લક્ષણને જાણનારા દાકતરો જાણે. પણ એમ તો લાગે છે કે પારકા લોહીથી પોતાની પુષ્ટિને સાધનાર મચ્છરો આધાર રહે એજ સારું. એનો દંશ તો વીંછીના કરતાયે ખોટો, કારણ વીંછી તો એક દહાડો હેરાન કરે પણ આ તો દિવસોના દિવસો તાવે ફફડાવે.

કાઈ કહેવું હતું કે એક અંગ્રેજ લેખક મચ્છરની જબરી પ્રશંસા કરે છે—એનાં ગાનની, એની ચાલચલણની. એ આવે છે તે છુપાઈને નહિ પણ ગીત ગાતો ગાતો જાહેર રીતે. પણ એમ તો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની યે જાહેર રીતે વેપારનાં ગીત ગાતી ગાતી જ આવી હતી ને. જો એ પ્રાણી એવું સરસ જ લાગતું હોય તો એ લોકો એને પોતાના દેશમાં કેમ ન લઈ જાય? પણ એમના દેશમાં યે હેરાનગતિ નહિ હોય એમ કાણે કહ્યું? મચ્છર નહિ હોય. ને મચ્છરનો જાણ મોહ હશે. એમની વાત એ જાણે.

મુખ્યત્વે કરીને ગંદા અને બંધેય પાણીમાં મચ્છર સંખ્યાબંધ વધે છે એ વાત પણ સમજાય એવી છે. કારણકે આવા સ્વભાવનાં અને આવી દવા ફેલાવનારાં ગ્રાણી એવા પાણીમાં જ રાત્રે ને મચ્છરનાં ઈંડાંનો નાશ કરવાનું કેટલાક દાકતરો અને તેની પાછળ માસ્તરો પણ સૂચવે છે. મચ્છરને મારી નાંખવાની દવા હજી બરાબર હાથ આવી જણાતી નથી. નહીં તો એઓ એનોજ ઉપયોગ વિના સંકોચે સૂચવે—પણ ઈંડાંનો નાશ એ પણ દયા અને અહિંસાપ્રેમીને સૂચવેા મુશ્કેલ છે. જેમ કેટલાક સાહિત્યપ્રેમીઓ કહે છે ને કે ભાઈ બહુ સખ્ત ટીકા ન કરવી, ઉગતો લેખક બિચારો સ્હોરાઈ જાય. પણ આપણે આપણે સાર એક સુંદર મચ્છરદાની રાખવી એમાં તો આવી હિંસા યે નથી, અને આપણું રક્ષણ છે. કાલ્પાઈલના ‘લૂગડાંની ફિલ્સુશી’ ના ગ્રંથમાં આત્મા અને શરીરના ઢાંકણ રૂપે લૂગડાંની મોટી કિંમત બતાવી છે તો પછી માનવ જેની અંદર સુખ શાન્તિથી સુખ શકે એવી મચ્છરદાનીની કિંમત ઓછી છે એમ કોણ કહેશે ?

ગુલાબના કાંટા.

લોકો કહે છે કે, જીભાને ભૂલ કરવાની બહુ ટેવ છે. ગુલાબને કાંટા કયો, સંદનવૃક્ષને ફૂલ વગરનું કયું; સરસ્વતીને કુંવારી રાખી. એવાં એવાં કાંઈ કાંઈ આબુજુગતાં કામો એ કરે છે, એમ કહેવાય છે. રાણસ વનતના ગૃહસંસારમાં આડાં દોઢાં ચોકડાં બઝાડી દેવાની અને લોકડે માંકડાં વળગાડી દેવાની જવાબદારી પણ જીભાને માથે નાંખવામાં આવે છે. કેમ જાણે એવા પ્રકારની કાર્યસિદ્ધિ કરવામાં માણુઓ પોતે જીભાથી પાછાં લોકે એવાં લેાય નહિ? ગુલાબે પોતે કદાચ પોતાના સંરક્ષણને સાડ કાંટા રાખ્યા હશે, તોપણ કોને ખબર છે ?

અલગત કાંટાથી રક્ષણ થાય છે એમ કહેવામાં આપણે કાંઈ નવું કે ન મનાય એવું કહેતા નથી. કાંટાથી ખેતરોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કાંટા જેવાં લડાઈનાં સાધનોવડે પ્રજ્ઞઓ પણ પોતાના રક્ષણની યોજના કરે છે. યુરોપિયનાં પોતાના હાથને અશ્વદવાડથી બચાવવાને સાડ પણ છરીકાંટા વાપરે છે. ઘણાખરાં માણુસો પણ કાંટા રાખે છે. એટલે શરવીર પુરૂષો કે સુંદર લલનાઓ ઇચ્છાપૂર્વક કાંટા રાખે છે, તેમ ગુલાબ પણ સ્વેચ્છાએ કાંટા રાખતું નહિ લેાય, એમ કેમ કહેવાય ?

આ દેકાણે ગુલાબ નિર્જીવ હોઈને એને એવી ઇચ્છા હોઈ ન શકે, એવી શંકા કોઈ જ ન કરે. કારણકે આપણા દેશના સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક જગદીશ બેંકાએ પ્રકટ દેખાડી આપ્યું છે કે, વનસ્પતિઓ સર્વ જીવન્ત છે, અને એમને ઇચ્છા, સુખ દુઃખ ઇત્યાદિક આપણી પેઠે થાય છે. આમ વૈજ્ઞાનિક સંમતિ ઉપરાંત આપણે તો ઉદ્ભિજ પ્રાણીઓ તરીકે જ વનસ્પતિને માનતા આવ્યા છિયે અને કદાચ વિજ્ઞાનને કે તત્વજ્ઞાનને કોઈ શંકાશીલ મનુષ્ય પત ન કરે, તો

કલ્પનાથી ગુલાખમાં સજ્જારોપણ કરવામાં તો કોઈ વાંધો નહિ જ લે. કારણકે, એવા પ્રકારના સાહિત્યના અલંકારો સંબંધે કે સાહિત્ય પ્રદેશની અસંભવિત કલ્પનાઓ સંબંધે આપણે ભાગ્યે જ વાંધો લઈએ છીએ.

ઉત્કાન્તિવાદવાળા એમ કહે છે કે, જેમ જેમ વખત બદલે છે, તેમ તેમ જૂદીજૂદી બતનાં પ્રાણીઓ પોતપોતાના ઉપયોગનાં સાધનોને પોતાના અંગમાં વધારે સારી રીતે તૈયાર કરે છે. સિંહને બીજાં પ્રાણીઓને ફાટી ખાવા સારૂ નખની જરૂર પડે છે, એટલે એના નખ બહુજ મજબૂત અને તીણા થયા છે; પર્તગિયાને બત બતના રંગોવાળી વનસ્પતિમાં ફરવાનું કાવે ને એ પોતાનું રક્ષણ વધારે સહેલાઈથી કરી શકે એ કારણે એની પાંખ ઉપર બતબતના રંગો આવી ગયા છે; રીંછને ટાઢ ન વાય, હંડી ન લાગે, એટલા સારૂ વધારે વાળ ઉગી આવ્યા છે. આવી અનેક બતની કલ્પનાઓ, એ બાબતોમાં કરવામાં આવે છે. તો આ ગુલાખને કોનાથી ખચાવવા કાંટા ઉગી નીકળ્યા હશે એ પણ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

‘ગુલાખ’ શબ્દ ફારસી ભાષામાંથી આવ્યો કહેવાય છે. આપણે ત્યાં એ ફૂલ જૂના વખતમાં નહિ હોય, એમ તો નહિ. પણ એની પેદાશ થોડી હોય કે ગમે તે કારણ હોવાથી આપણા કવિઓનું એણે બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું જણાતું નથી. ફારસી કવિતામાં તો આપણી કવિતામાં જે સ્થાન કમળને છે, તે સ્થાન ગુલાખને છે. ગુલાખ એ ફારસી કવિઓનું પરમ પુષ્પ છે. ગુલાખને ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ અને સુંઘીએ છીએ, ત્યારે ઘડીભર તો એમ પણ થઈ જાય છે કે, જો એનામાં મ્હોટાપણું હોત અને રાત અને દિવસની ઝીણી સમજણ એનામાં હોત—કમળના જેવી—તો કમળ કરતાં પણ ગુલાખને કદાચ ઉપલી ખુરશી આપવી પડત. સામાન્ય ગુલાખનો રંગ ગુલાબી હોય છે. પણ ગુલાબી રંગના નામ ઉપરથી, હરકોઈ ગુલાખનો રંગ

તે ગુલાબી, એમ જો કહિયે તો ભૂલ કહેવાય. ગુલાબનો રંગ બદલાય છે, એમ કહેવા કરતાં ગુલાબ ઘણાં રંગનાં હોય છે, એમ કહિયે, તો ગુલાબને વધારે ન્યાય થાય.

ગુલાબના રંગો પણ ભાતભાતના હોય છે. અલગત ગુલમેંદી જેટલી જતો ગુલાબના રંગોમાં હોતી નથી. પણ સ્ત્રીઓના ચહેરાના ત્રણે આકર્ષક રંગો સફેદ, પીળો અને ગુલાબી એ ત્રણે ગુલાબે રાખ્યા છે. અમેરીકાની જૂની પ્રજાનો લાલ રંગ પણ એણે રાખ્યો છે. અંગ્રેજ લોકોએ તો ફૂલોની એક ભાષા બનાવી છે અને તેમાં આ રંગરંગના ગુલાબનો સરસ ઉપયોગ કર્યો છે. જેમકે, અસલ ગુલાબી ગુલાબ એટલે પ્રેમ; લાલ ગુલાબ એટલે શરમાળપણું; શતપત્ર અથવા બહુપાંખડીનું ગુલાબ એટલે અભિમાન; કસ્તૂરિયો ગુલાબ એટલે ચટીલું સૌન્દર્ય; કાંટા વગરનો ગુલાબ એટલે બાલ-સ્નેહ; ઘોળો ગુલાબ (જરા કરમાએલો) એટલે આછી સ્મૃતિઓ; પીળો ગુલાબ એટલે પ્રેમની ઝાંખપ અથવા ઈર્ષ્યા. વળી લાલ ગુલાબની કળી એટલે શુદ્ધિ અને મોહકતા; અને ઘોળા ગુલાબની કળી એટલે મુગ્ધાત્વ અથવા કન્યાકાળ. વળી બે કળીઓના ઉપર ઉઘડેલું ગુલાબ રાખવાથી ગુપ્તપણું સૂચવાય છે. ગુલાબની બીજી અવાન્તર જતોથી પણ બીજાં અનેક પ્રકારનાં સૂચનો ઘડી કાઢવામાં આવ્યાં છે. જેમકે જાપાની ગુલાબનો અર્થ એવો થાય છે કે, 'સુંદરતા એજ તમારું આકર્ષણ છે.' એટલે આ હિસાબે કોઈ સુંદર સ્ત્રીને જો હંમેશને વાસ્તે ચ્હીડવવી હોય, તો જાપાની ગુલાબ તેને ભેટ કરવું, એ રામ-બાણ ઈલાજ ગણી શકાય. આ ગુલાબની સફેદ ભાષા, એ પુષ્પોની સંકેત ભાષાનો એક ભાગ છે. તેનો કેટલો ઉપયોગ વિદાયતમાં થતો હશે, એની મને ખબર નથી, પણ ત્યાં ફૂલ મોંઘાં મળતાં હોય, તો આ હકીકત જાણ્યા પછી મને આશ્ચર્ય થાય નહિ.

ભાષાને સાર ગુલાબ વપરાય છે, તો પછી સાહિત્યમાં ઉપમાને સાર ગુલાબ વપરાય, એમાં તો કાંઈ કહેવાપણું જ નથી. ખરે, હાફસ

કેરી જે વખતે ખાધયે છિયે, તે વખતે આલૂફા-જો સાહેબનો ઉપકાર આપણને કરામ્નફલવત્ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ ગુલાબને જોધયે છિયે, ત્યારે સ્નેહ, સુગંધ અને ખુશનુમાપણું એ ત્રણેના વાચક જેવા એ પુષ્પની કદરને સાર આપણા અરબસ્તાન કે ઈરાનના ભાઈઓનો ઉપકાર પણ આપણને હૃદયંગમ થવો ઘટે છે.

ગુલાબ પરદેશી ફૂલ હશે તેથી કે એના કાંટાને લઈને આપણા કવિઓમાં એની ઉપમા બહુ રૂઢ નહિ થઈ હોય ? હવેના જમાનામાં તો આપણા લોકો પરદેશનું ખુશી થઈ થઈને લે છે, સ્વીકારે છે અને ખાય છે. યુરોપનાં પાણી સુદ્ધાં અહીં આવે છે એટલે પરદેશી હોવાના કારણથી આપણા કવિઓ કાવ્યમાં ગુલાબને બહુ અડકતા ન હોય, એમ તો લાગતું નથી. ગુલાબના કાંટાનો અનુભવ થયાને લીધે, કવિઓને એમ થતું હશે કે અમારે ગુલાબ નામે ન જોધયે; થોડી સુગંધવાળાં હોય, તોય અમારે બીજાં ફૂલ સારાં; કાંટાવાળાંનું કામ નહિ. કે આપણા હાલના કવિઓ ગુલાબને બહુ આગળ નહિ કરતા હોય, તેનું કાંઈ ત્રીજુંજ કારણ હશે ? ગુલાબ પરદેશી હોય, તોપણ હવે તો દેશી જેવું જ થઈ ગયું છે. આપણામાં કહ્યું છે કે બાલક પાસેથી પણ સુભાષિત હોય, તો લેવું; કન્યારત્ન હીન કુળમાંથી પણ લેવું અને ધૂળમાંથી પણ સુવર્ણ લેવું; એમ સર્વમાંથી આપણે સાર લેવાનો છે. તો પછી ગુલાબનું ફૂલ પરદેશનું હોય તથાપિ કાં ન સ્વીકારવું ? પણ “બગીચાના પુસ્તક”માં તો જણાવ્યું છે કે હિન્દુસ્થાન એ ગુલાબનું એક ઉત્પત્તિસ્થાન છે એટલે એ પરદેશી હોવાની શંકાનું તો નિરાકરણ થઈ જાય છે.

કહે છે કે ઘણાંક વર્ષ પહેલાં આ દેશમાં ગુલાબની માત્ર બે ત્રણ જાતો હતી. પણ અત્યારે તો એની ઘણી જાતો થાય છે. વળી એમ પણ કહે છે કે, અસલ ગુલાબના ફૂલને ફક્ત પાંચ નાળુક ગુલાબી રંગની પાંખડી હતી. એક લેખક જણાવે છે કે યુરોપમાં

હાલ એક હગ્ગર ઉપરાંત ગુલાબની જાતો છે. અને તે ઘણી ખરી સંકરક્રિયા વડે બનાવવામાં આવેલી છે. કહે છે કે જે ગુલાબના ઝાડ ઉપર કેશરના યોગ વડે સંકરક્રિયા કરવાની હોય, તેને ખાસ હલકી જાતની જમીનમાં વાવવામાં આવે છે. વર્ણસંકરતાને સારૂ હલકી જમીન વધારે માફક આવે, એ નિયમ કદાચ વધારે વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ પડતો હશે.

પણ આપણા મુખ્ય પ્રશ્ન તો હજી રહી જ નય છે. ગુલાબને કાંટા શા માટે કર્યા હશે ? એનામાં મનોહારિત્વ ઉભરાઈ નય છે, તે સરભર કરી દેવાને એને ઈશ્વરે કાંટા આપ્યા હશે ? પણ ગુલાબને કાંટા હોય છે જ ક્યાં ? કેરુ કરે એવા કાંટા તો એની પાસેની અથવા નીચેની ડાંખળીઓને હોય છે. ગુલાબના રોમહર્ષ જેવા પુલકિતને કાંટા કાણુ કહે ?

